

Analízis

Mészáros István: **Sartre munkássága**

Sartre-nál a gondolkodás szabadsága a fennálló létstruktúrákkal és az intézményesen egyenirányított gondolkodásmód-kísérletekkel szemben egy emancipatorikus másként gondolkodásban öltött testet. Intellektuális és politikai alternatíva-keresései mindenkor a progressziót hozták mozgásba, a személyes felelősségű tett elkötelezettségével. „Egy kor irodalma: az irodalom által gondosan megemészített kor. [...] *Mindent* kell akarni, ha azt reméled, teszel *valamit*.” 5

Arcok

Hugo Chavez Frías (1954–2013)

Emir Sader: *Hugo Chávez mint Mészáros István olvasója*..... 36

Richard Seymour: **Nekrológ alulnézetből. Margaret Thatcher halálára**

A fiatal brit marxista szerző számára Margaret Thatcher a neoliberális jobboldal modern Fejedelme (Machiavelli) volt, aki megérezte a szakszervezetek és a brit baloldal gyenge pontjait, s a késő hetvenes évek válságát arra használta ki, hogy felmondja a háború utáni szociáldemokrata konszenzust, szétzúzza a szakszervezeteket, majd a privatizációval és a finanszírozás elősegítésével szétzilálja az egykori jóléti konszenzus társadalmi bázisát és bebetonozza az új neoliberális status quót. A baloldalnak csak a Thatcheréhez hasonló eltökéltséggel, világos helyzetértékeléssel és jól felépített stratégiával van esélye arra, hogy megostromolja a thatcheri „új konszenzust” 38

Változatok egy témára

Valerio Arcary: **Reformszellem valódi reformok nélkül. Lula kormányzása Brazíliában történeti nézőpontból (2003–2010)**

A Lula-korszak jelentőségének kritikai elemzése összetett feladat. A karizmatikus munkásvezetőből lett elnök intenzív reformokat hirdetett, ezek egy része meg is valósult, ám sok tekintetben mégsem tudott szakítani a múlttal, mondhatni, Brazília történelmével. Az, hogy ma Brazília a periféria talán legnagyobb hatású állama, nem jelenti azt, hogy belső társadalmi konfliktusai enyhültek volna..... 52

Artner Annamária: **A perifériás fejlődés anatómiájához – Brazília**

Lula elnökségétől kezdve a sajátosan pragmatikus gazdaság- és társadalompolitika érdemi eredményeket ért el Brazíliában a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésében, a kereskedelmi kapcsolatok diverzifikálásában – jelentős nő-

vekedés mellett. Ám a növekedési kilátások jelenlegi beszűkülése, amelyet a hazai gazdasági szereplők fokozódó eladósodása kísér, arra figyelmeztet, hogy az alapprobléma, a centrumországok konjunktúrájától – jelesül azok innovációs ciklusától – való egyenlőtlen függés továbbra is fennáll, a perifériás fejlődési mintából való kitörés még várat magára..... 69

François Houtart: **Jegyzetek a braziliai Amazóniáról és a latin-amerikai parasztmozgalmakról**

Az amazóniai esőerdők kiirtása, az ásványlelőhelyekre való vadászat globális ökológiai katasztrófát eredményezhet. Az ellenállás egyik formája az őslakosok, a földnélküliek/földfoglakók önszerveződése, ami azonban nem nélkülözheti az elkötelezett segítők – civil szerveződések, nemzetközi mozgalmak, egyházak – intenzív munkáját..... 91

Fabio Luis Barbosa dos Santos: **Rafael Correa kormányának dilemmái Ecuadorban. Ökológia kontra kapitalizmus**

Ecuadorban – s ez jó néhány közép- és dél-amerikai államra áll – nem válság van, hanem az ország maga a válság. A neoliberais gazdaságpolitika csődjé, a világ-gazdaság átrendeződése komplex cselekvést igényel, ami már önmagában sem könnyű, ráadásul a teendők sokasága és sokirányúsága gyakran vezet tévutakra – ami viszont nem zárja ki az újrakezdés kényszerét és lehetőségét 104

Asszociációk

Vajda Zsuzsa: **Tudás és hatalom a XXI. század kezdetén. Az iskola, a gazdaság és a globalizáció**

Az oktatási rendszer válsága valójában nem az, aminek a bevett klisék alapján látszik – figyelmeztet a szerző. A cikk a valódi kritikái szellemiséget nemzetközi összefüggéseiben mutatja be, különös tekintettel az OECD oktatáspolitikai „evangéliumának” visszás szerepére és a magántőke térnyerésének következményeire..... 115

Kultúra

Szarka Klára: **Sokszoros hátrányban – Hartyányi Norbert fotóesszéi** 132

Olvasójel

Szigeti Péter: **A szellemi termelési mód alternatívájáról.** Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A „szellemi termelési mód”,* Budapest, Kossuth Kiadó, 2012 135

Tütő László: **Gondolkodás és termelés. Egy fontos könyv margójára.** Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A „szellemi termelési mód”,* Budapest, Kossuth Kiadó, 2012..... 144

Bozsó Péter: **Az IMF hitele.** Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990.* Budapest, Libri Kiadó, 2012 156

Tütő László: **Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség. Változatok a meghát-
rálásra. IV. A „jó tudni” és a „jobb nem tudni” szabadsága**

Gyakran előfordul, hogy tudható dolgokról, összefüggésekről ösztönösen, kénye-
lemből vagy tudatosan nem akarunk tudni. Létezésüket nem vesszük figyelembe
a döntéseinkben, azaz nemlétezőkként kezeljük őket. Ugyanakkor hatásaikban
nagyon is léteznek és keresztezik szándékaink megvalósulását..... 163

Tromf

Artner Annamária: **Az Európát feszítő ellentmondások természete**

Samir Amin és Michael Aglietta „vitájában” az előbbi reálisabban méri fel az Euró-
pai Unión belüli érdekek – és a köztük lévő erőviszonyok – dinamikáját. Amin jól
látja, hogy az Európa-projektet csak úgy lehetne megmenteni, ha a kapitalizmust
saját logikájával ellentétes működésre lehetne rábírní, ez pedig esélytelen vállal-
kozás. Am a termelőerők jelenlegi fejlettsége mellett az egységes piac felbomlása
is a vezető transznacionális vállalatok elemi érdekeit sérti, így az egyes országok
leválása, az unió szétesése sem reális forgatókönyv. A megoldás a transznacioná-
lis tőke Amin által szorgalmazott népi kisajátításának összekapcsolása az európai
intézmények átvételével és radikális átépítésével..... 178

Pogácsa Zoltán: **Az európai integráció politikai gazdaságtana**

A szerző hiányolja a reális szembenézést azzal, hogy mi is valójában az Európai
Unió. A baloldal által is gyakran elfogadott öndefinícióval szemben az EU nem
szociális elveket megvalósító politikai unió, hanem szabadkereskedelmi övezet.
Ahelyett hogy egységes aktorokként felfogott nemzetállamok politikai uniójáról
fantáziálnánk, szembe kell néznünk mindama instabilitással és pusztítással, amit
e szabadkereskedelmi övezet expanziója és a neoliberais fiskális és szabályozási
politika előidézett..... 191

Dokumentum

**A Globális Társadalmi Fórum (GTF) Társadalmi Mozgalmak Közgyűlésének
nyilatkozata. Tunisz, 2013. március 29..... 197**

Címlapkép: Amazonas

[http://www.diariodoscampos.com.br/geral/internacional/rio-amazonasuma-
das-maravilhas-naturais-do-mundo-58894/](http://www.diariodoscampos.com.br/geral/internacional/rio-amazonasuma-
das-maravilhas-naturais-do-mundo-58894/)

Képek: *Fogadj el!* – Hartyányi Norbert fotói (2000-es évek közepe, részlet
a sorozatból)

Következő számunk tartalmából:

- Hogyan halt meg Salvador Allende?
- Joseph Ratzinger a felszabadítási teológia ellen
- Újpünkösdisták offenzíva és neoliberalizmus
- Ferenc pápa portréja
- A magyar katolikus klérus és a holokauszt
- Kinek van joga '68 nevében szót emelni?
- A Kádár-korszak vidékfejlesztési politikája

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2013-ban

Nemzeti Kulturális Alap

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

a Szabad Sajtó Alapítvány és
a Lukács György Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

Sartre munkássága

I. Bevezetés (1979)

Anélkül, hogy manicheizmusba esnénk, egyre többre és többre kell becsülnünk a hajthatatlanságot. Végső soron minden baloldali állásfoglalás – amennyiben ellenkezője annak, amit folyton az egész társadalom agyába akarnak vésni – óhatatlanul „botrányos”. Ez nem azt jelenti, hogy keresni kell a botrányt – ez képtelenség, haszontalan dolog lenne –, hanem hogy nincs mit rettegni tőle: ha helyesen foglalsz állást, ez a mellékhatása, ez a mutatója, ez a természetes szankció a baloldali magatartással szemben (Sartre 1972a, 142).¹

Jean-Paul Sartre olyan ember, aki fél életét rendkívüli hírnév rivaldafényében élte le. Olyan értelmiségi, aki már 1945-ben tiltakozott az arra irányuló próbálkozások ellen, hogy intézményesítsék az író, „nemzeti kinccsé” minősítve munkásságát; nem is hagyhatta szó nélkül: „Nem kellemes, ha valakit már élete során köztéri szoborként kezelnek” (Sartre 1948b, 35, 43).²

De épp ilyen kellemetlen az is, ha folyton közprédának tekintik. S tény, hogy senki író életében annyi támadás nem ért, hozzá igencsak különböző és meglehetősen hatalmas erők oldaláról, mint amennyivel Jean-Paul Sartre-nak kellett szembenéznie.

Mi oka lehetett? Miképp tekintünk ennek az embernek, kortársunknak a munkásságára?

1.

1960 októberében a háborús veteránok tömegtüntetése azt skandálva vonul végig a Champs-Élysées-n: „Vesszen Sartre!” Ez idő tájt a *Paris Match* ilyen címmel közöl vezércikket: „Sartre – polgárháborús pokolgép”. Néhány tüntető vagy *Paris Match*-olvasó komolyan veszi: lakásánál bomba robban 1961. július 19-én, majd néhány hónappal később, 1962. január 7-én ismét. Csak nem nézhetnek tétlenül egy „polgárháborús pokolgépet”?

Nem első ízben hozták hírbe „háborús gyújtogatással” 1960 októberében. 1945 júniusában – történetesen a barikád másik oldaláról – „a marxizmus elleni háború bombagyárosa” szóvirágával intéztek támadást ellene

(Lefèbvre 1945). Az ironia netovábbja. Ennyit változott volna Sartre? Nem inkább a személytelen intézményesítés korában látták ennyire megtéríthetetlennek a minden egyén teljes felelősségének szenvedélyes hirdetőjét, s ezért kellett őt, ferde logikával, mintegy idegen testté, sőt egyfajta mechanizmussá – ráadásul mitikus „háborús pokolgéppé” – minősíteni? Mit mutat ez a dupla fenekű, bombasztikus szókép? Mi az oka, hogy nagy hatalmú intézmények, ha magányos egyénekkel kerülnek összetűzésbe, fejtetőre állítva mutatják be az erőviszonyokat, és akként denunciólják a másként gondolkodó hangját, mintha egy ellenséges hatalom háborús pokolgép-robbantásának dőreje volna?

1948-ban nem kisebb hatalom, mint a szovjet kormány, foglalt hivatalosan állást Sartre ellen: diplomáciai képviselői Helsinkiben megpróbálták nyomást gyakorolni a finn kormányra, hogy tiltsa be Sartre színdarabja, a *Piszkos kezek* az előadását. Merthogy az állítólag nem egyéb, mint „a Szovjetunió ellen irányuló ellenséges propaganda”!

Ki ez az ember, ez a „*machine de guerre*”, aki ilyen mitikus erőt képvisel? A háború alatt, amikor Churchill megpróbálta érvelését a pápára való hivatkozással megtámogatni, Sztálin kellő valóságérzéssel és átlátszó cinizmussal azt a megjegyzést tette rá: „Mit is mondott, hány hadosztálya van a pápának?” Vajon az öregedő Sztálin 1948-ban azt hitte, hogy Sartre háborús inváziót készít elő, több hadosztállyal, mint amennyiről a pápa valaha is álmodhatott?

És ha már a pápáról esik szó, jusson eszünkbe, hogy ugyanabban az évben, 1948. október 30-án a Szent Hivatal külön rendelettel tette föl az Indexre Sartre összes művét. Ennek az Indexnek a szellemében aztán tizenhat évvel később, 1964 októberében abból az alkalomból, hogy Sartre visszautasította a Nobel-díjat, a nemes lelkületű Gabriel Marcel, a keresztény egzisztencializmus szócsöve, villámot-mennykövet szórt rá, s nem épp keresztényi hangon elmondta mindennek: „megrögzött sárdobáló”, „rendszeres istenkáromló”, „veszedelmes, mérgező nézetek” terjesztője, „az ifjúság szakavatott megrontója”, „a Nyugat sírásója” (Marcel 1964). A Szent Hivatal dekrétuma tehát XII. Pius pápa regnálása alatt – ugyanarról az emberről van szó, aki áldását adta a „szent keresztes háborút” viselő hitleri seregekre – szabad kezet adott a szentségtelen méregáradat zsilipeinek fölhúzására, a kereszténység, valamint „a Nyugat értékeinek” nevében.

Úgy tetszik hát, Sartre nemcsak az e világi nagyhatalmaknak, hanem a túlvilág földi képviselőinek okozott halálos sérelmek ügyében is felelősségre vonást érdemel. Ennél többre alig képes földi halandó.

2.

De hát minden éremnek két oldala van, és Sartre esete sem kivétel e szabály alól. S a szabály az, hogy az intézmények megpróbálják sem-

legesíteni – beszippantani, megnyerni, asszimilálni (Sartre szavai) – is lázadókat.

Minden részletükben leírni Sartre „megkísértéseit”, túl sok oldalt töltene meg. Be kell érünk csupán néhányuk említésével.

Jellemző, hogy mindkét oldalról érkeznek beilleszkedésre csábító ajánlatok. Nem sokkal azt követően, hogy megválasztották a Francia–Szovjet Társaság alelnökévé (e tisztséget az 1956-os magyarországi eseményeket követő lemondásáig viselte), a legnagyobb tiszteletadással fogadták oroszországi utazása során. Azok után, hogy egykoron Sztálin irodalmi szócsöve, Fagyeev „a toll hiénájaként” becsmérelte, most kiadták könyveit – ugyanazon toll termékeit –, s nem egy színművét is bemutatták a Szovjetunióban. Még a *Piszkos kezek* is – a szovjet és a finn kormány közti diplomáciai szóváltás tárgya – bemutatót élt meg Keleten, bár nem Oroszországban, hanem Prágában. A dolog ironiája, hogy nem az 1968-as szovjet bevonulás előtt, hanem *után*.

Éppígy a Francia Kommunista Párthoz való viszonya is – némi komolyabb visszaesés ellenére, főként a Magyarországon 1956-ban történtek okán – egészében véve igen jól alakult 1949 és 1968 között. Vagyis amíg Sartre-nak 1968 májusáról adott értékelése teljes és visszavonhatatlannak látszó szakításhoz nem vezetett.

Ami a másik oldalt illeti, az ajánlatok száma légiónyi: a Becsületrendtől a Nobel-díjig. 1945-ben, az Ellenállás alatti érdemei elismeréséül, Becsületrendet ajánlanak föl neki, de elhárítja.

1959-ben, jöllehet Malraux kollaborálással vádolja meg Sartre-ot – mintegy otromba próbálkozás gyanánt arra, hogy visszavonják a korábbi ajánlatot, amelyik nem találkozott fogadókészséggel – azon a képtelen alapon, hogy engedélyezte antifasiszta darabja, a *Legyek* előadását a német megszállás alatt, holott ez az Ellenállás írócsoportjának teljes egyetértésével történt³ (Contat–Rybalka 1970, 329).

1949 májusában, miután Mauriac támadást intézett ellene politikai állásfoglalása miatt,⁴ Sartre visszautasítja a nevezett ajánlatát, hogy foglalja el helyét a kiválasztott kisszámú élő „halhatatlan” – az *Académie française* negyven tagja – sorában, meglehetősen gúnyos leszögezve, hogy nem hajlandó beállni azok társaságába „egyenlőséget tanulni”, akik „felsőbbrendűségüket” bizonygatják (Sartre 1949). Ugyanilyen szellemben utasítja el azt az ötletet, hogy a francia kultúra másik csúcshintézménye, a *Collège de France* tagja legyen, bár korábbi barátja, Maurice Merleau-Ponty örömmel fogadta e fölkérést.

Sartre nagyságát olyan magaslaton is elismerték, amilyen az intézményi piramis csúcsa: a Francia Köztársaság több elnöke tisztelettel fordult hozzá. Vincent Auriol 1952-ben bizalmasan közölte vele, hogy bár túlzónak találja az Henri Martinre mért ítéletet, addig nem csökkentheti le, amíg nem száll le az ő személyéről a politikai tiltakozó mozgalom, amelyben Sartre vezető szerepet visz. (Sartre, jellemző módon, nem vállal kötelezettséget rá, hogy ezt elintézi.) Giscard d’Estaing huszonhá-

rom évvel később arról iparkodik biztosítani őt, hogy igen sok szellemi táplálékra és ösztönzésre lelt Sartre írásaiban a szabadságról. S még a büszke de Gaulle tábornok is, aki magát Franciaország sorsával azonosította, „*Mon Cher Maître*”-ként szólítja Sartre-ot, mire az így viszonzza: „Megjegyzendő, azt hiszem, hogy evvel a megszólítással az irodalmárhoz szándékozik fordulni, nem pedig egy olyan bíróság [a Bertrand Russell-féle nemzetközi Vietnam-törvényszék – M. I.] elnökéhez, amelyet nem hajlandó elismerni. Én nem vagyok senkinek »Mester«, hacsak nem a kávéházi pincéreknek, akik tudják, hogy írok” (Sartre 1972a, 42–57). Erre már nemigen lehetett mit válaszolni.

De Sartre részéről alighanem az volt a leginkább „botrányos” elutasítás, amikor 1964-ben nyilvánosan visszautasította a Nobel-díjat.⁵ Jóllehet teljesen világosan kijelenti a Nobel-díj bizottsághoz intézett levelében, hogy ugyanilyen szilárdan elutasítaná a Lenin-díjat is abban a valószínűtlen esetben, ha kitüntetnék vele, André Breton mégis azzal vádolja, hogy „propaganda-játékot űz a keleti blokk javára”.⁶ Sartre lépését mint állítólag előre megfontolt, kiszámított reklámcélú szennázókeltést ítéli el (mintha rászorult volna a hírverésre, ahogy a szürrealizmus lejárt lemeze rászorult), pedig hát magánlevélben fordult a Svéd Akadémiához, mihelyt híre kelt, hogy esélyes a díjra, így próbálva *megelőzni* egy javára szóló döntést, tehát éppenséggel elkerülni minden fölösleges publicitást. Ez megint csak Fichte bölcselmét erősíti, nevezetesen, hogy amikor a tények nem vágnak össze az előre kiagyalt eszmékkel, akkor „umso schlimmer für die Tatsachen”, vagyis „annál rosszabb a tényekre nézve”.

Az egyetlen intézmény, amelyik hogy, hogy nem, tartózkodott a Sartre lelkéért folyó versengéstől, az egyház volt. Ámde az egyháznak szilárd hagyománya, hogy az állítólagos eretnekek előbb megégettetnek – emlékezzünk Jeanne d’Arc sorsára –, és csak utóbb magasztaltatnak föl a szentek sorában, jócskán azután, hogy már meghaltak s eltávoztak körünkből.

3.

Tagadhatatlan tehát, hogy Sartre erős szenvedélyeket vált ki. S amikor visszautasítja a nagylelkű befogadói ajánlatokat, vége-hossza nincs a méltatlankodásnak: mi lehet rútabb dolog, mint belemarni a kézbe, amely kanállal kínálja a tejbepapit?

Egy másik furfang: színlelt közömbösség. Ám ez nemigen válik be Sartre esetében, ezt régi ellenfele, Mauriac is tanúsíthatja. Amikor Sartre felelősséget vállal az üldözött máoista csoport újságjáért, a *La Cause du Peuple*-ért, Mauriac fensőbbes hangnemben azt írja: „*A mártíromság óhajta*, amely Sartre-ban munkál, nem ok arra, hogy börtönbe csukják ezt a *gyógyíthatatlanul ártalmatlan jellemet*.” Sartre néhány hét elteltével válaszol mindazoknak, akik Mauriac módján közelítenek hozzá: „Gyakran

mondogatják, mivel a burzsoázia fortélyos gondolkodása már csak ilyen, hogy én mártír akarok lenni, le akarom tartóztatni magamat. Csakhogy én egyáltalán nem azon vagyok, hogy letartóztassanak – *éppen ellenkezőleg!* Abban vagyok érdekelt, hogy ne legyen szabad engem letartóztatni, mert épp ezen a módon *demonstrálhatom*, s velem együtt elvtársaim, Louis Malle vagy bárki más, hogy itt *kétféle súllyal és mértékkel* mérnek.”⁷

Világosan látszik itt, hogy az *establishment*-kórus önelégült kacagása közepette válaszra kész Sartre-nak miképpen sikerül – a csaknem minden egyes összetűzésére jellemző egyenlőtlen esélyek dacára – nem pusztán kivágnia magát egy nehéz helyzetből, hanem szinte hihetetlen módon, a végén még fölülkerekednie is. Hiszen ha letartóztatják, abból világméretű fölzúdulás lesz, mert akkor Sartre egy *véleménybűn* (vagyis *politikai*, nem *közbüntény*) miatt kerül rács mögé; ha viszont a következőkétől, a nemzetközi közvéleménytől félve nem tartóztatják le, akkor az pedig megszégyenítő beismerése, hogy a kormányzat üldözöttjeinek bűne csakugyan *politikai* „bűn”.

Véleménybűn, ami csakis koholt vádak alakjában vezethet bebörtönzéshez, a liberális közvélemény (Sartre által gyakran kárhoztatott) néma cinkosságával.

Így csikarja ki Sartre a győzelmet a látszólag reménytelenül vesztes állásból. A pozitív végkimenetel nem holmi szerencsén múlik: Sartre tökéletesen tudatában van ingatag helyzete paradox összetevőinek. Semmiképp sem véletlen, hogy időnként, újra meg újra, visszatér a „győztes vesz” problémájához. Kutatja a vereség és a győzelem bonyolult dialektikáját, mégpedig azért, hogy megragadja és föltárja azokat az utakat-módokat, amelyek révén az ember megfordíthatja az előre megszabott esélyeket: hogy aztán kimutassa, miként következhet be a „vesztes győz” esete; sőt, eshet meg néha még az is, hogy „a vesztes mindent visz”.

4.

Hogyan lehetséges, hogy egy magányos egyén, akinek a tolla az egyetlen fegyvere, olyan hatékony legyen, mint Sartre – márpedig ő egyedülálló módon ilyen –, egy olyan korban, amely arrafelé halad, hogy teljesen megfossza az egyént minden erejétől-hatalmától? Mi a titka egy ilyen értelmiséginek, aki mérhetetlen büszkeséggel és méltósággal, kihívón fittyet hány minden intézményre, amelyik csak közéje és az általa becsült értékek megvalósítása közé tolakszik?

Ez a titok nem igazán titok. Sartre fennhangon kimondja, amikor az élő irodalom lényegét *elkötelezettségként* határozza meg. Minden vitát, sőt botrányt ez a meghatározás idéz elő. Ez a szenvedélyes elkötelezettség az adott világ ügyei iránt, a „véges” iránt (szemben az irodalmi „halhatatlanság” kimódolt hajszolásával), ez az, ami nagy erejű katalizátorként

hat a jelenben, mércéje annak, hogy a teljesítmény mennyire kapcsolja a jelent a jövőhöz. Nem a távoli jövőhöz, amelyet az élő egyén semmiképpen sem tarthat ellenőrzése alatt, hanem a „kezünk ügyében levő” jövőhöz, amelyik a mi hatótávolságunkon belül esik, s ezért alakítja és szerkeszti jelen életünket.

A mi tulajdon időbeliségünk iránti elkötelezettségünkön kívül, bármily fájó, minden csak megfutamodás és illúzió. „Ezt a mércét javasoljuk az írónak: amíg könyvei haragot, kényelmetlenséget, szégyenkezést, gyűlöletet, szeretetet fakasztanak, bár ő már csak halovány árnyék, addig élni fog. Azután a vízözön. Mi a véges etikája és művészete mellett vagyunk” (Sartre 1948a).⁷ S ő minden értelemben megfelel saját mércéjének.

Különös „sírásója a Nyugatnak”. Hiszen még képzelni is bajos olyan író, akit nála jobban foglalkoztatnának az erkölcsi értékek: mint ezt a „rendszeres istenkáromlót” s „az ifjúság megrontóját”. Így látja az irodalom föladatát:

A világ legszebb könyve sem szabadít meg egy gyermeket a kínszenvedéstől: az ember nem megváltást ad a gonoszra, hanem megküzd vele. A világ legszebb könyve magát váltja meg; s mellette még a művészt. De nem az embert váltja meg. Inkább még az ember váltja meg a művészt. Mi azt akarjuk, hogy az ember és a művész együtt munkálkodjanak a maguk megváltásán; azt akarjuk, hogy a mű egyben tett legyen; azt akarjuk, hogy kimondottan akként fogadjon meg, hogy fegyver lesz a harcban, amelyet az ember vív a gonosz ellen. (Sartre 1948a)

Ha ez a beszéd a Nyugat sírásását jelenti, akkor ugyan ki állíthatja, hogy a Nyugat nem szolgált rá sorsára: hogy örökre eltemessék? A mű, amiként láthatjuk, környezeti teljességében határozódik meg itt, hangsúlyozottan nem magában véve. Az a vetülete pedig, hogy egy *tett* a gonosz ellen vívott harcban, arra kényszeríti az olvasót, hogy állást foglaljon az épp terítéken levő ügyben; s minthogy a *tett* mindig tisztán nyilvánvaló Sartre művében, senki sem mehet el mellette közömbösen. Elutasíthatják mértékadásának morális hevét, ám nem lehet, hogy ne vegyenek róla tudomást.

Fejlődése során mindvégig roppant következetességgel alkalmazza a maga elkötelezettségmércéjét az irodalomra, még ha változik is az „állandóságon belül” (Piatier 1964). Mintegy húsz évvel azután, hogy a fönt idézett sorokat írta, fölrette a kérdést: „Gondolja, hogy képes volnék Robbe-Grillet-t olvasni egy fejletlen országban?” És önkritikus hangon adja meg rá a választ: „Egy haldokló gyermekkel szemben az *Undor* súlytalan” (Piatier 1964).

Mondani sem kell, az irodalmi világ ellenséges érzülettel fölismeri, hogy ez ellene szóló vádirat, s ezért „védelmébe veszi” Sartre-ot önmagával szemben (nem is szólva Robbe-Grillet-ről). Hát nem próbálták meg már

1945-ben is akként magasztalni Sartre első regényét, az *Undort*, mint „irodalmi testamentumát” (Sartre 1948b, 38), hogy bezárják őt e harmincévesen alkotott „nemzeti kincs” kalitkájaiba?

5.

Nem könnyű Sartre-ot bármibe is bezárni, kiváltképp nem az időtlen irodalmi kiválóság börtönzárkájaiba. Nézete az írói elkötelezettségről mindenre kiterjedő, totális nézet.

Ha az irodalom nem *minden*, fabatkát sem ér. Ezt akarom mondani az „elkötelezettséggel”. Lábon elszárad, ha csupán dal, merő ártatlanság. Ha minden leírt mondat nem visszhangzik minden emberi és társadalmi szinten, akkor semmit sem jelent. Egy kor irodalma: az irodalma által gondosan megemésztett kor. [...] *Mindent* kell akarni, ha azt reméled, teszel *valamit*. (Sartre 1972b, 15–16)⁸

Az irodalom mint az ember és a kor „kritikus tükre” (Sartre 1972b, 31), amely fölfogásával Sartre nem állt egyedül, fölháborítón hangzik – kész botrány – mindazoknak, akiknek az érzékenysége a *l’art pour l’art* és a különféle „izmusok” öntetszelgő lényegtelenységén nevelődött. Goethe még természetesnek vehette, hogy minden költemény *Zeitgedicht*, korának költeménye. Ám ez még azelőtt volt, mielőtt az elidegenedés dulásának sikerült kikényszerítenie, hogy az író beérje saját belső erőforrásaival.

S bár az írónak ez az elszigetelődése korától és embertársaitól az igazi skandalum: az, hogy az irodalmi közvélekedés általánosan elfogadja ezt az elidegenedést, mégis az tűnik föl megbocsáthatatlan botránynak, árulásnak, sőt blaszfémiaának, hogy Sartre szenvedélyesen elutasítja ezt.

Szembefordulni a megállapodott véleményekkel, minden rájuk alapozott intézménnyel és intézményesített értékkel, ez a magatartás nemcsak számos dologról szilárdan vallott meggyőződést követel meg, hanem roppant erős *ego* is szükségeltetik hozzá. Sartre kétségkívül birtokában volt mindezeknek. Életműve a rá jellemző mérhetetlen büszkeség és méltóság jegyében alakult. Ugyan mire jutott volna szerény alázattal egy ilyen ellenséges környezetben? „Eszelős büszkeség kell az íráshoz – csakis azután engedheti meg magának az ember, hogy szerény legyen, ha már munkájába fojtotta büszkeségét”, írja Sartre (1972b, 16). Ebben semmiképp sem áll egyedül. A teljes odaadásról-elkötelezettségről vallott nézete a nagy magyar költő szavait idézi emlékezetünkbe:

A tolakodó Gráciát ellöktem,
Én nem bűvésznek, de mindennek jöttem,
A Minden kellett s megillet a Semmisem.
Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál... (Ady 1968, 578)

Sartre nézete szerint „A teljes művészet az egyes ember kalandjában vállal kötelezettséget, így keresi és tágitja határait. De az írás nem lehet kritikus, ha nem von kérdőre ennek során *mindent*: ez a tartalma. Az írás kalandja minden egyes író személyében *az emberekkel* esik meg” (Sartre 1972b, 31). E föladat terhét magára venni, méghozzá tudatosan, ahogy Sartre esetében, korántsem könnyű döntés. De ha egyszer az író ilyen alapos célt tűz maga elé, akkor nem riaszthatja vissza a föladat nagysága anélkül, hogy elveszítené saját teljességét (vagy hitelességét). Tagolt beszédbe kell öntenie egész kora gondjait-bajait, és ezt végig kell vinnie mindenáron.

Az *egészet* tartja szem előtt, s ennek velejárója, hogy folyton emlékeznie kell a *mindenért* rá háruló felelősségre. Még ha föl akarják oldozni ez alól, akkor is köteles – *mindent* kérdőre vonva – újra meg újra megvédeni elidegeníthetetlen jogát a *teljes felelősség* terhének vállalására.

A „kor egészéért” s az „emberiség egészéért”.

Ezért nem lehet nem *hajthatatlan* egy olyan korban, amelyben a megfutamodás és a kibúvó keresése, a kompromisszum és a kitérés uralkodik; röviden szólva, az eldologiasult intézményes önmegnyugtatás az ellentmondásokkal való szembenézés helyett, azoknak az ellentmondásoknak a megragadása helyett, amelyek krónikus megoldatlanságukban végtére is egy kollektív öngyilkosság árnyát vetik előre. S minthogy ezt a kellemetlen igazságot nem lehet másképp eljuttatni a kényelmes kompromisszum önelégült lármájától siket fülekbe, csakis a hajthatatlanság hangjának lehangosabb kiáltásával, ezért a megalkuvást nem ismerő morál és intellektuális rendíthetetlenség (ami nem tévesztendő össze a szűk önérdek pökhendiségével) a kor alapvető erényévé, a jelentékeny teljesítmény *sine qua non*jává válik.⁹

6.

Igen, minden ember „egész kort hordoz magában, akár egy hullám hordozza a teljes tengert.” De hullám a hullámtól, tenger a tengertől különbözik. Korunk tengere korántsem csöndes, még legbékésebb pillanataiban sem; háborgó tengere az egyik társadalmi rendről a másikra való áttérés „megcsináljuk, ha beleszakadunk is” korának, és Sartre az egyik óriás hulláma ennek a hatalmas tengerárnak. Képes megmutatni e mozgalmas fölfordulás számos oldalát, követni sok különféle úton-módon való változását, de kategorikusan elutasítja, hogy szórakoztató fodrozódás alakját öltse a tenger színén, s így holmi kellemes kikapcsolódással leplezze a készülő vihart.

Nem kellemes, ha valaki folyton a vihar közeledtére emlékeztet bennünket, de Sartre képtelen arra, hogy ne emlékeztessen rá állandóan: hiába is keresnénk játékos derűt jókora nagy életművében. Évszázadában senki sem kapcsolta föl nagyobb intenzitásra a filozófia és az alkotó

szépirodalom egyesített erőforrásait avégett, hogy földerítse az emberi történelem meghatározó csomópontjába csöppent egyén lehetőségeit és korlátait. Ha zaklatott látomása zavaró, az nem az ő hibája. Az sem meglepő, hogy ennek épp a legérvényesebb és legmesszibbre tekintő elemeit fogadja – amiként később látni fogjuk – a legnagyobb értetlenség és ellenséges indulat, ami elszigetelődéséhez vezet: a „magányos híresség” kategóriájába kerül, ami ironikus módon kutyaszorítóknak is mondható. Ebben is osztja a nagy költő, József Attila sorsát, aki azt írja:

Nincs közöm senkihez,
szavam szálló penész,
vagyok mint a hideg,
világos és nehéz. (József 1971, 420)

Kényelmetlen, hideg világosságot áraszt Sartre számos műve, és egyetlen olvasója sem vehet föl vele szemben szenvtelen, hűvös fapofát. Két fontos tényezővel van itt dolgunk, amelyek lehetetlenné teszik az efféle szenvtelenséget: az irodalom és a filozófia módszereinek szerves összekapcsolása, valamint minden egyes *részlet* gondos elhelyezése a komplex *totalitás*ban, amelybe tartozik.

Sartre munkásságát kezdettől fogva arra irányuló, tudatos erőfeszítés jellemezte, hogy egyesítse a filozófiát és az irodalmat, s ezáltal a demonstráció s a meggyőzés erejét megnövelje. Majd látni fogjuk ennek az erőfeszítésnek a sajátos fejlődési formáit. Most pusztán csak a módszer mögött rejlő *célkitűzést* szeretnénk hangsúlyozni. Ez a szerzőnek abból a meggyőződéséből következik, hogy az uralkodó mítoszok és megrögzött érdekek erejével szemben tehetetlen az analitikus ész: nem lehet kivetni helyéből egy létező, szilárdan meggyökerezett „pozitív” (hegeli értelemben vett pozitív) realitást a fogalmi boncolgatás merőben negatív erejével. Ha a kritika fegyvere sikeres akar lenni, méltó módon kell megmérkőznie azoknak a tárgyakkal az *evokatív erejével*, amelyekkel szemben áll. Ez az oka, hogy „az elkötelezett író valódi dolga, már mondtam, [...] a mítoszokat és fétiseket egy kritikai savas fürdőben kimutatni, leleplezni, demisztifikálni és eloszlatni” (Sartre 1972b, 35). Ez a képes beszéd jól tükrözi a vállalkozás természetét. Föltett célja, hogy elejét vegye a „hideg szenvtelenséggel” történő választásnak. Nem kisebb dologról van szó, mint általános támadásról a meghitt kényelem kiépített állásai ellen, akár „néma cinkosságként” mutatkozik meg ez, akár egyéb formában. Sartre *föl akar rázni* bennünket, s megtalálja hozzá a szükséges eszközöket, még ha végül állandó bajkeverőnek, botrányhősnek címkézik is.

A másik dolog, a *totalitás* szem előtt tartása éppennyire fontos. Sartre azt állítja, hogy „az irodalom szépsége abban a *vágýában rejlik, hogy minden akar lenni* – nem pedig valamilyen meddő szépség hajszolásában. *Csakis az egész lehet szép*: akik ezt nem képesek megérteni – bármit mondanak is –, nem a művészet nevében támadnak engem,

hanem a maguk *partikuláris elkötelezettsége* nevében” (Sartre 1972b, 2). Csakugyan, a partikuláris elkötelezettség valódi jellege addig nem ismerhető föl, amíg nem leplezzük le az adott totalitáshoz fűződő kapcsolatokat. A *partikularizmus* óhatatlanul egy átfogó vonatkoztatási rend hiányában igényli magának az *egyetemesség* státusát: ha nincs saját, helyes leképzést eredményező távlata, szükségképpen magát a partikularizmust alakítja át *saját perspektívájává*, s így minden egyébnek a mértékévé. Minden arra irányuló próbálkozás tehát, hogy fölmutassuk a totalitáshoz való helyes kapcsolódást, óhatatlanul az uralkodó partikularizmus érdekeibe ütközik. Ugyanakkor a partikularizmusok leleplezése nem csupán ezek kiképzett védőit csupaszítja le, hanem mindazok sebezhetőségét is kimutatja, akik eleddig képesek voltak önbizalomra és kényelemre lelni (bár csupán illuzórikusan) a különféle partikularizmusok nyugalmas zugaiban.

De más út nincsen. A „kritikus tükör” nem töltheti be funkcióját, ha ezer darabra törik. Egy ilyen összetört tükör csak torzító részleteket képes mutatni, még ha ezek hű tükörképnek látszanak is a maguk közvetlenségében: torzítnak, mert el vannak szakítva az egésztől, ami egyedül képes nekik teljes (vagyis hű) jelentést kölcsönözni. A választás tehát elkerülhetetlen. Vagy letesz céljáról az ember, hogy tanúja legyen a kornak, amelyben él, s így megszűnik kritikus tükör lenni, vagy azon az egyedüli módon sajátítja el a kort, ahogyan ez az írás révén lehetséges – egy olyan műalkotás kényelmetlen, hideg világosságával, amely „kimutatja, leleplezi, bizonyítja” a részek kapcsolódásait az egészhez, demisztifikálja és eloszlatja a látszólag sziklaszilárdan fönnálló közvetlenség fétiseit egy állandóan változó totalitás dinamikus viszonyrendszerében. Nem kétséges, melyik Sartre választása.

7.

Sartre-nak a totalitással való viaskodása gyűjtőpontjában a szabadság keresése áll. Minden ehhez viszonyítva jelenik meg számára. Regényciklusának címe: *A szabadság útjai*; ez az elnevezés jól summázhatja egész munkásságát. (Ez éppúgy áll irodalmi, mint filozófiai/elméleti munkásságára.)

S pontosan, mert ez áll munkássága gyűjtőpontjában, Sartre sohasem vész el a társadalmi-történeti totalításban, amelynek fáradhatatlan kutatója.

Persze, a szabadsággal való vesződése számos átalakuláson megy keresztül.

Világnyi különbség van, még a sartre-i „állandóságon belül” („à l'intérieur d'un permanence”) is aközött, ha azt mondjuk: „az ember azért szabad, hogy elkötelezze magát, de csak akkor szabad, ha elkötelezi magát a szabadsága mellett” (Gisoli 1945), vagy ha fölismerjük azt:

„senki sem szabad, ha nem szabad mindenki [...] A szabadság föltétele – nem metafizikusan, hanem praktikusán – a protein” (Miller 1960). Az első idézet csupán egy verbális paradoxon alakjában nyújt megoldást; a második szerényebben lép föl, ám kézzelfoghatóbb célokat tűz ki az emberi cselekvés elé. Ugyanakkor Sartre munkásságának – s ezért van igaza, amikor változásról beszél az „állandóságon belül” – szervező középpontja és szerkezeti magva változatlanul a szabadsággal való mindenre kiterjedő törődés marad. Az éhség és a kizsákmányolás megszüntetése nem öncél gyanánt jelenik meg, hanem szükséges lépcsőfokként az ember fölszabadítása felé, az ember szabadságának megvalósítása felé vezető ösvényen.

Sartre munkássága óriási területet fog át, és roppant változatosságot mutat: alkalmi cikkektől regényciklusig, rövid novellától vaskos filozófusi szintézisig, filmforgatókönyvtől politikai röpiratig, színdaraboktól művészeti és zenei tárgyú elmélkedésekig, irodalomkritikától pszichoanalízisig, valamint monumentális életrajzokig, amelyekben egy-egy egyéniség belső motivációit kíséri megragadni annak a kornak a sajtóságos társadalmi-történelmi körülményei közepette, amely alakította őket, s amelyet ők maguk átalakítani segítettek. Mégsem mondhatni, hogy a fáktól nem látni az erdőt. Épp ellenkezőleg. Sartre életműve mint egész a fő, nem pedig ennek egyes elemei. Bár kétségtől egyedülálló mesterműként gondolhat az ember sok-sok írása közül egyikre-másikra, magukban véve mégsem adják ki írójuk igazi jelentőségét. Még azt az állítást is megkockáztathatnánk, hogy sokszoros átalakulásaival és permutációival egyetemben az egész „alapvető projektuma” az, ami meghatározza e nyugtalan író egyedülálló mivoltát, nem pedig akár a legművészebben megformált művének tökélye. Hiszen szerves része ennek a projektumnak, hogy folyton változtatja és fölülvizsgálja korábbi álláspontjait: e sokoldalú mű átalakulásai révén tagolódik, s a „totalizálás” szüntelen „detotalizálás” és „retotalizálás” útján megy végbe.

Siker és kudarc tehát igencsak viszonylagos valami Sartre számára: az egyikből lesz a másik, és viszont. „Sikernek” látszik a kudarc, „kudarcnak” mutatkozik a valódi siker. Ahogy Sartre írja, „a kifejezés terén a siker szükségképpen kudarc” (Sartre 1972b, 23), s idézi barátját, Giacomettit, aki szerint midőn a kudarc már nem is lehet nagyobb, és „minden vesztesre áll, ezen a ponton [...] vagy szemétre veted a szobrod, vagy kiállítod egy galériában” (Sartre 1972b, 23). Ennek oka abban van (bár Sartre nem épp így magyarázza, mivel ezen a ponton időtlen jellegű okfejtésbe kezd), hogy korunkban az író és a művész töredékes darabokból kénytelen összeállítani művét. A szétforgácsoltság és a fölparcellázottság ugyanis (vagy egy másik szinten az elszigeteltség és a privatizálás) nem merőben az értelmiségi képzelet termékei, hanem a kortárs társadalmi-történelmi valóság objektív jellemzői. S ettől a műalkotás, még akkor is, ha tudatosan a teljességre tör, bensőleg problematikus.

Számos különböző úton-módon birkózhat valaki e problémával; Proust és Thomas Mann neve két teljesen ellentétes kísérletet jelez. De sem Proust rendezett szubjektivitása, sem Thomas Mann fegyelmezett, korában tartott objektivitása nem fogható Sartre projektumához. A lényegföltáró párhuzam: Picasso, bármekkora is kettejük között a különbség. Mindketten csillapíthatatlan étvággyal falnak mindent, amit csak érnek, és nem annyira „reprezentatív műveket” állítanak elő, mint inkább egy *reprezentatív életművet*.

Nem számít tehát, hogy az egyes művek nem paradigmikus summázatai a művésznek abban az értelemben, amelyekben *Az eltűnt idő nyomában* és *A varázshegy* minden bizonnyal ilyenek.

Nem számít, hogy az egyes művek (még a *Guernica* is) problematikusabbak, mint amelyek – velük ellentétben – a valóság adott mozzanatai mélyreható vizsgálatának és megmunkálásának alapján épültek föl. Ha Picasso és Sartre arra kényszerült, hogy eltávolodjék egy bizonyosfajta szintézistől olyasvalami felé, ami látszatra teljesen más, az nem másért van így, hanem mert amire keresésük irányul, az olyan típusú teljesség, amelyik mindenkor közvetlen táptalajaként van vonatkozásban a művész életművével. Az ő szubjektivitásuk Proustéhoz vagy a Thomas Mannéhoz képest különös, furcsa szubjektivitás. Az előbbi úgy hozza létre szintézisét, hogy föloldja a tárgyi világot saját bensőségében és szubjektivitásában; az utóbbi nyugodt visszahúzódsra készíti az író szubjektivitását a gondosan rekonstruált objektivitás mögé. Sartre-nál éppúgy, mint Picassónál, mindig nyilvánvaló a szubjektivitás, de a tárgyi világot használja a maga hordozójául, nem azért, hogy szubjektivizálja azt, hanem hogy – Sartre kifejezésével szólva – „semmítse” az ábrázolás során. A „tárgyasítás–semmítés” – a Brecht-féle *Verfremdungseffekt* első unokatestvére – eme dialektikus folyamatának eredményeként az életmű paradox módon egy-egy mű rovására gazdagodik: arra használja ezeket, hogy – ha szabad így mondanunk – „a saját vállára fölkapaszkodva nagyobbodjék”. Az életművet építő „semmítő tárgyasítás” *folyamata* ejt rabul bennünket, nem okvetlenül ennek egy-egy *részeredménye*. Hogy hány egyedi műalkotás éli túl e hosszú futást, az lényegtelen. Egy reprezentatív életmű alakulása számít: e különös fúziója szubjektivitásnak és objektivitásnak.

Sartre partikuláris projektumainak nagy változatossága és tömege könnyedén egyesül összefüggő egésszé. Életművének rendkívüli koherenciája nem előre kigondolt terv velejárója. Nem valamely tervvázlat következménye, amely előír minden egyes részletet a múlt időben: ez mesterkelt, külsődleges egység volna. Olyan *belső egységgel* van itt dolgunk, amely a formai divergencia legváltozatosabb megnyilvánulásain keresztül jut érvényre. *Fejlődő* egység ez, amely a „szabadság útjai” – vagy, ha úgy tetszik, a szabadság sokféle akadályai – többé-kevésbé spontán *földerítése* révén jön létre, bármifélek legyenek is ezek. Az egység ennél fogva *szerkezeti*, nem pedig *tematikus*: az utóbbi túl szűkös

volna egy életműnek. (Sartre néhány munkáját ellenben egy bizonyos tematikai egység elérésére tett próbálkozás jellemezte, ám ez korántsem mindig volt szerencsés, a legismertebb ilyen esete a regényciklusa; de ez más lapra tartozik.) Igaza van tehát Sartre-nak, amikor visszautasítja azokat az állításokat, hogy elkötelezettségfölfogása az irodalomban tematikus megszorításokhoz és politikai illusztrációkhoz, valamint a művészi spontaneitás megbénításához vezet.

Azt hangsúlyozni azonban, hogy a „szabadság útjainak” földértése teremti Sartre munkásságának szerkezeti egységét, nem elég ahhoz, hogy megragadjuk ennek az egységnek a sajátosságát. Éppen ilyen fontos kidomborítani Sartre *egyén*-fölfogásának szerkezetalkotó szerepét munkássága egészében. Hiszen a *szabadság* nem *általánosságában* jelenik meg – ez tematikusan megszorító politikai illusztrálás vagy elvont szimbolizmus lenne, amit Sartre egyaránt elutasít –, hanem mindenkor partikuláris *lét-kategóriák* közvetítésével nyilvánul meg, akár az antik görögséghez tartozik ezek szubjektuma, akár a modern Franciaország polgára. Ebben az értelemben volt és marad Sartre egzisztencialista.

Kant a gyakorlati ész elsőbbségét (vagyis az erkölcsi ítélet fensőbb-ségét) hirdette meg rendszerének építményével, és példás következetességgel ragaszkodott ehhez az elvéhez mindvégig. Sartre – nemcsak fiatalon, de hatvanévesen írott etikai munkája szerzőjeként is¹⁰ – Kantot idézi: „meg kell tenni, tehát meg tudod tenni”, s az *egyéni* praxisok elsőbbségét és középpontba állítását hirdeti a kollektív és intézményi struktúrákkal szemben. Egy ilyen fölfogás nyilvánvalón kiemelkedő helyet juttat az erkölcs világának. Ha nem így történne, az aláaknázná a sartre-i mű belső egységét és konzisztenciáját. Ahogy ugyanis 1944-ben megjegyzi: „Engem főleg az erkölcs foglalkoztat; mindig is ez foglalkoztatott” (Lorquet 1941). És ez mindvégig jellemző maradt rá, közvetlen vagy közvetett módon, elméleti és irodalmi formákban. Ez az *egyéni praxisoknak* tulajdonított elsődleges és központi hely, szoros kapcsolatban a szabadság problematikájával, ez a meghatározója Sartre alapvető projektumának, ennek megannyi változatos megnyilvánulásában.

8.

Kortárs szerző olvasásának lényeges mozzanata, hogy magunkra akarunk ismerni, magunkat vizsgáljuk kritikus tükrében. Ez azonban nem egyirányú kapcsolat. Hiszen olvasni annyi, mint értelmezni, így tehát szükségszerű velejárója az olvasásnak nem csupán a magunk vizsgálata, hanem ugyanakkor a tükör kritikus szemügyre vétele is, hogy milyen viszonyok is fűzik a korhoz, amelyet eléünk tár. Ahogy Sartre írja, szemlátomást központi gondolatkörének jegyében fogalmazva: „az olvasó ugyanis szabadon hagyja magát befolyásolni. Ez a tény máris elégséges cáfolata a passzivitásáról szóló mesebeszédnek. Az olvasó

talál ki minket: a mi szavunkkal csalja törbe saját magát. Az olvasó tevékeny: megszüntetve-megőriz bennünket” (Sartre 1972b, 26).

Különösen igaz ez egy kortárs szerző olvasására. Hiszen annyi fontos közös tapasztalatban osztozunk vele. Ez kiváltságos helyzetet biztosít az olvasónak, aki kritikus párbeszédet folytat eleven kortársával. Ám ez csupán az egyenleg „tartozik” oldalát érinti. A „követel” oldalon találjuk azt a különös nehézséget, ami egy élő kortárs életművének értékelésével jár együtt. „Minden művem”, mondja Sartre, „egy *egésznek* valamely fénytörése, s ennek az egésznek a jelentését nem lehet valósan értékelni, amíg a végére nem jutottam” (D'Aubarède 1951). Van ebben igazság, de nem a teljes. Ha kategorikusan igaz volna, akkor egy kortárs szerző értékelése *elevé* lehetetlen volna. A kritikus munkája ide-oda ingadozna egyfelől az *önkéntes szubjektivitás* között (saját ügyes-bajos dolgaiból „találná ki” a szerzőt, pusztá ürügyül használná annak szavait a maga áltárgyilagos önmutogatására), másfelől meg a szemlézett művek pusztá leírásának *élettelen objektivitása* között: fölületes, reménytelen vállalkozás lehetne csupán.

Persze, egy szerző értékelése csakis az *egészből* indulhat ki, ez pedig magától értetődően *befejezetlen*, ameddig az életmű le nem zárul. Mégis, amikor az embernek jelentékeny szerzővel van dolga, akinek az egyes munkái az „egész fénytörései”, az összmű újabb és lehetséges kiegészítése nem folytonos szeszélyes kísérlet valamilyen radikális szakításra az előzményekkel, hanem olyan gazdagító többlet, amely *megvalósítható-elképzelhető* az adott s még kibontakozóban levő egészhez képest. Más szóval, minden módosulás változást képvisel az „állandóságon belül”, összhangban a folytonosság és megszakítottság dialektikájával. Egy eredeti életmű *szerkezetalakító* elemei világosan láthatók már a viszonylag korai életkorban; s egy írói iránykeresés tendenciái megnyilvánulnak a változatok *típusában*, amelyet az egyes művek képviselnek egymáshoz való viszonylatukban.

S van egy döntő – mondhatni, stratégiai fontosságú – hivatkozási pont: bizonyos alapvető ügyekre irányuló érdeklődés makacs vissza-visszatérése, amely *beteljesületlen* vagy *befejezetlen* (az adott írói pályán *befejezhetetlen*) munkák képében jelentkezik. Amikor egy írói életpályának hirtelen vége szakad, az történik, hogy a korábbi beteljesületlenség a beteljesedés szintjére emelkedik. Paradox módon, a *belső okokból* befejezhetetlen munkák alakjában a beteljesült életmű megelőlegezésével találkozunk; s ilyenek különös bőségben lelhetők föl Sartre *œuvre*-jében. Ezek tüzetesebb szemrevételezése – nem elszigetelten, hanem a többihez való viszonyukban – hozzásegíthet ahhoz a nézőponthoz, amelyikből egy élő kortárs kritikai értékelése lehetővé válik.

- ¹ Eredeti megjelenése névtelen szerkesztőségi interjú gyanánt: L'alibi. *Le Nouvelle Observateur*, 1964. november 19.
- ² Sartre írása, amelyből idézünk (La nationalization de la littérature), 1945-ben íródott. Ugyanebben a tanulmányában indignálódott megjegyzésben tér ki arra, milyen képtelenség, hogy egyebek közt „a neoszürrealizmus mesterének” is nevezik őt, ami azt föltételezné, hogy Éluard meg Picasso a céhlegényei sorában lesnék az utasításait, „holott a valóságban én még rövidnadrágot hordtam, amikor ők már letették a mestervizsgát” (Sartre 1948b, 37.).
- ³ Fölbecsülhetetlen segítség a Sartre fejlődését tanulmányozók számára Michel Contat és Michel Rybalka munkája (lásd: Contat–Rybalka 1970). Teljes bibliográfiát ad 1969-ig, kiváló összefoglaló ismertetésekkel, számos interjúrészlettel, valamint mintegy 300 oldalnyi, ritkaságnak számító szöveggel kiegészítve.
- ⁴ François Mauriac cikkére a *Le Figaro* 1949. április 25-i számában Sartre-nak szerzőként két beszélgetőtársával együtt jegyzett interjúkönyve (Sartre, Rousset, Rosenthal 1949) szolgáltatja az alkalmat.
- ⁵ Sartre levele utóbb megjelent a *Le Monde* 1964. október 24-i számában. (Szövegét s a Nobel-díj körüli vitát lásd: Contat–Rybalka 1970, 401–408.)
- ⁶ Mauriac a *Le Figaro Littéraire* állandó szerzőjeként jelentette meg cikkét (1970. május 4–10.), Sartre pedig a *Le Monde* hasábjain válaszolt rá 1970. június 6-án.
- ⁷ Az *Écrire pour son époque* című tanulmány, amelyből ez az idézet való, 1946-ban íródott, s első ízben az Alexandriában kiadott *Valeurs* című folyóirat 7–8. számában jelent meg, s a *Les Temps Modernes* 1948. júniusi számában történt újraközlése tette hozzáférhetővé (lásd: Sartre 1948a).
- ⁸ Madeleine Chapsal interjúja 1959-ben készült, saját kötetében a rá következő évben jelent meg (Chapsal 1960); Sartre műveinek kiadásában a *Situations*, IX részeként olvasható (Sartre 1972b). A további idézeteket ez utóbbi oldalszámával tüntetjük föl.
- ⁹ Ezekkel a kérdésekkel József Attila és a modern művészet című könyvemben foglalkoztam (Mészáros 2004).
- ¹⁰ Sartre 1964-ben tartott előadást Rómában, a Gramsci Intézetben május 22–25. között rendezett kollokviumon *Determinazione e libertà* címmel. Részletekben 1966-ban olaszul a *Rinascita*-ban, majd ugyanabban az évben a rendezvény előadásainak teljes szövegét egybegyűjtő kötetben (*Morale e società*. Editori Riuniti, Roma) egészében megjelent. Francia címe: *Détermination et liberté*. Lásd: Contat–Rybalka 1970, 735–745.

1.

A II. világháború után Jean-Paul Sartre közvetlen részvétele a politikában a fölismerhetetlenségig megváltozott. Ahogy szerényen írta az ellenállási mozgalomban játszott szerepéről: „én legfeljebb néhány kisebb küldetést teljesítettem” (Sartre 1976 [1969], 391).¹ A háború után vállalt politikai szereplése aligha jellemezhető másként, mint egyre magasabbra törő, vitathatatlanul kimagasló tevékenységként.

Valójában Sartre egy ideig még arra is gondolt, hogy új korszakot nyithatna egy teljes mértékben független politikai mozgalom létrehozásával; ez föltevése szerint tág ernyőszervezetbe gyűjtötte volna egybe azokat az egyéneket, akik kifejezetten távolságot tartottak a politikai pártoktól; e mozgalomnak naiv tévedéssel RDR² lett a neve, s eleve kudarcra volt ítélve.

Mindazonáltal Sartre személyes hatása a politikai eseményekre és fejleményekre nem csupán Franciaországban, hanem nemzetközileg is figyelemre méltó módon egyre csak növekedett, szinte életének utolsó két-három esztendejéig. Befolyása csakugyan jóval nagyobbra terebélyesedett, mint bárki más értelmiségié Európában s a világ egyéb tájain. Ez részben az általa alapított és sok éven át általa is szerkesztett, vaskos folyóirat, a *Les Temps Modernes* révén vált lehetővé, de még inkább nagy hatású írásai következtében, amelyekkel rendre az általa támogatandónak, szenvedélyesen védelmezendőnek ítélt, legradikálisabb emancipációs ügyek mellé állt, nemcsak elméleti, filozófiai vagy politikai síkon, hanem éppígy a színházi világban, vagy akár a film közegében is.

A háború utáni időszakban a vitatkozás – olykor éles hangú perlekedés, sőt szitkozódás – igen hamar elkerülhetetlen, szerves részévé lett Sartre közvetlenül politikai ügyekbe avatkozó megszólalásainak, ami aztán ellene irányuló, éppoly éles hangú, elvadult támadásokat váltott ki elleneleiből. Ahogy már szoltunk róla, egyfelől „a marxizmus elleni háború bombagyárosaként” (Lefebvre 1945) és „a toll hiénájaként”³ denunciálták, másfelől viszont „rendszeres istenkáromlóként”, „az ifjúság leplezetlen megrontójaként”, sőt „a Nyugat sírásójaként” (Marcel 1964) is megbélyegezték. Ahhoz, persze, hogy sikeresen védelmezze mindazokat az ügyeket, amelyekért síkraszállt, korántsem volt elegendő, hogy a fejére záporozó, gyakran nyilvánvalón prejudikált, elvakult rágalmakat megintás nélkül, rendre visszaverje – s a szókimondó Sartre ilyenkor nemigen tett lakatot a nyelvére –; ha politikailag fölül akart kerekedni ellenfelein, számos dolgot neki magának is radikálisan újra kellett gondolnia és világosabban meg kellett határoznia a maga számára is.

Elkerülhetetlenné vált Sartre számára, hogy kritikus szemmel fölülvizsgálja saját korábbi politikai álláspontját, amikor a háború utáni években

világszerte tapasztalható, fokozódó polarizálódás következtében kénytelen volt leszámolni az olyan halva született alakzatokhoz fűzött ábrándjaival, amilyen az RDR volt. Hiszen azokban az években alakították ki nagy sietve az NATO „atlanti szövetségének” katonai berendezkedését, s alakult ki és erősödött meg ennek megfelelően az USA uralkodó szerepe a világpolitikában. Előállott tehát egy olyan politikai erő létrehozásának szüksége, amelyik szervezettségénél fogva alkalmas arra, hogy szembeszálljon a vészes gyorsasággal újabb világégés felé tartó irányzattal, amely már-már kész volt átváltani az 1946 augusztusában Churchill szájából elhangzott harcias fultoni beszéd óta nyíltan folyó hidegháborúról valami másra – ami végtére nem bizonyulhatott volna egyébnek, mint igazán katasztrofális háborúnak, hiszen a világ a korlátozatlanul bevethető, tömegpusztító atomfegyverek korába lépett, s ilyenek az idő tájt kizárólagosan csak az Egyesült Államoknak voltak birtokában, sőt már ki is próbálta őket Hirosimában és Nagaszakiban.⁴

Sartre nézete szerint, miután leszámolt az RDR-hez fűzött illúzióival, Franciaországban az egyetlen szervezett politikai mozgalom, amelyik képes hatékonyan szembenézni e problémával, föltéve, ha sikerül leküzdenie korábbi hibáit és ellentmondásait – ezeket Sartre már a II. világháború előtt is kifogásolta –: a kommunista párt volt. És Sartre bizonyosra vette, hogy mint harcos teoretikus és alkotó író nagymértékben hozzá tud járulni a fölsímt ellentmondások pozitív megoldásához saját politikai-ideológiai befolyásával.

Sartre ugyan sohasem lépett be a Francia Kommunista Pártba, ámde jó kapcsolatot alakított ki vele, miután túljutottak a háborút közvetlenül követő éveken, amelyeket elkeseredett vita jellemzett nemcsak Franciaországban, hanem a nemzetközi kommunista mozgalomban is. Az 1950-es években tehát megjavult a kapcsolata a francia párttal, s egybehangzón kimagasló baloldali értelmiséginek ismerték el egész Kelet-Európában és a Szovjetunióban is.

Sartre és a Francia KP viszonya azonban a továbbiakban sem volt problémátlan, még e viszonynak leginkább kedvező körülmények között sem. Sőt, 1956 októberében annak következtében, hogy az FKP szolgai lelkülettel maradéktalanul helyeselte a magyar fölkelés szovjet katonai leverését, Sartre élesen elítélte a pártot, még ha próbálta is nyitva hagyni a kaput a jövőben esetleg jobbra forduló kapcsolatuk előtt.

Csak hogy az algériai háború idején támadt konfliktusai, amelyekben semmi javulás sem mutatkozott a rá következő években, teljes szakításukhoz vezettek az 1968 májusában bekövetkezett francia társadalmi robbanás idején. Így hát Sartre korábban már idézett, paradox megfogalmazása arról, hogy miért kell kritikus távolságot tartani a párttal szemben Franciaországban – vagyis: „az együttműködés a kommunista párttal éppoly *szükséges*, mint amilyen *lehetetlen*” (Blumenthal–Spitzer 1962) –, végérvényesen hatályát veszítette. Teljesen szükségszerűnek tartotta Sartre a szakítást, annak ellenére, hogy nem tudott fölmutatni

semmilyen valóságos alternatívát – hiszen ahhoz, nézete szerint, olyan szervezetiileg megalapozott erőre lett volna szükség, amelyik képes szembeszállni az új történelmi veszéllyel –, s ezt egy évvel később nyíltan el is ismerte (Sartre 1969a; Sartre 1972a, 262–290).⁵

2.

Persze, Sartre súlyos bírálata a Francia Kommunista Párt stratégiai irányvonaláról, amely végül szakításukhoz vezetett, nem az 1956-os magyar fölkelés katonai erővel történt leverése idején fogalmazódott meg. Tény, hogy Sartre prófétai előrelátással figyelmeztette a KP-t – nem a magyar októberben és a rá következő időszakban játszott szerepére alapozva, hanem már 1956 februárjában (Sartre 1956) –, hogy messzire ható következményei lesznek a párt tévedésének: helytelen stratégiai nézőpontra helyezkedett, elhibázott cselekvési irányt választott, s várhatólag lehetetlen lesz elkerülni e helytelen választás végzetes következményét, ami szükségszerűen folyik *„egy tartalmilag kiűrtített forradalom”* (Sartre 1956, 1155) tervezgetéséből s a *„reformizmusból, amelynek az lesz a vége, hogy elpusztítja a párt velejét”* (Sartre 1956, 1155).

A dolog ironiája, hogy az FKP – amely a III. Internacionálé vezető kommunista pártjai közül messze a legerősebben volt megfertőzve dogmatikus sztálinizmussal a maga *„tartalmilag kiűrtített forradalmi”* gyakorlatában – amikor eljött az ideje (mintha be akarta volna bizonyítani Sartre maradéktalan igazát) szintén akként végezte, hogy kapitulált az önámító reformizmus előtt, *„elpusztítva a párt velejét”*, s ezáltal odalett egykoron híres választási hatékonysága is.

Az 1956. év határozott demarkációs vonalat húzott a háború utáni történelemben, annak az alapvető ellentmondásnak köszönhetően, amely ott feszült az olyannyira szükséges *„desztálinizálás”* programjának – Nyikita Hruscsov, az SZKP főtitkára által, a XX. pártkongresszuson történt – hivatalos bejelentése és ennek a gyakorlatba való átültetése során bekövetkezett drámai megghiúsulása között, amit kínosan demonstrált a magyarországi népfölkelésre adott szovjet katonai válasz. Mindamellet még messze voltunk attól, hogy a vezető kommunista pártok Nyugaton – beleértve nem csupán a francia, de az olasz KP-t is –, átalakuljanak neoliberális politikai szervezetekké, pontosan úgy, ahogy a hagyományos szociáldemokrácia is.

Érthető hát, hogy Sartre még 1956 traumatikus éve után is reménykedett a dolgok jobb irányba fordulásában, megpróbált befolyást gyakorolni a francia pártra a *„desztálinizálás”* érdekében, amelyre először a Szovjetunióban tettek ígéretet, majd általában a kommunista világmozgalomban is. Így fejezte ki még megmaradó reményét könyvnyi terjedelmű kritikai esszéjében, amelyet *„Sztálin kísértete”* (*„Le Fantôme de Staline”*) címmel a *Les Temps Modernes* tripla számában szentelt a magyar fölkelésnek:

Programunk világos: száz *ellentmondáson*, belviszályon, *mészárláson* át folyik a sztálintalanítás; ez az egyetlen hatékony politika, amely jelenleg a *szocializmust*, a *békét*, a munkáspártok *közeledését* szolgálja; szellemi erőforrásainkkal, értelmiségiek által adott olvasatokkal igyekszünk *segíteni* a francia Párt *desztalinizálását*. (Sartre 1956, 1957, 577–697)

Nagyjából ugyanakkor, elméletileg jóval jelentősebb megfogalmazásban, de ugyanilyen szellemben próbálta Sartre *A dialektikus ész kritikája* című művében is közelíteni egymáshoz azokat az értelmiségieket, akik igenlően viszonyulhattak a szocializmushoz. Más szóval, Sartre megkísérelte a filozófiai módszerhez és a történelemhez való új közelítési módját akként megfogalmazni *A dialektikus ész kritikájában*, hogy olyan elméletet kerekítsen ki vele, amelyik politikailag is elfogadhatóbb lehet általában a baloldal számára. Ebben az értelemben egy új filozófiai és történeti irány követését szorgalmazta, amelyben a marxizmusnak a sartre-i egzisztencializmus által hajdan szilárdan leszögezett elvetése orvosolható lett volna magának az egzisztencializmusnak új fogalmi meghatározásával, miszerint ez „ideológiai enkláve” lehetne „a marxizmuson belül”.

Ennek megfelelően, *A módszer kérdéseiben*, amelyet 1957 szeptemberi–októberi számában közölt a *Les Temps Modernes* (Sartre 1957) fölötté nagylelkű dicséretben részesítette Henri Lefébvre – a Francia Kommunista Párt egyik szellemi vezetője – írását azért, ahogyan az a filozófiai módszertanhoz és antropológiához közelített (Sartre 1976, 147). Azt az Henri Lefébvre-et, aki egykor durván leszólta Sartre-ot, mondván, hogy „a marxizmus elleni háború bombagyárosa” (Lefébvre 1945). Ettől kétszeresen is hangsúlyos Lefébvre nagylelkű sartre-i méltatása *A módszer kérdéseiben*. Sartre semmiképp sem szimplán taktikai-politikai, hanem igazi elméleti szinten végiggondolt új meghatározása az egzisztencializmusról mint a marxizmuson belüli ideológiai enklávéről tüzetesebb vizsgálatra szorul e könyv hátralevő fejezeteiben.

3.

A Sartre írásait földolgozó Contat–Rybalka-féle „kronológia, kommentált bibliográfia” jelzi, hogy *A módszer kérdései* „nagyobb változtatások nélkül” került be *A dialektikus ész kritikája* Gallimard-nál megjelent kiadásába. (Sartre 1960).⁶ Ez igaz is, de csak egy jelentős megszorítással. Ez pedig arra vonatkozik, hogy Sartre maga törölt néhány sort tanulmányából. *A módszer kérdései* politikai okból dühbe gurult szerzője ugyanis éles szavakkal inzultálta Lukács Györgyöt, méghozzá a magyar filozófus ellen a legcsekélyebb bizonyíték nélkül emelt vádak alapján.

Sartre dühének kiváltója egy jellemző, ám teljesen hamis információ volt, amit néhány Párizsban élő magyar emigráns juttatott el hozzá.

E félrevezető információ szerint Lukács, miután hazaengedték romániai deportálásából, Budapesten aktívan támogatta Kádár János kormányát, amelyet a szovjetek állítottak föl Magyarországon a fölkelés katonai leverése után.

Amiként Lukácsnak Párizsból, 1957 novemberében postázott levelemben írtam, „összeismerkedtem Sartre-ral egy konferencián, s ő meghívott magához a lakására, ahol tegnap két óra hosszat beszélgettünk”. A Saint-Germain körút közelében levő Bonaparte utcai lakása volt az, ahonnan később a francia szélsőjobb által 1961. július 19-én végrehajtott, ellene irányuló robbantás miatt kellett elköltöznie. Elmondtam Sartre-nak, hogy Lukácsot behódolással vádolni Budapestre való visszatérése után teljes képtelenség. Hisz valójában Lukács ez időben házi őrizetben élt, a legélesebb szervezett támadás folyt ellene a magyar sajtóban, s mégsem volt hajlandó a legcsekélyebb engedményre sem. Ellenkezőleg, a fenyegetésekre válaszul kihívó módon levélben emlékeztette Kádár Jánost arra, hogy Nagy Imre rövid életű kormányában (amelynek mindketten tagjai voltak) maga Kádár furcsa módon arra szavazott, hogy lépjenek ki a „varsói szerződésnek” nevezett kelet-európai katonai szövetségből – ez szolgáltatott jogszerű ürügyet a szovjeteknek a katonai beavatkozásra november 4-én –, míg Lukács szilárdan egy ilyen végzetes lépés ellen érvelt, és szavazott a sorsdöntő minisztertanácsi ülésen. És csakugyan Lukács véleménye bizonyult helyesnek.

Azonfölül a magyar filozófus feddhetetlen erkölcsi tisztességről és személyes bátorságról tett tanúbizonyságot még a legveszedelmesebb körülmények között is, beleértve a kihallgatásokat, amelyeken neki is óhatatlanul át kellett esnie Nagy Imre kormányának Romániába deportált tagjaival egyetemben. Amikor szabadságától megfosztva vallomást akartak kicsikarni belőle Nagy Imre ellen, akivel Lukácsnak éveken át tiszteletben tartott elvtársi nézeteltérései voltak bizonyos politikai ügyek megítélésében, akkor erőteljes szavakkal utasította el a vallatóit: „mihelyt Nagy Imre és én is szabadon sétálunk Budapesten, én hajlandó vagyok politikailag teljes nyíltsággal fellépni ellene, *fogolytársam* ellen nem vallok” (Lukács 1990, 84). Ebben a szellemben, amikor jó barátja, Szántó Zoltán engedett a vallatók nyomásának ugyanolyan körülmények között Romániában, s Nagy Imre ellen tett nyilatkozatot, Lukács a többiek jelenlétében tünetőleg egyszer s mindenkorra megszakította az életre szóló barátságot azzal az emberrel, aki menthetetlen módon, fogolytársát megvádolva tett vallomást.⁷

Természetesen nem lehetett meg nem történtté tenni Sartre indulatból fakadt, Lukácsot sértő szavait, amelyeket már publikált *A módszer kérdései* első francia változatában, a *Les Temps Modernes* hasábjain. De beszélgetésünk során, ahogy beszámoltam róla Lukácsnak is, Sartre „nagy sajnálatát fejezte ki, mondván, hogy őt csúnyán félrevezették, s megígérte, hogy ki fogja hagyni a sértő szavakat a megjelenő könyvből”, amit valóban meg is tett. *A módszer kérdései* végső szövegváltozata A

dialektikus ész kritikája Gallimard-féle kiadásához csatolt hosszú bevezetés formájában jelent meg. Itt már a Lukácsot alaptalanul sértegető szavak kihagyásával olvasható, ahogy később világszerte, az idegen nyelvű fordításokban is.

Más fontos oka is lett volna Sartre-nál 1957. november 28-án tett látogatásomnak. Valójában már bő két évvel azelőtt akartam volna sort keríteni rá, 1955 szeptemberében. Balszerencsémre azonban épp akkor utazott el Sartre és Simone de Beauvoir Kínába, és csak Francis Jeansonnal, a *Les Temps Modernes* akkori felelős szerkesztőjével tárgyalhattam, utána pedig haza kellett utaznom Budapestre.

Látogatásomnak ez a bizonyos fontos oka az volt, hogy már 1955-ben munkakapcsolatot és folyamatos együttműködést szerettem volna létesíteni Sartre és Lukács között. Lukácstól magától tudtam, hogy akár a legerőteljesebb vita formájában is örömet folytatott volna eszmecserét Sartre-ral, és szívesen együttműködött volna vele. Még nagyobb szükség s még jobb alkalom lett volna a kapcsolat kialakítására 1957-ben. Hiszen ez időtt mind Sartre, mind Lukács nagyon hasonló kérdések megoldásán dolgozott. Sartre mélyen belemerült monumentális műve, *A dialektikus ész kritikája* munkálataiba,⁸ első kötetének megjelenése 1960 januárjában volt várható, folytatása pedig egy második kötetben a terv szerint egy-két évvel később. Lukács a maga szintén monumentális, rendszeres *Esztétikáján* dolgozott, valamint – és ez különösen érdekelhette volna Sartre-ot – *A társadalmi lét ontológiáján*. Eredményes beszélgetést folytattunk e tárgyban Sartre-ral, aki kedvezően fogadta a folyamatos munkakapcsolat ötletét a magyar filozófussal, akit nagyra becsült,⁹ s megígérte, hogy haladéktalanul levelet ír Lukácsnak együttműködésük kialakításáról.

Én a Sartre-nál tett látogatásom másnapján leírtam ezt a találkozást egy Lukácsnak küldött levelemben, amelyet kézhez is kapott.¹⁰ Azt is megemlítettem benne, hogy „Sartre a legőszintébb hajlandóságát fejezte ki egy pozitív intellektuális eszmecsere folytatására, s hangot adott annak a kívánságának is, hogy leközelne egy részt a *Les Temps Modernes*-ben a *Die Gegenwartsbedeutung des kritischen Realismus*ból,¹¹ az egész könyvet pedig megjelentetné a Gallimard-nál.” Hangsúlyoztam ugyanakkor a Lukács-hoz írott levelemben azt a meggyőződésemet, hogy „ma nagyobb szükségünk van egy ilyen intellektuális párbeszédre, mint bármikor”,¹² s hozzátettem, „gondolom, már megkapta Sartre levelét”.

Sajnos azonban nem jött létre az igen gyümölcsözőnek ígérkező együttműködés a XX. század e két kimagasló értelmiségi személyisége között. Három hónap múlva azt írta nekem Lukács Budapestről, hogy nem kapta meg az ígért levelet Sartre-tól (Lukács 1958). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Sartre el sem küldte a kérdéses levelet. Hiszen éppen az 1957–1960 közti időszak volt az, amikor Lukács szigorú államhatósági ellenőrzés alatt állt, és Sartre levele, amely kétségtelenül

erősítette volna Lukács ostromlott pozícióját, igen könnyen eltűnhetett valamely titkos archívum mélyén, ahogy számos más dokumentum is, ha közvetlenül vonatkozott Lukács politikai és szellemi tevékenységére (egészen az 1920-as évekre visszamenőleg), csakugyan el is tűnt szem elől meglehetősen hosszú időre. Ha Sartre, amiként megígérte, valóban elküldte azt a levelet, ez is előkerülhet még egy szép napon, ahogyan néhány más irattal is megesett már időről időre, köztük a terjedelmes tanulmánnyal, amelyet Lukács 1925-ben vagy 1926-ban írt a *Történelem és osztálytudat* védelmében,¹³ vagy a híres „Blum-tézisek”-kel.

Ma, miután újraolvastam Sartre *A dialektikus ész kritikája* és Lukács *A társadalmi lét ontológiája* című művét, mindinkább az a meggyőződés, hogy a folyamatos együttműködés a két szerző között gyümölcsöző lett volna *mindkettejük* tervezett összefoglaló munkája számára, amelyeken azokban a kritikus esztendőkből dolgoztak.

4.

Sartre számára nehéz év következett a Francia Kommunista Párttal a magyar népfölkelésre adott szovjet katonai válasz kapcsán támadt konfliktusa után, ám ezt még súlyosabb traumával együtt járó időszak követte az algériai háború éveiben.

Mindvégig rendíthetetlen bátorsággal foglalt állást a francia katonaság által elkövetett atrocitásokkal szemben, kitéve magát nemcsak a megtorló állami intézkedéseknek, hanem a közvetlen életveszélynek is. Francis Jeanson – aki Sartre rövid Előszavával 1947-ben megjelent könyve (Jeanson 1947) óta híve volt Sartre-nak – 1957-ben azért mondott le a *Les Temps Modernes* felelős szerkesztői posztjáról, mert mélységesen nem értett egyet a Francia KP minden kertelés nélkül kifejezett bírálatával, amelyet Sartre Magyarországgal kapcsolatosan a *Sztálin kísértete* szerzőjeként megfogalmazott. Az algériai háború alatt azonban Jeanson egy harcos értelmiségi csoporttal illegális havi folyóiratot jelentetett meg, amelynek Sartre kihívó módon, vállaltan a saját nevében interjút adott 1959 júniusában (Jeanson 1959). Ebben a nagy hatású interjúban Sartre a legaktívabb szolidaritásra buzdította a francia munkásosztályt az üldözött algériai küzdőkkel, s ezáltal kitette magát a veszélynek, hogy katonai törvényszék elé állítják. Így állt helyre Sartre és Jeanson szoros barátsága a mélységesen átértett közös ügy és közös harc követelményeinek jegyében.

Ugyanabban az időszakban Sartre erőteljesen kiállt Henri Alleg mellett, aki illegálitásban, roppant bátorsággal küzdött az algériai háború ellen, s 1958-ban *La question* címmel jelentette megindító elbeszélését és elsőprő erejű vádiratát arról, ahogyan kínvallatásnak vetették alá Algériában a francia ejtőernyősök. Alleg művét azonnal elkobozták és bezúzták a francia kormány parancsára. Világosan mutatta a helyzet

súlyosságát, hogy az Alleg könyvével történetekhez hasonló, szellemi termék ellen irányuló megtorló kormányzati intézkedés a XVIII. század óta nem fordult elő Franciaországban.

Sartre „Egy győzelem” című visszavágása ugyanilyen erőteljes volt. A *l'Express* című hetilapban jelent meg 1958. március 6-án, s hatalmas fölháborodást váltott ki a jobboldalon és a kormányzat köreiben (Sartre 1964 [1958]). Következmenyeképpen nemcsak a *l'Express* 1958. március 8-i számát tiltották és zúzták be azonnal, hanem egyéb kiadványokat is, amelyek újra közölték Sartre Alleggel vállalt szolidaritásának kifejezését, folytatva a francia kormány rendelkezésével szemben tanúsított ellenállást.

Ebben a kritikus időszakban egy katonai puccs veszélye, amelyet tevékenyen készítettek elő a telepések Algériában és a még létező francia birodalom más részein, nem épp a távoli messziségben sejlett föl Franciaország elsőtétül politikai horizontján, és Sartre az élen haladt mindazoknak, akik fölhívták erre a figyelmet, s minden lehetőt megtettek ellene. Ez a veszély nem múlt el azután sem, hogy de Gaulle tábornok vette át a francia köztársaság elnöki tisztét. Ellenkezőleg, az atrocitások és kilengések, amelyeket az Algériában és Indokínában élő gyarmatosok katonai támogatói követtek el, még évekig tovább folytatódtak, ahogy Sartre lakásánál történt többszöri robbantás is bizonyította, amiről már szót ejtettünk.

Még bonyolultabb és sötétebb lett a kép Sartre és elkötelezett társai számára, tekintettel személyes veszélyeztetettségükre, a nemzetközi helyzet romlásával és kiváltképpen az Egyesült Államok vietnami háborújának messzire kiterjedő hatásával. Ismeretes, hogy Sartre ilyen körülmények között is minden lehetőt megtett azért, hogy a nyilvánosság elé tárja e háború végzetes, potenciálisan teljes pusztulással fenyegető következményeit, hosszan s eltökélten kitartott háborúellenes álláspontján.

Emlékezzünk rá, hogy Sartre már 1951–52-ben is föllépett Henri Martin érdekében, aki fiatal katonaként részt venni kényszerült a függetlenségéért küzdő nép ellen Vietnamban folytatott francia gyarmati háborúban, annak ellenére, hogy világosan kifejezte – ám a katonai hatóságok semmibe vették – lelkiismereti okokból megfogalmazott ellenkezését. Henri Martin, miután visszatért Franciaországba, Toulonban katonáskodott tovább, ahol tiltakozó rölapokat írt és terjesztett a francia imperialista háború ellen. Ennek következményeként ötévi börtönre ítélte őt a touloni katonai bíróság. Ehhez az ítélethez, amelyet a katonai hatóságok általános elrettentésül szántak, kapcsolódott Sartre közbenjárása, aki 1952 januárjában a francia Köztársaság akkori elnökével, Vincent Auriollal folytatott beszélgetésében hangsúlyosan mutatott rá a katonai bíróság Henri Martinra mért ítéletének képtelen szigorára. Mi több, a Vincent Auriollal való találkozása után interjút adott az *Action* nevű újságnak, amelyben az ifjú nemzedék lázadásának erkölcsi jogosságát hangsúlyozta az adott körülmények között (Sartre–Astre 1952a), és vezető szerepet vállalt az

egész ügyet föltáró, szerzői kollektíva által összeállított kötet megjelenésében (Sartre 1953).¹⁴

Évek múltán a történelem megismételte magát, az Amerikai Egyesült Államokban megtestesült globális hegemonikus imperializmus Vietnámban viselt, eszkalálódó háborúja új formájával helyettesítve Indokínában a francia gyarmatosítók katonai represszióját; és Sartre a lehető legélesebb szavakkal ítélte el a vietnami nép ellen folytatódó gyarmati katonai agressziót. Ahogyan csak tehette, mindig fölemelte szavát, elnökként erős befolyást gyakorolva a Bertrand Russell nevéhez fűződő nemzetközi törvényszékre, amely háborús bűnösökként pellengérre állította azokat a vezető politikai szereplőket, akik támogatták az imperialista katonai kalandokat.

Sartre fáradhatatlanul, teljes következetességgel és fokozódó intenzitással állt ki az alapvető, progresszív társadalmi és politikai ügyek mellett a háború utáni időszakban is mindvégig.

Szenvedélyesen harcos magatartása érthető módon dühödt gyalázkodást váltott ki a konzervatív és reakciós erőkből Franciaországban. De semmi sem volt képes elrettenteni őt attól, hogy a lehető legvilágosabb módon álljon pártjára az üldözötteknek és elnyomottaknak, valahányszor a támogatását kérték, amire folyton sor került. Még akkor is, ha nyilvánvalón a személyes biztonsága forgott kockán. Az algériai háborúból fakadó konfliktus és ennek éles megosztást kiváltó utóhatása tetőpontján a francia államhatóságok legrreakciósabb képviselői arra akarták rávenni de Gaulle tábornokot, hogy adjon utasítást Sartre letartóztatására. De Gaulle nagyvonalú személyiségére vallott azonban, hogy habozás nélkül félresöpörte e követeléseket, mondván: „*nem tartóztatunk le Voltaire-t!*”

5.

Az, hogy Sartre a történelem fájón kézzelfogható valóságának, robbanékony konfliktusainak és társadalmi meghatározottságainak tükrében szükségét látta történelemfölfogása újragondolásának, szorosan ahhoz kapcsolódott, hogy tanúja volt, miként csapott át a hidegháború forró háborúba a világ különböző pontjain, előrevetítve az emberiség teljes megsemmisítésének nyilvánvaló veszélyét a bontakozó fejlemények végső következményeként.

Franciaországban a politikai polarizálódás az 1950-es évek elején olyan vezető baloldali politikai személyiségek bebörtönzésében is meg nyilvánult, mint Alain le Léap, a legrégebbi és legtekintélyesebb szakszervezeti mozgalom, a CGT főtitkára, sőt olyan parlamenti mentelmi jogot élvező, magas rangú kommunista politikusok letartóztatására is sor került, mint Jacques Duclos, aki tevékeny részt vett a Ridgeway tábornok ellen Párizsban, 1952. május 28-án tartott tüntetés szervezésében. A bebörtönzött CGT-főtitkárnak megbocsáthatatlan „bűneként” a „*nem-*

zet demoralizálását” rótták föl, azon az alapon, hogy ellenezte a francia gyarmati háborút Vietnamban (lásd: Sartre 1952b).

Ez volt az az időszak, amikor nagymértékben megjavult Sartre kapcsolata a kommunistákkal. Amiért Sartre e viszony javítására törekedett, annak oka elválaszthatatlan volt igyekezetétől, hogy olyan hatékony szervezetre találjon, amelyiknél megvetheti a lábát, s erre támaszkodva szállhasson szembe a veszedelmes irányzattal, amely egy újabb világéges és ezáltal az emberiség megsemmisülése felé vezet.

Sartre-nak ez a törekvése 1949 után kritikus és egyben mélyen önkritikus álláspontjából következett, elismerve az RDR mint lehetséges független politikai erő végleges kudarcát, s kifejezetten távolságot tartva ugyanakkor az amerikai Garry Davis „Világ polgárai” („Citizens of the World”) névvel szerveződő mozgalma illúziót keltő programjától. E mozgalmat naiv módon szívébe fogadta és tevékenyen előmozdította Franciaországban Albert Camus, a nagy író s a *Combat* című lap szerkesztője, Sartre viszont igencsak szkeptikusan ítélte meg (Sartre 1949c).¹⁵

A növekvő katonai újra-fölfegyverkezés, az atlanti paktum, a Távol-Keleten folyó háborúk s egy újabb világháború fenyegetése elleni tiltakozásul csatlakozott a Béke Világmozgalomhoz, s írt egy igen hosszú, kritikus szellemű cikksorozatot „A kommunisták és a béke” címmel, amely eredetileg a *Les Temps Modernes* több számában jelent meg folytatásokban (Sartre 1964 [1952]). Ebben a harcos cikksorozatban Sartre rendkívüli szarkazmussal ostromozta nem csupán a hagyományos szociáldemokrata erők megalkuvó magatartását, hanem annak a szektás baloldálnak ellentmondásos és teljesen valóságellenesen partizánkodó „akcióterveit” is, amelyek nem volt hajlandó komolyan venni az emberiség potenciális elpusztításának nagy veszélyét.

Sartre ekképp foglalta össze álláspontját „A kommunisták és a béke” második cikkének befejező részében, amely a *Les Temps Modernes* 1952. október–novemberi számában jelent meg:

Máris azt morogják: „Maga megalondult! Egy független baloldalt akar, amelyik a Párthoz kapcsolódik! Azt akarja, hogy a Párt viszszanyerje befolyását a tömegekre? Ha nem, akkor hagyja békén; hagyja csak, hadd haladjon előre a szétesés felé; és egy szép napon majd darabokra hullik a Párt.” Szerencsére még nem fajultak idáig a dolgok: de még ha a legrosszabbra fordul is a helyzet, és ha önök kibékíthetetlen ellenségei is a Pártnak, én akkor sem állhatom meg, hogy ne nevezzem hitványnak azokat, akik a *munkásemberek kétségbeesésétől* várják a kommunista összeomlást. Arról beszélnek itt nekem, hogy a munkások majd összeszedik magukat... és ha maga képes hinni ebben, akkor nincs oka aggodalomra. Húsz vagy ötven éven belül tanúi lehetünk egy újjászülött proletariátus föltámadásának. Röviden szólva, fő a békétűrés: végtére ez az élet nem is olyan rossz, és kifizetődik majd az antikommunizmus.

Jó. Hát várjunk. Húsz évig, ha úgy tetszik. Hacsak hat hónapon belül nem tör ki a harmadik világháború. Ez esetben megtörténhet, hogy senki sem lesz ott a megbeszélt találkahelyen: sem maguk, sem én, sem a fölszabadult proletariátus, sem Franciaország. (Sartre 1964 [1952], 252–3)

Ez a maró gúnnyal megfogalmazott cikksorozat óhatatlanul kiváltotta Sartre visszavonhatatlan szakítását nemcsak Albert Camus-vel (ez utóbbi kezdeményezte a szakítást), hanem a hozzá egykor még közelebb álló baráttal, Merleau-Ponty-val is, aki ezek után állítólagos „ultrabolsevizmusa” miatt támadta Sartre-ot *A dialektika kalandjai* oldalain (Merleau-Ponty 1955)¹⁶; ezt a könyvét a politikusi és akadémiai körök nem elméleti teljesítményéért, hanem pontosan azonosítható ideológiai okokból ünnepezték Franciaországban, hálás elismeréseképpen annak, hogy Merleau-Ponty csatlakozott a „reményvesztettek szövetségéhez”,¹⁷ amelyet egykor ő maga bélyegzett meg evvel a címkével, és ítélte el éles szavakkal.

6.

Az alapvető oka annak, hogy Sartre pozitív viszonyt alakított ki a KP-vel „A kommunisták és a béke” megírásával, az a meggyőződése volt, hogy az elszigetelt egyének halmaza, amilyen a dolgozó *nép tömege* is,¹⁸ képtelen szembenézni az emberiség potenciális elpusztításának a láthatáron fölsejlő történelmi kihívásával. Csakis a dolgozók mint *osztály* – a marxi értelemben vett „magáért-való osztály” – képes erre Sartre nézete szerint, aki e cikkeiben ismételtelen kifejezte teljes egyetértését ebben a tárgyban Marxszal.

Ugyanakkor azt is hangsúlyozta Sartre, hogy a kommunista párt alkotja azt a *szükséges közvetítést*, amely nélkül elgondolhatatlan a dolgozó *tömegeket* összekovácsolni és *osztállyá* egyesíteni, márpedig ez elengedhetetlen a veszélyes irányba fejlődő társadalmi rend gyökeres átalakításához. Mi több, Sartre még a KP-vel való éles összetűzése után is fönntartotta „A kommunisták és a béke” hasábjain kifejtett fő tételeit, bár egy évtizeddel utóbb csak olyan megszorítással, hogy fejlődése során a párt maga „*szerializálódott*”, s emiatt elvesztette a képességét arra, hogy betöltse a *közvetítő* szükséges szerepét, amit ő sokat vitatott cikkeiben védelmezett. A „szerialitás” és a „szerializálódás” fogalmát *A dialektikus ész kritikájában* fejtette ki Sartre, ebben megkísérelte kimunkálni a „történelmünk értelmezhetősége” kérdésében képviselt fölfogásának általános elméleti alapjait, nem csupán az általa „a történelem formai struktúráinak” nevezett kategória-rendszer értve ezen, hanem a „reális történelem” megalapozott számbavételét is.

Az 1950-es években Sartre főképp egy mindent elpusztító háború végzetes eshetősége miatt aggódott. S egyben azt a roppant fontossá-

gú kérdést latolgatta, hogy nem kellene-e mégis újragondolnia eredeti koncepcióját ember és történelem kapcsolatáról. A *Cahiers pour une morale*-ban – amelynek írásával föl hagyott 1948–1949 táján – igencsak elvont módon közelítette meg ezt a problémát a „magáért-való” és a „magában-való” strukturális kapcsolatának viszonylatában, egy ontológiai szükségyszerű kudarc megállapításával, ami egyértelműen *A lét és a semmi: egy fenomenológiai ontológia vázlata* irányvonalába esett. Ebben az értelemben írta akkor:

A magáért-való minden próbálkozása, hogy magában-valóvá legyen, *per definitionem kudarcra van ítélve*. Ebből magyarázható a Pokol létezése [...] Még ha a *végtelenségig takargatjuk*, más név alá rejtjük is ezt a kudarcot, akkor is természetéből fakadó *kudarcok világaként* fogja elénk tárni a világot, s arra inti a magáért-valót, hogy előzetes kérdéseket tegyen föl magának cselekvései értelmével és ezek kudarcainak okával kapcsolatban. A probléma tehát a következő: *Miért óhatatlanul kudarcok világa az emberi világ, mi olyasmi rejlik az emberi erőfeszítés lényegében, amittől ez kezdettől fogva kudarcra látszik ítéltetni?* (Sartre 1983 [1947–49])

Mihelyt azonban a kudarc kérdését nem az elvont magáért-való magában-valóvá levése ontológiai „*per definitionem*” szükségyszerű kudarcának a kategóriáiban posztuláljuk, hanem az emberi lények *valós kudarcaként* szembesítjük a kérdéssel: képesek-e, vagy sem, megmenteni magukat a *nukleáris megsemmisüléstől*, akkor a képletes Pokol is a *képtelen módon önmaga kiváltotta*, ám *megelőzhető* emberi cselekvés *reális poklává* válik, azonosítható emberi történelmi cselekvőerőkkel, amelyeket meg *lehet* és *kell* állítani. Az efféle katasztrofális kudarcot ugyanis nem lehet „a végtelenségig takargatni”, mert előbb-utóbb visszavonhatatlanul nem lesz már senki, aki bármit is takargathatna.

Így ölt konkrét alakot a *történelem kihívása*, szembesítve az egyéneket minden életpályán reális kérdésekkel és *reális alternatívákkal*, amelyeket senki sem vehet semmibe. Valójában ez az, amiért az egzisztencialistáknak is – a dolog keserves objektív realitásában – magát a *történelem* és a *történelmi cselekvőerő* mibenlétét kell újra átgondolniuk. Mégpedig a fönnálló körülményekre való tekintettel, a történelem valóságosan fenyegető kifejtetének jegyében, hiszen mai szorult helyzetünket még mindig nagy részben ezek az egyre rosszabb, egyre pusztítóbb körülmények okozzák. És Sartre tétovázás nélkül vállalkozott rá, hogy szembenézzen e létfontosságú ténnyel, s vádló mutatóujját azokra emelje, akik – meghatározott osztályérdekeiktől elvakítva, amelyekkel szemben nem lehet hatékony ellenérő az elszigetelt egyének semmiféle halmaza – cinkos módján a cselekvés pusztító alternatív irányára szavaznak, s ezáltal tudva, nem tudva, a történelem potenciális bevégeztetését támogatják. Ennek megfelelően mi sem lehet világosabb válasz Sartre-tól a reális

történelem kézzelfogható kihívására, mint figyelmeztető szavai: „Ezek egyetlen célja, hogy letérítsék a világot saját pályájáról, s e végből avval fenyegetőznek, hogy a *történelmi cselekvőerő* likvidálása révén *megálítják a történelmet*.” (Sartre 1954).

1980 márciusában, két héttel halála előtt – miután nagy személyes sikerekkel és súlyos csalódásokkal kísért éveket szentelt annak, hogy cselekvőn szembenézzen a történelmi kihívással –, amiként bebizonyosodott, utolsó interjút adta Sartre. Ennek a beszélgetésnek az általános hangneme meglehetősen borúlátó, összhangban az élete utolsó évtizedét az 1968 májusához, ennek politikai és szervezeti sarjadékához fűzött várakozásainak kudarcba fulladása után jellemző pesszimizmussal.

Az interjú utolsó perceiben, előrebozsátva, hogy legfőljebb tíz vagy tán csak öt éve lehet még hátra, hivatkozott az „afganisztáni invázióra”, s elismételte mélységes aggodalmát egy harmadik világháború miatt, mondván: „Evvél a harmadik világháborúval, ami egyszer csak kirobbanhat, s evvél a nyomorúságos mindenséggel kapcsolatban, ami a bolygónk, a kétségbeesés kerülget. [...] Mindenképp rútnak, rossznak és reménytelennek látszik a világ. Egy öregember csöndes csüggedése ez, aki ebbe a világba fog belehalni. Mégis ellenállok a csüggedésnek, s azt mondom: reménykedve fogok meghalni, csak hát ezt a reményt *meg kell még alapozni*. Meg kell próbálni elmagyarázni azt, hogy ez a szörnyűsége világ miért csak egy múltó pillanat a hosszú történelmi fejlődésben; hogy mindig is a remény volt a fő erőssége a forradalmaknak és a fölkeléseknek; hogy jövőfőfogásom mennyire a reményből táplálkozik továbbra is”¹⁹ (Sartre–Lévy 1996 [1980], 109–110).

Fájdalom, két hétre rá Sartre már halott volt. Nem tudta véghezvinni amit ígért: a „*remény megalapozását*” jövő-főfogásához, amiből csupán a „*remény a kétségbeesésben*” maradt számára élete utolsó éviben.

Jegyzetek

- ¹ Sartre jóval többet akart tenni. Megpróbált kapcsolatba lépni a kommunista ellenállási mozgalommal, hogy részt vegyen benne, de a pártban az a pletyka terjedt róla, hogy „agent provocateur”. Lehet, hogy Paul Nizannal való szoros (gyakorlatilag gyermekkori) barátságából következtek ilyesmire, Nizan ugyanis kilépett a Francia Kommunista Pártból, tiltakozásul a Németország és a sztálini Oroszország között 1939-ben megkötött Molotov–Ribbentrop-egyezmény ellen. Nizan a fronton esett el 1940 májusában, és Sartre szenvedélyesen a védelmére kelt 1948-ban a kommunisták által terjesztett becsületsértő rágalommal szemben. 1960-ban pedig megindító bevezetést írt Nizan *Aden, Arabie* címmel újraközölt tanulmányainak kötete elé.
- ² Rassemblement Démocratique Révolutionnaire (Forradalmi Demokratikus Tömörülés).
- ³ Fagyejev szavai.
- ⁴ A legmelegebben ajánlhatom olvasásra Staughton Lynd cikkét, aki eltökélten veszi szemügyre e problémagóc legellentmondásosabb oldalát. A *Monthly*

Review-ben jelent meg (2011. február, 43–53.), a címe: „Is There Anything More to Say about the Rosenberg Case?” A Rosenberg-házaspár kivégzését erőteljesen elítélő Sartre cikke – „Les animaux malades de la rage” címmel – először a *Liberation* hasábjain jelent meg 1953. június 22-én, majd számos helyen utánközlésben (Contat–Rybalka 1970, 704–708).

⁵ Az *II Manifesto* szerkesztőségének tagjai Rómában, 1969. augusztus 27-én készítették interjút Sartre-ral (Sartre 1969a). Francia változatának címe: „Masses, spontanéité, parti” (Sartre 1972a, 262–290).

⁶ A *módszer kérdései* – címében már nem többes, hanem egyes számban, mint *A módszer kérdése* – terjedelmes Bevezetés gyanánt került be *A dialektikus ész kritikája* első francia kiadásába.

⁷ Az olvasó *A tőkén túl* című könyvem magyar kiadása második részének 203. oldalán, a 85. számú lábjegyzetben találhatja e szakítás leírását, Vásárhelyi Miklós elmondása alapján.

⁸ Asztalán tucatnyi, gondosan szétrakott, szép kézírással telerótt lapot láttam *A dialektikus ész kritikája* egyik korai fejezetéből, amelyen az idő tájt dolgozott.

⁹ Sartre és Lukács között, múltbeli egyet nem értésük ellenére, nagyon barátságos találkozóra került sor 1955 júniusában Helsinkiben. Sartre felsőfokon dicsérte Lukácsot „Le réformisme et les fétiches” című cikkében, 1956 februárjában (Sartre 1956).

¹⁰ 1957. november 29-én adtam postára Párizsban Lukácshoz írott leveletem, amely budapesti Lukács Archívumban található.

¹¹ Erről a könyvről és indítékairól, valamint megírásának körülményeiről is beszélgettünk. Lukács még romániai deportálása alatt is folytatta a *Die Gegenwartsbedeutung des kritischen Realismus* írását (Lukács 1985 [1955–57]).

¹² Világos, hogy egy ilyen létrejövő munkakapcsolat Sartre-ral nagy politikai támogatást is jelentett volna Lukács számára az akkoriban ellene intézett éles támadások közepette. Emiatt is fontosnak véltem próbálkozásomat.

¹³ A *Történelem és osztálytudat* védőiratát Bécsben vetette papírra Lukács, Rudas László és Abram Gyeborin támadásaira válaszolva, *Chvostismus und Dialektik* címmel. A szöveg a Komintern orosz levéltárából került elő mintegy hetven év múlva, az 1990-es évek közepén.

¹⁴ Bevezetését is Sartre írta.

¹⁵ A *Peuple du Monde* a Camus szerkesztette *Combat* havonta megjelenő melléklete volt.

¹⁶ Lásd Merleau-Ponty könyvének 5. fejezetét. Sartre szakítása Raymond Aronnal korábbi. Oka az volt, hogy Aron lelkesen támogatta az „atlanti” elképzeléseket az amerikai politika és katonai uralom szolgálatában.

¹⁷ Lásd a „Merleau-Ponty és a »reményvesztettek szövetsége«” című alfejezetet *The Power of Ideology* című könyvemben (Mészáros 1989).

¹⁸ Az RDR remélt, ám meg nem valósult politikai sikeréhez fűződő illúziók pontosan egy választási ernyőszervezet elképzelésére alapozódtak, amely elszigetelt egyének halmazát egyesítette volna, s ezen belül, a – megíúsult – várakozások szerint, a francia munkásosztály számos tagját is.

¹⁹ Benny Lévy interjúja Sartre kórházi ágyánál készült a látását elvesztett, a szöveget ellenőrizni már nem tudó íróval. Könyvalakban franciául a Gallimard jelentette meg (Sartre 1980 [1991]), angol kiadása: Sartre 1996 [1980].

- Ady Endre 1968: Hunn, új legenda. *Ady Endre összes versei*. Budapest, Magyar Helikon
- Alleg, Henri 1958: *La Question*. Paris, Éditions de Minuit
- Blumenthal, Simon – Spitzer, Gérard 1962: Bilan et perspectives de la lutte antifasciste. [Interjú Jean Paul Sartre-ról]. *La Voie communiste*, n° 29 (új sorozat), június–július
- Breton, André 1964: Le rappel de Stockholm. *La Brèche*, 1964 december
- Chapsal, Madeleine 1960: *Les écrivaines en personne*. Paris, Julliard
- Contat, Michel – Rybalka Michel 1970: *Les écrits de Sartre: chronologie, bibliographie commentée*. Paris, Gallimard
- D'Aubarède, Gabriel 1951: Rencontre avec Jean-Paul Sartre. *Les Nouvelles littéraires*, február 1.
- Gisoli, Christian 1945: Entretien avec Jean-Paul Sartre. *Paru*, december.
- Jeanson, Francis 1947: *Le problème moral et la pensée de Sartre*. Paris, Éditions Myrte
- Jeanson, Francis 1959: Interview de Sartre. *Vérité por...* (Mensuel clandestin), n° 9, június 9.
- József Attila 1971: [Nincs közöm senkihez... (töredék)]. *József Attila összes versei*. Budapest, Szépirodalmi
- Lefebvre, Henri 1945: Existentialisme et marxisme: réponse à une mise au point. *Action*, június 8.
- Lorquet, Pierre 1941: [Interjú]. *Mondes Nouveaux*, december 21.
- Lukács György 1925 v. 1926: *Chvostismus und Dialektik*. Wien
- Lukács György 1958: *Levél Mészáros Istvánnak*, február 23.
- Lukács György 1985 (1955–57): *A kritikai realizmus jelentősége ma*. Budapest, Szépirodalmi
- Lukács György 1990 (1971): Lukács György politikai végrendelete. *Társadalmi Szemle*, április
- Marcel, Gabriel 1964: Prise de position. *Nouvelles Littéraires*, október 29.
- Merleau-Ponty, Maurice 1955: *Les aventures de la dialectique*. Paris, Gallimard
- Mészáros István 2004: *József Attila és a modern művészet*. Budapest, Argumentum – Lukács Archivum
- Mészáros, István 1989: *The Power of Ideology*. New York, Harvester Wheatsheaf
- Miller, Jacques-Alain 1960: Entretien avec Jean-Paul Sartre. *Les Cahiers libres de la jeunesse*, február 15.
- Piatier, Jacqueline 1964: Jean-Paul Sartre s'explique sur „Les Mots”. *Le Monde*, április 18.
- Sartre, Jean-Paul 1948a: Écrire pour son époque. *Les Temps Modernes*, június
- Sartre, Jean-Paul 1948b: *Situations, II*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul – Rousset, David – Rosenthal, Gérard 1949a: *Entretiens sur la politique*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1949b: Réponse à François Mauriac. *Le Figaro Littéraire*, május 7.
- Sartre, Jean-Paul 1949c: Jean-Paul Sartre ouvre un dialogue. *Peuple du Monde*, n° 11, június 18–19.
- Sartre, Jean-Paul – Astre, Georges – Albert 1952a: „Il faut rétablir la justice”, interview sur l'affaire Henri Martin. *Action*, január 24.

- Sartre, Jean-Paul 1952b: M. Pinay prépare le chemin d'une dictature. *Libération*, október 16.
- Sartre, Jean-Paul 1953: L'Affaire Henri Martin. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1954: La Bombe H, un arme contre l'histoire. *Défense de la Paix*, július
- Sartre, Jean-Paul 1956: Le réformisme et les fétiches. *Les Temps Modernes*, n° 122, február
- Sartre, Jean-Paul 1956, 1957: Le fantôme de Staline. *Les Temps Modernes*, n°s 129, 130, 131, november, december, január
- Sartre, Jean-Paul 1957: Questions de méthode. *Les Temps Modernes*, n° 139, szeptember; n° 140, október
- Sartre, Jean-Paul 1960: *Critique de la raison dialectique*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1964 (1952): Les communistes et la paix. In *Situations*, VI. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1964 (1958): Une victoire. *Situations*, V. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1965: *Situations*, VII. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1969a: Classe e partito – una conversazione con Jean-Paul Sartre e una nota introduttiva. *Il Manifesto*, (Bari), szeptember 4.
- Sartre, Jean-Paul – Anderson, Parry – Fraser, Ronald – Hoare, Quintin 1969b: Itinerary of a thought, *New Left Review*, no. 58, november–december
- Sartre, Jean-Paul 1972a: *Situations*, VIII. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1972b: *Situations*, IX. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1976 (1957): A módszer kérdései. In *Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre írásaiból*. Budapest, Gondolat
- Sartre, Jean-Paul 1976 (1969): Egy gondolat útja. In *Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre írásaiból*. Budapest, Gondolat
- Sartre, Jean-Paul–Lévy, Benny 1980: L'espoir maintenant. Entretiens avec Benny Lévy. *Le Nouvel Observateur*, március 10., 17., 24.
- Sartre, Jean-Paul 1983 (1947–49): *Cahiers pour une morale*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul – Lévy, Benny 1991 (1980): *L'Espoir maintenant*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul – Lévy, Benny 1996 (1980): *Hope Now. The 1980 Interviews*. The University of Chicago Press.

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: István Mészáros: *The Work of Sartre. Search for Freedom and the Challenge of History*. New York, Monthly Review Press, 2012, 15–29., 225–238.)

Hugo Chávez Frías (1954–2013)

EMIR SADER

Hugo Chávez mint Mészáros István olvasója

Hugo Chávez sokszor elmondta, hogy börtönévei alatt legfontosabb olvasmánya barátja, Mészáros István *A tőkén túl* című kötete volt. A könyvet Jorge Giordani juttatta el hozzá, aki utóbb, Chávez alatt Venezuela gazdasági ügyekért felelős csúcsmisztere lett, és ezt a pozícióját mindmáig betölti.

Utoljára tavaly, választási kampánya idején lehettem együtt Hugo Chávezzel, a São Pauló-i fórum alkalmával. A Teresa Carreño Színházban tartott záróünnepély alatt nála volt egy példány Mészáros könyvéből, és azt mondta egy venezuelai öregembernek, aki nem sokkal korábban tanult meg olvasni, hogy egy nap majd el kellene olvasnia *A tőkén túlt*.

Hugo Chávez intellektuális nyugtalansága mindig megkapó volt. Jóllehet a venezuelai értelmiség inkább a konzervativizmus felé hajlik – az ország legnagyobb egyeteme, a Venezuelai Központi Egyetem (Universidad Central de Venezuela, UCV) jobboldali befolyás alatt áll –, ha arról kérdeznék, ki volt a legjelentősebb venezuelai értelmiségi, azt szoktam válaszolni: „Hugo Chávez”.

Bárával beszélgetett is, Chávezt rögtön az érdekelte, hogy a másik mit mond. Olvasmányélményekről és más információkról kérdezte beszélgetőtársait. Tévéműsorában, az *Aló* *Presidenté*ben elmondta, hogy az örök négyesen, Marxon, Engelsen, Leninen és Trockijon kívül olyan szerzőket olvasott, mint Gramsci vagy Rosa Luxemburg. Gyakori repülőútjait is olvasással töltötte.

Kielégíthetetlen teoretikai kíváncsisága mindig szorosan kötődött Venezuela és Latin-Amerika konkrét valóságához. Képes volt arra, hogy az absztrakt elméleti gondolatokról azokra a közvetlen problémákra térjen át, amelyekkel országa szembesült. Hugo Chávezzel egy valódi munkásszármazású vezetőt veszítettünk el – kinézetre olyan volt, mint oly sokan hazája egyszerű emberei közül –, de egy nyughatatlan, kreatív elmét is, amely párját ritkítja.

És igazán említeni sem kellene azt a túlárado kedvességet, amellyel mindannyiunkat megfogott, már kormányzása kezdetétől – az első brazil látogatásaitól, amikor a Porto Alegre-i társadalmi fórumra érkezett,

az utolsó alkalomig, midőn Dilma Rousseff-fel egy, a légiközlekedésről szóló brazil–venezuelai kereskedelmi egyezményt írt alá.

Arca még életének utolsó hónapjaiban sem árulkodott szenvedéseiről. Életereje egészen különleges volt – a legenergikusabb emberek közé tartozott, akikkel valaha is alkalmam volt találkozni. Halála felmérhetetlen veszteség, ám az általa hátrahagyott örökség, ezt nyugodtan kimondhatjuk, már nem visszafordítható.

(Fordította: Lugosi Győző)

(Megjelent: <http://blogdaboitempo.com.br/2013/03/06/chavez-leitor-de-meszaros/>)

Hugo Chávez Mészáros István *A tőkén túl* (Más allá del Capital) c. könyvével

Nekrológ alulnézetből

Margaret Thatcher halálára

Egy nekrológban általában az elhunyt személy jelentős tetteiről és kiemelkedő képességeiről szokás megemlékezni. Mármost az, hogy Thatcher jelentős tetteket mondhat magáénak – tagadhatatlan. A jobboldal „modern fejedelme” volt, aki a *Konzervatív Párt* válságának és nagy veszedelmének pillanatában lépett színre, megragadva a szétesőben lévő elemeket, s új helyzetet teremtve belőlük. Thatcher mélyrehatóan átalakította az államot, a pártpolitikát és a gazdaságot, intézményesítve a neoliberális államvezetés egy olyan formáját, amely szinte kikezdhetetlen belülről.

Amikor azonban ekként írjuk le Thatcher teljesítményét, máris látszik, mi a baj a nekrológgal mint műfajjal: Thatcher legfontosabb eredményei egyszersmind okok arra, hogy őt alávaló és elítélendő személynek lássuk. Lendülete, kíméletlensége és politikai fortélyja olyan bigott, osztálysoviniszta célokat szolgált, amelyeket aligha csodálhatunk: ha szemünk végigfut azoknak az éveknek a rombolásán, nehéz nem elborzadnunk.

Ezenfelül ott van az a veszély is, hogy amikor Thatcher képességeire és sikereire fókuszálunk, akkor eltúlozzuk a vezető mint személy szerepét. Thatcher erőfeszítései nemcsak a társadalmi és gazdasági érdekek széles koalíciójától függtek – amelynek összetartó kapcsa a kispolgárság és az „új középosztály” volt –, hanem egy sor intézményi hatalomtól is, a bulvársajtótól a Nemzetközi Valutaalapig. Erényei gyakran ellenfelei gyengeségéből, megosztottságából vagy nemegyszer hitványságából fakadtak.

Nem tagadhatjuk le azonban Thatcher vezetői képességeit. E nekrológ alaposan meg kívánja vizsgálni azokat a tényezőket, amelyek Thatchert a háború utáni időszak legsikeresebb politikusává tették. Mindezt annak szellemében tesszük, hogy tanuljunk ellenségünkötől, hogy a jövőben jobb esélyünk legyen legyőznünk őt.

Thatcher a gazdagokkal azonosult, az ő érdekeikért harcolt, s úgy is helyezték örök nyugalomra, mint az uralkodó osztály teljes jogú tagját. Mindent megszerzett, ami ehhez szükséges: pénzt és arisztokratikus címeket egyaránt. Mégis van némi igazság abban, amikor kispolgári „forradalmárként” ábrázolják. Apja – liberális politikus, akit margóra szorítottak a Munkáspárt háború utáni sikerei – két zöldségbolt tulajdonosa volt; Thatcher az egyik bolt fölötti lakásban élt.

Margaret Robert – hogy a mai *tory* vezetés szóhasználatával éljünk – igazi „igyekező” (*striver*) volt, aki életrajzát egészen fiatal korától kisebb-nagyobb iskolán kívüli elfoglaltságokkal pakolta tele. Oxfordi ösztöndíjra pályázott, amelyet épphogy csak megnyert egy másik diákkal szemben. Jó minőségű természettudományos diplomát szerzett, majd kutató-vegyészként dolgozott, mielőtt egy üzletkötés alkalmából megismerte a milliomos antiszocialista üzletembert, Dennis Thatchert. 1951-ben házasodtak össze, és ettől kezdve mindig ott volt férje támogatása Margaret politikai és karrierambíciói mögött. Miután parlamenti képviselő lett, férje finanszírozta adójogra fókuszáló jogi tanulmányait, amelyek révén később vezető *tory* ellenzéki *frontbencher* lett az árnyékkabinet pénzügyminisztériumi szóvivőjeként. Szintén férje, valamint az üzleti szféra széles rétegeinek támogatása tette lehetővé, hogy átvegye a Konzervatív Párt vezetését a Heath-évek mélypontja után, és végül a háború utáni időszak legsikeresebb miniszterelnökévé váljon.

Margaret Thatcher egész életét az agresszivitás és a verseny élvezete által tüzelt felfelé irányuló osztálymobilitás jellemezte. Ez a személyes tapasztalat adta az alapját annak, hogy a „meritokrácia” elképzelésének úttörő hívévé váljon, gyakran utalva saját élettapasztalatára. Ha arról kérdezték, miért támogatja az államilag finanszírozott, de erősen szelektív elitgimnáziumok (*grammar schools*) intézményét, válasza az volt, hogy saját felemelkedését az az iskolarendszer tette lehetővé, amely fel- és elismerte a tehetségeket.

Könnyű lenne rámutatnunk, hogy Margaret mindent férje hatalmas vagyonának köszönhetett. Hiszen ez nem jelent mást, mint kimondani, hogy sosem kizárólag az individuum saját „sikerének a kovácsa”, hogy minden teljesítmény végső soron kollektív munkavégzésen alapul, és az egyén tehetsége semmi a struktúrák nélkül, amelyek lehetővé teszik kibontakozását. Ami ugyanaz, mint kimondani, hogy a meritokrácia elképzelése – ostobaság, bár ezt eddig is tudtuk. Egyszerre lennénk azonban szűkmarkúak az elhunyttal és egyben alábecsülnénk őt, ha letagadnánk azt a jelentős szerepet, amit képességei és lendülete játszott a történetben.

Thatcher egyik nagy erőssége az ideológiai letisztultság volt. Ezt azonban ne keverjük össze azzal, hogy nézetei összességében koherensek lettek volna. Azok a gazdag, komplex ideológiai struktúrák, amelyeket ma „neoliberalizmusként” ismerünk, nem konzisztenciájukkal tűnnek ki. Mégis, gondolkodásának szilárd alapot adott egy bizonyos egyszerű „szabadpiaci” filozófia, amelyet elsősorban Burke-től és Hayektől sa-

játított el. Mindenekelőtt Hayek *Út a szolgasághoz* című könyvét kell kiemelnünk, amely oxfordi tanulmányai idején valósággal elbűvölte. Ez a könyv, néhány további kevésbé ismert szocialistaellenes értekezés mellett – mint például Colm Brogan *Our New Masters* című könyve – határozta meg szellemi fejlődését.

Miközben a szabadpiaci jobboldal súlyos történelmi vereségeket szenvedett, ezek a gondolatok magabiztosságot és történelmi céltudatosságot adtak maroknyi megmaradt védelmezőjüknek. Ők ragaszkodtak ahhoz, hogy az újonnan létrejött „szocialista” rezsim szükségszerűen ésszerűtlen. Csak a piacok képesek arra, hogy hatékonyan összpontosítsák a tudás sok millió ember között szétszóródott töredékeit, árjelzések gyanánt közvetítve az információkat. Az egyetlen módja annak, hogy az állam átvegye a piac szerepét, az lehetne, ha megpróbálna minden információt és döntéshozói hatalmat egyetlen centralizált intézményben összevonni. Ez pedig egyszerre hiábavaló és autoriter törekvés volna. Sőt, egyenesen a zsarnokság kezdete, a „lopakodó szocializmus” ősforrása, amelynek Thatcher és hívei hadat üzentek.

Nagyon is sokat nyerhetünk abból, ha komolyan vesszük a thatcheri ideológiát, még ha könnyű is kigúnyolni Thatcher retorikáját. Noha Obama a volt miniszterelnököt a szabadság bajnokaként méltatta, nem igen akadt olyan diktátor, akit a brit vezető ne kedvelt volna meg azonnal, és ne sietett volna segítségére: idetartozott Pinochet, Suharto, sőt még Pol Pot is, amikor a vörös khmerek a Kambodzsa fölötti ellenőrzést próbálták visszaszerezni. Thatcher tagadta, hogy az *Afrikai Nemzeti Kongresszus* – ez a „terrorszervezet” – képes lenne valaha is Dél-Afrika kormányzására, s élete végéig ragaszkodott ahhoz, hogy Chilébe Pinochet hozta el a demokráciát...

Saját ideológiájának szóhasználatában azonban mindez nagyon is konzisztens volt. A „szabadság” ebben az értelmezési keretben ugyanis elsősorban a *piacok* szabadságát jelentette, valamint az állampolgároknak nyújtott lehetőséget arra, hogy az állam túlzott beavatkozásától mentesen, szabadon költhessék el a pénzüket; a demokráciát pedig a lehetséges piaci választások sokaságában kell keresnünk. Ha ezek bármelyike sérül, akár egy megválasztott kormány intézkedései miatt is, az a zsarnokság kezdete. Mindennek a logikája arra fut ki, ahogy azt Hayek egyre tisztábban kimondta élete során, hogy a demokrácia *feltételesen* pozitív dolog: pozitív, egészen addig, amíg az állampolgárokat a szabadpiacok és a „jog uralma” elfogadására ösztönzi. Hayek maga, csakhogy mint Thatcher, később nagy hívévé vált Pinochetnek, hiszen inkább egy „liberális diktátor”, mint egy liberalizmus nélküli demokrácia.

Bárhogy is van, ez volt Thatcher krédója, amellyel a helyi konzervatív gyűléseken megjelent, ahol sikerült elég jó benyomást keltenie ahhoz, hogy többször is egyéni választókerületi jelöltté válasszák, mielőtt megkapta volna a biztos parlamenti helyet garantáló *finchley*-i választókerületet. Parlamenti képviselőként általában jobbra állt a konzervatív

frakció többségétől. Hagyományos tekintélyelvűség jellemezte bizonyos kérdésekben: például támogatta a vesszőzés újbóli bevezetését az iskolákban, ellenezte a halálbüntetés eltörlését, ámbar ezt a büntetési formát még férje is „barbárságnak” tartotta. Más ügyekben ugyanakkor liberális álláspontot képviselt: szavazatával támogatta a homoszexualitás dekriminalizálását és az abortusz legalizálását. Mindig következetesen kiállt az adócsökkentés és a szabadpiaci megoldások mellett, és jó hayekiánusként támadta a magas adókat mint egy lépést „nem csupán a szocializmus, hanem a kommunizmus felé”.

Azonban önmagában az intellektuális megalapozás, a tehetség és a szenvedély nem lett volna elég. Thatchernek valamilyen eszközre és a megfelelő alkalomra is szüksége volt ahhoz, hogy népszerűvé tegye ezt az ideológiát. A háború utáni társadalmi konszenzus válsága és ellenfeleinek zsibbadt erőtlensége volt az, ami Thatchert azzá tette, ami volt.

Az új jobboldal úttörője, akinek gondolatait és karakterét Thatcher hadra fogta, Enoch Powell volt. Powell mint jobboldali értelmiségi és a *west midlandi* iparvidék tory parlamenti képviselője, a hatvanas évek közepétől hozzáfogott egyfajta rasszista Kasszandra új politikai figurájának megformálásához, nem is egészen sikertelenül. Powell miközben a brit kultúrának a bevándorlás miatti felhígulását jövendölte, ragaszkodott ahhoz, hogy riogató béljósolása nem a biológiai fajról szól, hanem az egymással inkompatibilis kultúrák között várható feszültségekről. Powell kísérletezése a jobboldali populizmus új formáival, amely a defenzív fehér nacionalizmust ötvözte a szabadpiaci ideológiával, megmutatta a konzervatívok számára, hogyan lehetséges széles társadalmi bázist szerezniük, a nélkül a kényelmetlen feladat nélkül, hogy védelmezniük kellene a jóléti államot.

Ezek a motívumok később Thatcher motívumaivá is váltak. Így például emlékezzünk Thatcher hírhedt megjegyzésére a társadalom félelméről, hogy „belefulladunk” a bevándorlás árába, ami sokakat töltött el undorral, annyira nyíltan apellált a bigottériára. Ugyanilyen sokatmondó Thatcher fókuszálása a kultúrára, amelyet kiemelt frontvonallá tett meg. Szerinte a „brit nemzeti karakter”, amely „oly sokat tett a demokráciáért, a jog uralmáért, és oly sok mindent hozott létre szerte a világon”, volt az, amit súlyosan fenyegetett a „más kultúrájú emberek” beáramlása. Ez klasszikusan Powell-féle toposz volt, és Thatcher maga később így nyilatkozott: Powell érvényes meglátásokat tett, ha időnként sajnálatos formában is. Ahogy a „brit karaktert” összekötötte a piaccal, a jog uralmával, az alacsony inflációval, az „erős fonttal” és így tovább, szintén mutatja, milyen sokat tanult Thatcher Powelltől. De Powell maga átmeneti jelenség volt, akit gyorsan marginalizáltak, miközben politikai nyelvezetét átvette – igény szerint megszelídítve – a Konzervatív Párton belül formálódó új jobboldal.

A lehetőség, amely megnyitotta az utat az új jobboldal előtt, egy súlyos krízis volt – nem pusztán a brit kapitalizmusa, hanem a Konzervatív Párt

mint Nagy-Britannia domináns politikai erejének krízise is egyben. A késő hatvanas évek végétől kezdve a brit gazdaság régóta fennálló diszfunkciói akut válsággá mélyültek, ahogy a profitráta zuhanórepülésbe kezdett, és a vállalatok a bérek leszorítása érdekében a kormányra próbáltak nyomást gyakorolni. A szakszervezeti bürokráciában formális pozícióval nem rendelkező (*rank-and-file*) helyi munkásvezérek (*shop stewards*) – akik tehát pillanatok alatt sztrájkokat tudtak szervezni – mozgalmának terjedése, a munkairányítás növekvő válságához vezetett. A befektetők joga, hogy befektessenek és a menedzserek joga, hogy irányítsanak, egyre inkább veszélybe került.

Az 1966-ban újraválasztott Wilson-kormány a problémát a sztrájkjogot súlyosan korlátozó jogszabályokkal próbálta meg kezelni, miközben kitarított a korporatív modell mellett, ahol a szakszervezeti vezetők részesei a kollektív bérmegegyezéseknek és a gazdaságpolitika kialakításának. Ez a kísérlet azonban kudarcba fulladt. Az 1970-ben megválasztott Heath-kormány ugyanezzel a gyógymóddal próbálkozott az *Industrial Relations Bill* formájában, amivel a sztrájkok olyan hullámát sikerült kiváltania, amire 1926 óta nem volt példa. A kormány általános gazdaságpolitikája csődöt mondott, és rövidesen felhagytak minden próbálkozással egy liberálisabb gazdaságpolitika irányában: a kabinet kénytelen volt növelni a kiadásokat, államosítani a *Rolls Royce*-ot és masszívan kiterjeszteni az állami beavatkozást az üzemi viszonyokba. A néhány végrehajtott megszorítás egyike az ingyenes iskolatej elvétele volt – amely intézkedés felelőse az ekkor az oktatási miniszteri posztot betöltő Thatcher volt –, habár úgy tűnik, ő maga az intézkedéssel nem értett egyet.

Eközben az 1973-as olajsokk és a 1974-ben kibontakozó globális gazdasági válság tovább gyorsította a kormány végelgyengülését. A szakszervezetek újabb és újabb győzelmeiket aratták, a munkáspárti ellenzék egyre inkább balra tolódott, és a miniszterelnök akár beteget is jelenthetett volna, hogy lesántikáljon a színpadról. Egy újabb nagy bányászsztrájk 1974 elején végül megadta a kegyelemdöfést a kormánynak. Heath előrehozott választásokat írt ki, feltéve a kérdést a választóknak: ki kormányozza az országot, mi vagy a bányászok? *Hát nem ti* – hangzott a szavazók válasza.

A „tekintély kríziséről” volt itt szó, amelyet Stuart Hall előrelátóan diagnosztizált. Gramsci fogalomhasználatával „a tekintély kríziséről” akkor beszélhetünk, ha az uralkodó osztály a társadalom konszenzusát képtelen felhasználni arra, hogy céljait megvalósítsa. Ez a *hegemonia válsága*, amely áthat minden domináns intézményt, a termelési és ideológiai viszonyok összességét, és – ami különösen fontos – a parlamenti politika erőterét. A konzervatívok elérték a történelmi mélypontot: Ted Heath a szavazatok alig 35%-át tudta megszerezni a párt számára. A vállalati szféra egyre inkább a kiterjedt szakszervezeti kapcsolatokkal bíró Munkáspárttól várta, amit a toryktól immár nem kaphatott meg: magasabb munkanélküliséget és alacsonyabb béreket.

Ez a helyzet lehetőséget teremtett a jobboldali ellenzék számára. És nem csak lehetőséget: életet lehelt a formálódó Új Jobboldalba, dühvel és gyűlölettel töltötte el, amely keresztülvezette őket a következő évek nehézségein. Kezdetben az Új Jobboldal vezetésének feladata egy újabb jobboldali értelmiségi, Keith Joseph vállára nehezedett. Joseph ambícióinak azonban befellegzett, miután egyik beszéde – amelyben annak a veszélyét ecsetelte, hogy az ország „emberállományát” súlyosan fenyegeti az alsóbb osztályok magasabb gyermekvállalási rátája – széles médianyilvánosságot kapott. Thatcher ekkor úgy döntött, valaki másnak mégis képviselnie kell a „magunkfajta nézeteit” – és ez a valaki akár ő maga is lehet...

Ha Thatcher karizmatikusnak nem is volt nevezhető – gondoljunk eltúlzott urizáló kiejtésére, elhúzott magánhangzóira és a merev zombitekintetre, amit csak időnként lágyított egy-egy grimasz –, intelligens és szenvedélyes benyomást keltett. A párt vezetőjévé vált Denis Healey „a privilégiumok La Pasionariá”-jaként aposztrofálta – a spanyol polgárháborús kommunista ellenálló Dolores Ibárrurira hivatkozva, ami éppen annyira tekinthető bóknak, mint sértésnek. Ezen túl Thatchernek – ellentétben Keith Josephfel – volt érzéke ahhoz, hogy Friedrich Hayek és Milton Friedman absztrakt és kissé komikus szabadpiaci doktrínáit a politikai „józan ész” nyelvére fordítsa le. Thatcher affektáló *belgraviai* akcentusa (Belgravia: londoni elitnegyed – a szerk.) ellenére mégis értett az „emberek nyelvén”.

Ha példának okáért a kiadáscsökkentések szükségességét kellett megmagyaráznia, Thatcher ragaszkodott ahhoz, hogy az állam egyáltalán nem valaminő rendkívül komplex rendszer, hanem pont olyan, mint egy háztartás vagy a sarki bolt; nem költhetünk többet, mint amennyi pénzünk van, és ha a körülmények nehezebbek, bizony szorítani kell egyet a nadrágszíjon. Gondolatai arról, hogy néhány szűk esztendő után majd visszatérhetnek a régi szép idők, összecsengtek a populáris kultúra legradicionalisabb összetevőivel. Remek érzékkel teremtett kapcsolatot a speciálisan brit „bátorság” elképzelésével, szimbolikusan visszaszerezve az elveszett dicsőség morzsáját a falklandi kaland során. Politikai fellépése is ügyes volt. Azzal, ahogy magát a törődő, de keménykezű nemzetanya szerepébe állította, az angol középosztálybeli kultúra mazochisztikus rétegére apellált: tulajdonképpen azt az elképzelést mondta ki nyíltan, hogy a válság *büntetés* az önmagunkkal szembeni túlzott engedékenyséért. Zsák és hamu: vezekelnünk kell bűneinkért, hogy a régi szép napok visszatérhessenek.

Ezt az üzenetet nyíltan hirdették mind az 1979-es választás előtt, mind utána. Bármennyire romlott is a gazdasági helyzet, bármekkora szociális káoszt és hatalmas munkanélküliséget váltottak is ki intézkedései, Thatcher csökönyösen ragaszkodott mantrájához: Nagy-Britannia addig nem állhat talpra, hangzott érvelése, amíg nagyvállalatai nem válnak versenyképesé, amíg abba nem maradnak a sztrájkok, és a munkavállalók nem

vetik le azt rossz szokásukat, hogy bérköveteléseikkel megsemmisítik saját munkahelyüket. Példának az autóipart hozta föl: az autók iránti kereslet nem csökken, de egyre inkább az importált autókra irányul, nem pedig britekre. A kudarc több évtized korporatív megegyezésének a következménye. Az állam ragaszkodása ahhoz, hogy beavatkozzon és nyertéseket válasszon ki, egy sor elfuserált projekthez vezetett. A szakszervezetek valójában elárulták a munkásokat, amikor sztrájkokra biztatták őket, mivel megnövelték a munkaerő árát és megakadályozták a munkaintenzitás növelését, alacsony hatékonyságúvá és drágává téve a termelést.

És itt – hangzott az érvelés – máris látható a megoldás is: hagyni kell a piac fegyelmező erejét működni, hagyni a gyenge vállalatokat tönkremenni és az erőseket terjeszkedni, hagyni a szorgosat és a találékonyt érvényesülni. A növekedés hamarosan helyreáll, ahogy a foglalkoztatás is, s az életszínvonal lassan emelkedésnek indul majd. Ezáltal Thatcher olyan diagnózist nyújtott, amely tisztán és intuitív módon futott ki bizonyos, a „józan észnek” megfelelő megoldásokhoz és ezekkel egybehangzó értékpreferenciákhoz, valamint ügyesen kihasználta az ellenfél gyengeségeit és megosztottságát. Tudta, hogy a szakszervezeti vezetők nem állnak készen a totális háborúra, és hogy a legtöbb sztrájkot szűk „ökonómisztikus-korporatív” alapon szervezik. Tudatában volt, hogy a szolidaritásakciók leszálló ágban vannak és a baloldal támogatottsága visszaesően van a szakszervezeti tagok között. Ebben a kontextusban állíthatta azt, hogy a sztrájkoló munkások valójában inkább ártnak társaiknak, mintsem segítenek nekik.

Ebben az összefüggésben Thatcher megfogalmazása a közkiadásokkal és a jóléti állammal kapcsolatban kifinomultabb volt, mint ahogyan sokan emlékeznek rá. Kétségtelenül úgy gondolta, hogy az államnak a gazdaság méreteihez viszonyítva sokkal kisebbnek kellene lennie. Kormányzásának elején föl hagyott az ár- és bérszabályozási politikákkal, a korporatív megközelítéssel és csökkentette a jövedelem- és a nyereségadókat. Úgy gondolta, hogy az államnak, ahol lehet, piacszerűen kell működnie, például belső piacok létrehozásával az egészségügyi ellátó rendszeren (National Health Service) belül. Nyilvános szerepléseiben azonban azt mondta, az NHS biztos kezekben van nála, és gyakran elismerte, hogy szükség van megfelelő jóléti szolgáltatásokra.

Úgy nyilatkozott például, hogy nagyon is szívesen megemelné a brit nyugdíjakat a kontinensen megszokott szint közelébe. Ehhez azonban a kormánynak pénzt kellene elvennie az „aktív lakosságtól”, akik viszont gyakran nem szívesen fizetnek túl magas jövedelemadót. Azaz az egyetlen módja a jóléti állam további finanszírozásának az, ha kiterjesztik a gazdaság termelési bázisát, ami – rövid távon – az életszínvonal jelentős csökkenését és – a Thatcher által megvetett marxista terminológia szerint – a kizsákmányolási ráta drámai növelését tette szükségessé. Könnyű több pénzt követelni, magyarázta, de akkor a pénznek más

munkavállalóktól kell jönnie. Thatcher ezáltal rendkívül ügyesen játszotta ki a dolgozók megosztottságát, dicsőítve a „produktív” többséget – ahova a szakmunkásoktól a vezérigazgatókig mindenki besoroltatott – az improduktív állammal és klienseivel szemben.

A válsághangulat azt is lehetővé tette a kormánynak, hogy hosszú pórázon tartsa bizonyos támogatóit. A Thatcherrel szimpatizáló radikális jobboldal sikeresen megszállta a bulvársajtót. A szalagcímek és elemzők sokasága sikeresen dolgozta fel a Munkáspárt szétmálló társadalmi konszenzusának *valós* tapasztalatait – mint az életszínvonal-visszaesés, az erőszak és a társadalmi dezintegráció –, hogy létrehozzon egy *fiktív* tapasztalatot az országot meghódító „szakszervezeti zsarnokokról” és a „lopakodó szocializmusról”, amely eszerint a tömeges munkanélküliség mögött áll. A gazdasági válság így nem az új tory kormány hibája volt, hanem egy örökös hivatkozási alap döntései számára. „Világgazdasági válság közepette vettük át a kormányzást” – mondhatta Thatcher kajánul – „ami nem a mi hibánk. De ha nem tartanánk ki politikánk mellett, aminek lényege a hatékonyság, a termelékenység növelése és a fölösleges állások megszüntetése a vállalati szektorban, akkor esélyünk se lenne arra, hogy talpon maradjunk a versenyben”, amikor a világkereskedelem expanziója megindul. Az eredmény az volt, hogy amikor az új világgereskedelmi konjunktúra valóban beindult, a kilábalás harmatos jeleivel és egy enyhe fiskális expanzióval, akkor a hatalmas rombolást, amit a kormány véghezvitt, a szemétdombra hajított teljes iparágakat, a zavarágásokat, a tömeges munkanélküliséget választói bázisának bizonyítványai mind gyorsan megbocsátották neki. Az 1983-as választásokat a toryk a szavazatok 42%-ával nyerték meg, csak kevéssel alulmúlva 1979-es eredményüket.

Az 1983-as választási győzelem, a Munkáspárt katasztrofálisan alacsony 28%-os eredményével együtt, lehetőséget nyújtott Thatcher kormányának ahhoz, hogy hozzákezdjen agendájának második fázisához: az állami vállalatok privatizációjához, a szakszervezetek végső legyőzéséhez és a – londoni City deregulációja révén – a pénzügyi szektor „bingbang”-jének végrehajtásához.

Thatcher osztálystratégiájának lényege a szakszervezetekkel szembeni többfázisú konfliktus volt, amelyet már az 1979-es választások előtt körvonalazott az ún. „Ridley-terv”-ben. Tudták, hogy csak a szakszervezetek legyőzésével lehetséges kikényszeríteni a tömeges munkanélküliség lényegében permanens elfogadását és a bérek leszorítását. Ez egyben aláaknázza a Munkáspárt balszárnyának társadalmi bázisát és hozzájárul a „szocializmus” elpusztításához Nagy-Britanniában. A toryk egyben megérezték a lehetőséget is: a szakszervezeti vezetők Thatcher újraválasztására az „új realizmus” meghirdetésével reagáltak, amely szerint nem lehetséges a kormánnyal szembeni nyílt harc – ehelyett egyszerűen alkudozni kell velük a lehető legjobb megállapodásért. A tory vezetés, amelyet most már teljesen Thatcher és a

köré gyűlt reakciós nehézfiúk és újjgazdagok klikkje dominált, titokban készülődött a háborúra.

A toryk hivatalos retorikája – az „országot uraló” szakszervezeti főnökökről szóló általános dohogás és az 1979-es „rosszkedv tele” alatti jobboldali pánikkeltés ellenére – gondosan ügyelt arra, nehogy felhívja ellenfelei figyelmét, mi is a tétje a küszöbönálló ütközetnek. Bár nyilvánvaló volt, hogy a szakszervezeti mozgalom szálla a kormány szemében, a kabinet kezdetben csak arra koncentrált, hogy az egyszerű tagok számára kiemelje a szakszervezet elhagyásának felszabadító hatásait – aminek volt egyfajta bérvisszafogó eredménye. A szakszervezeteknek továbbra is meglesz a joguk arra, hogy úgy alkudozzanak, ahogy akarnak – hangsúlyozta a kormány. A hivatalos diskurzus semmi jelét sem mutatta, hogy a szakszervezeti mozgalom teljes megtörésére törekszik, különös tekintettel annak radikális szárnyára, követve a leszalámizás taktikáját.

Ha Thatcher támadta is a sztrájkokat, gondosan ügyelt arra, hogy az állami szektor szakszervezeteit – idetartoztak akkoriban a kikötői munkások és a bányászok, valamint az egészségügyi dolgozók és a tanárok szakszervezetei – hibáztassa, mint amelyek a legnagyobb kárt okozzák. Hangsúlyozta, hogy a probléma nem a szakszervezetekkel mint olyanokkal van, hanem azzal, hogy az állami monopóliumok az ott dolgozóknak monopolhatalmat adnak, amellyel bármelyik pillanatban visszaélhetnek.

A szalámitaktika azt jelentette: izolálni és megtámadni a munkásosztály valamely csoportját, miközben a többieknek ösztönzőket adni, hogy maradjanak ki a konfliktusból. A színfalak mögött eközben az állam gépezetét mintegy átalakították az ütközetre. Szakszervezet-ellenes törvényeket fogadtak el, s a rendőrség létszámát megnövelték. A represszió tovább gyengítette a szolidaritás amúgy is gyöngyülő tradícióját. Eközben bőkezű bérmegállapodásokkal az (egyelőre) konfliktusmentes szektorokban jó okot adtak az érintett szakszervezeti vezetőknek, hogy csak a saját dolgukkal törődjenek. A kormány tehát hozzáfogott a dologhoz, először a kisebb szakszervezeteket támadva, s néhány fontos győzelmet elkönyvelve, mielőtt a nagyobb seregekkel fordult volna szembe. A legnagyobb és legveszélyesebb ellenség a toryk számára a bányászok voltak. A kormány csendben szénkészleteket halmozott föl, szakszervezeten kívüli sofőröket toborzott a szállítmányozó cégeknek, és mozgó rendőri egységeket épített föl, hogy megtámadhassák a sztrájkorségeket. Közben törvényeket fogadtak el, amelyek előírták, hogy a sztrájkoló munkások családjától megvonják a szociális segítyt, ezáltal a szakszervezetekre hárítva a családok fenntartását.

Mihelyt azonban az ütközet megindult, a toryknak már muszáj volt bekeményíteni retorikájukat, hogy támogatóikat egy hosszán elhúzódo harc esetén is megtarthassák. Mint mindig, a „brit nemzeti karakter” tetsszőlegesen formálható motívuma volt Thatcher segítségére a konfliktus során, miközben a miniszterelnök mozgósította támogatóit a Konzervatív Pártban, az államapparátusban, a kisvállalkozók körében és a munkás-

osztály legjobboldalibb szegmentumaiban. Thatcher sikeresen használta a brit „bátorság” diskurzusát, amit már a falklandi konfliktus során és az északi republikánusok ellen is bevetett, maga mögött tudva a *Sun* és a *Mail* bulvárlapok támogatását, amelyek a kormány szócsöveként működtek. „Falklandon a külső ellenséggel kellett szembeszállnunk – érvelt a miniszterelnök –, de sosem szabad elfelejtenünk a belső ellenséget, amellyel mindig nehezebb felvenni a harcot és amely még nagyobb veszélyt jelent a szabadságra.” Ez megmutatja a thatcheri ideológia kettősségét, kétértelműségét. Ideológiájának neoliberális-modernizáló komponense individualista és libertárius volt, tradicionalista komponense azonban tekintélyelvű és nacionalista. A thatcherizmus utóbbi rétege a maga módján mégis felidézte a társadalmi szolidaritást, amely azonban itt a hierarchián és az engedelmisségen alapult – és ez a diskurzus kiemelt szerepet kapott a sztrájk elfojtása során. Ezáltal – miközben a baloldal a sztrájktilókat ítélte el – a jobboldal árulókról beszélt.

A csatát végül Thatcher megnyerte, habár több ponton egy hajszálon múlt csak a dolog. A konfliktus során virágoztak az alulról szerveződő baloldali akciók a sztrájkolók támogatására, kiterjedt politikai mobilizáció volt tapasztalható a munkásosztály számos rétegében, a szakszervezeti bürokrácia vonakodó attitűdje ellenére. Bizonyos kritikus helyzetekben szolidaritásakciókkal valószínűleg megszegényítő visszavonulásra lehetett volna kényszeríteni a kormányt pont az általa választott konfliktusban. Egy év folyamatos konfliktusa után azonban, amely gyakran erőszakos és elkeseredett volt, és egyre több munkás mélyülő elszegényedésével járt, a bányászszakszervezet ellenállása összeomlott. Megegyezés elérése nélkül feladták a sztrájkot, a kormány pedig hozzákezdett a bányáipar felszámolásához.

Thatcher nem felejtette el, milyen sokkal tartozott a médiamágnás Robert Murdochnak. A kormány és a rendőrség titokban együttműködött az üzletemberrel, aki közben nyomdának *Wappingba* telepítésén és a nyomdászszakszervezet megtörésén dolgozott. A nyomdaipari munkások 54 hetes sztrájkja során rengeteg, gumilövedékekkel felszerelt rendőrt vezényeltek ki, hogy erővel kényszerítsék ki Thatcher represszív szakszervezet-ellenes törvényeit. Így a kormány bányászok fölötti 1985-ös győzelmét Murdoch diadala követte 1986–87-ben a nyomdaipari munkások fölött, cégeinek profitabilitását és ideológiai befolyását drámaian megnövelve, amellyel immár könnyen folytathatta médiabirodalmának kiterjesztését is.

Thatcher kormányzása 1988 körül kezdett el kisiklani. A kormány vereséget szenvedett egy népszerű sztrájkban az egészségügyi dolgozókkal szemben, és egyre inkább megosztottá vált az európai integráció kérdésében. Thatcher mindig is azt gondolta, hogy egy rögzített európai árfolyamhoz való csatlakozás szükségtelenül deflációs belső környezetet teremtene, és megfojtaná a brit gazdasági növekedést. Európa-párti támogatói viszont úgy gondolták, stabilizáló tényező lehetne, tekintve

a City kaotikus dinamizmusát és a brit gazdaság növekvő ráutaltságát az USA-ban kibontakozó újabb és újabb tőzsdebuborékokra. A végső tévedés a fejadó (*Poll Tax*) bevezetése volt. Ez nem egyszerűen tömegtüntetésekhez vezetett, hanem olyan zavargásokhoz, ahol a tömeg végül sikeresen visszaverte a rendőrséget.

A kormánynak nem okozott feltétlenül gondot a tömeges mobilizáció, ha közben választói bázisát meg tudta tartani. A probléma az volt, hogy a turbulencia már a tory törzsbázisban is kezdett eluralkodni, és a kormány sorra veszítette el az időközi választásokat a korábbi biztos kerületekben, hatalmas vereségeket elszenvedve a Munkáspárttal szemben. A közvélemény-kutatásokban a Munkáspárt elkezdte átlépni az 50%-os szintet. Az utolsó polarizáló lépések hatására a korábban a liberálisokhoz átpártoló szavazók tömegesen kezdtek a Munkáspárt felé áramlani. A populista neoliberalizmus homlokzata mögött egyre nőtt a párton belüli elégedetlenség is Thatcherrel szemben. Mintha a fejadó újra élesen rávilágított volna mindenre, amit az emberek nem szerettek a torykban: a közsféra alulfinanszírozását, a szociális leépítést, a támadást a szegények ellen, miközben a gazdagoknak sosem kellett félniük. Úgy tűnt, ha a toryk nem kanyarodtak vissza egy pragmatikus, centrista pozíció felé, akkor akár megkérdőjeleződhet a párt képessége arra, hogy valaha is újra megnyerjen egy választást.

Thatcher acélkemény eltökéltsége egyre inkább tehernek mutatkozott, és végül meg is történt elmozdítása, hogy egy jellegtelen brixtoni centristával, *John Major*rel cseréljék le. Thatcher történelmi pillanata befejeződött. Egy adott történelmi helyzetben, a krízis pillanatában Thatcher kiemelkedhetett, hogy fellépjen osztálya érdekeiben. Sikeresen uralma alá vont egy életveszélyes szituációt, és azt egyszer és mindenkorra átformálta az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően. Amikor azonban a krízis lényegében véget ért, s a tőkés növekedés és a politikai hegemonia helyreállt, a harcias szakszervezetek és a baloldali választókerületek megtörtettek, a Munkáspárt pedig stabilan jobbra tolódott, módszerei már nem voltak hasznosak. Korábbi erőnei – az ideológiai letisztultság, a politikai bátorság, a stratégiai hajlíthatatlanság –, most már úgy tűnt, dogmákká és taktikai ostobaságokká degradálódtak. A pártot bulvársajtóban egyre inkább megalomániásként ábrázolták.

Valójában azt hiszem, a változás éppen annyira a körülményekben történt, mint magában Thatcherben. Leváltása után visszavonult a politika első vonalából, elfogadta a bárónői címet, és egyre kiszámíthatatlanabb beszédeket mondott, ha valahol felkérték rá. Szigorú családanyai vonásai múlni kezdtek. Megmutatva, hogy mennyire megváltoztak az idők, 1997-ben a Munkáspárt választási győzelme pillanatában megjelent a Downing Streeten, cinikus tekintettel hunyorítva Blair mellett a sajtófótokon. De eltekintve szimbolikus szerepétől – tudniillik, hogy jelenléte garantálta az új balközép kormány „veszélytelenségét” –, megjelenése inkább kínos, mintsem félelmetes volt.

Az Új Munkáspárt korai éveiben, amikor a *British Airways* lecserélte a *Union Jacket* egy kozmopolitább megjelenésű logóra, Thatcher kisebb feltűnést keltett azzal, hogy egy fotón az új logót dacosan kitakarta egy zsebkendővel. Ő nem változott meg: csak épp arról volt szó, hogy az általa képviselt régi birodalmi nacionalizmus egyre inkább haszontalanná vált. Hasonlóképpen, amikor Pinochet tábornok kiadatásáról volt szó emberiségellenes bűncselekmények miatt, Thatcher továbbra is ragaszkodott hozzá, hogy kiálljon mellette, védelmezve Pinochet örökségét, a diktátornak tulajdonítva Chile demokratizálását. De ezzel megint csak inkább alantának tűnt. Persze, Thatcher mindig is támogatta a jobboldali diktatúrát. De Pinochetet, aki valaha szövetségese volt a falklandi konfliktusban, ekkorra már körözött bűnözőként tartották számon, és még az amerikai kormány is formálisan bocsánatot kért a Pinochet-rezsim támogatásáért.

A vészhelyzet, amely Thatchert nagyra tette, elmúlt. És ezáltal ő is megszűnt cselekvőképes politikusnak lenni.

A baloldal számára alapvető fontosságú feladat reálisan felmérni Thatcher eredményeit. Nagy a kísértés, hogy megfosszuk rajongóit az örömtől, amikor múltbeli győzelmeiket emlegetik. A mítoszok szétszlatásának szellemében rámutathatunk az igazságra, hogy Thatcher sosem bírta a választók többségének a támogatását. Ragaszkodhatunk hozzá, hogy inkább ellenfelei gyengeségei, mintsem saját ereje miatt győzött, ami félig szintén igaz. Felsorolhatjuk, hogy számos lépése – Bretton Woods összeomlását követően – egybeesett a világgazdaság és a nemzetközi politikai rendszer olyan általános trendjeivel, mint az először Chilében kipróbált megszorítási politika, a *détente* összeomlása és az antikommunista fanatizmus visszatérése, vagy mint a *Trilaterális Bizottság* helyzetelemzése, amely a demokrácia korlátozását javasolta.

Végül pedig, arra is felhívhatjuk a figyelmet, hogy Thatcher győzelmei milyen nagy mértékben függtek történelmi véletlenektől. Ha az Északi-tenger olajkészleteit kicsit hamarabb fedezik fel, a Thatchert megelőző munkáspárti kormány talán nem kezdett volna megszorításokba, és megtarthatta volna társadalmi bázisának nagyobb részét. Ha kicsit később fedezik fel őket, az első Thatcher-kormány nem rendelkezett volna azokkal a többletbevételekkel, amelyekkel ellensúlyozni tudta megszorításainak hatását, amíg be nem indult az új konjunktúra. Hasonlóképpen, ha nincs a világgazdasági fellendülés 1982-ben, valószínűtlen, hogy Thatchernek lett volna második ciklusa. Szintén kiemelhetjük, hogy szokás eltúlozni Thatcher „outsider” státuszát. Általános politikai irányvonalra mögött nemzetközi támogatás állt, hiszen maga mögött tudta az amerikai kormányt és az IMF-et, valamint konzisztens volt a nyugatnémet megszorítási politikával.

Ugyanakkor ne felejtjük el, hogy Thatcher első éveit egy elhúzódó gazdasági válság uralta, pártja korántsem volt egységes, a kabinet

hemzsegett a kiszívárogatásoktól és megosztottságoktól, és az első időközi és önkormányzati választások arra utaltak, hogy a miniszterelnök támogatottsága szétmállóban van. És ő mégis kitartott. Szintén nem szabad alábecsülni ellenfeleinek erejét. Megválasztásakor a szakszervezetek a dolgozó lakosság körülbelül felét fogták át, és a baloldal erősen képviseltette magát a Munkáspártban és jó néhány önkormányzatban is. Pillanatok alatt ellenfelek sokaságát gyűjtötte össze: a liverpooli önkormányzatot, a kikötői munkásokat, az atomerőművek dolgozóit, a bányászokat, s ezeknek bármelyike önmagában képes volt arra, hogy súlyosan megnehezítse a kormány dolgát így vagy úgy. De Thatcher ahelyett, hogy visszavonult volna, inkább kitartott.

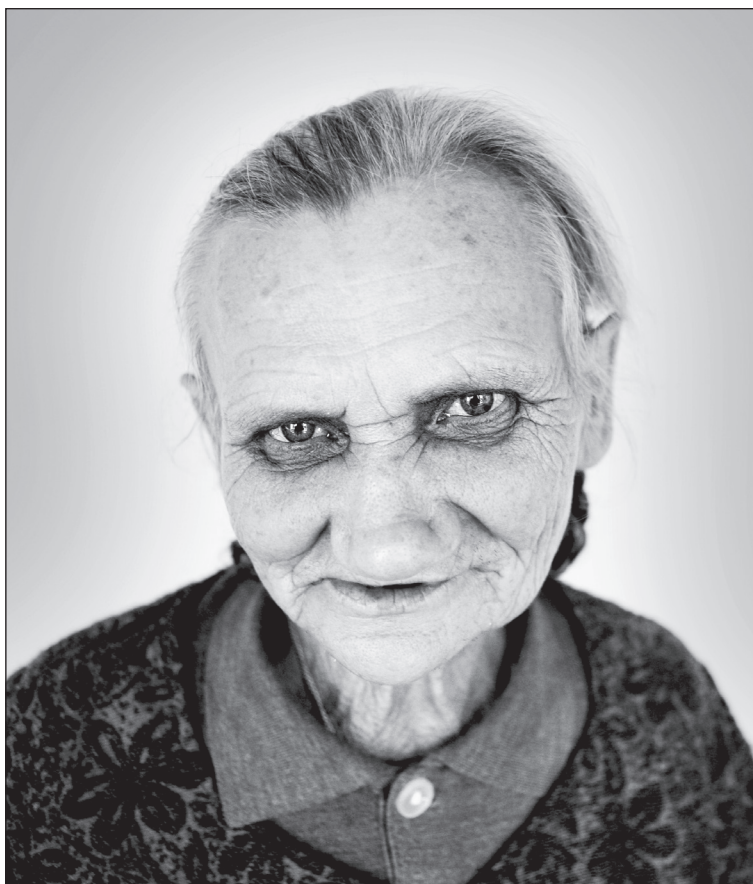
Mindebből azt láthatjuk, Machiavelli terminusaival szólva, hogy a hatékony politikai vezetésben a *fortuna*, az események megjósolhatatlan kimenetele összekapcsolódik a *virtúval*, a képességekkel, amelyek lehetővé teszik az előbbi felhasználását. Thatcher *virtúja* az ideológiai letisztultságból és a gyakorlatias keménységből tevődött össze, amely – ellentétben a baloldal képviselőinek jelentős részével – minden szentimentalitást nélkülözött; kíméletlen érzékből az ellenfelek gyengeségeinek felismerésére, amely a vészhelyzetekben szükséges politikai bátorsággal ötvöződött; remek tehetségből, hogy gyakran absztrakt gondolatokat a hétköznapi tapasztalatok nyelvére fordítson le; annak megértéséből, hogy kik is az ellenfelei és hogy hol van a saját támogatói bázisa – mindig odafigyelt legfontosabb támogatói csoportjára, az alsó középosztályra; képességből, hogy megérezze és kihasználja az ellenfél politikájának és diskurzusának „ellentmondásait”; és végül, hozzáértésből.

Mindennek a leszögezése egyszerűen azért hasznos, hogy reálisan felmérjük ellenfeleinket. Ha bárki sorra veszi a jelenlegi brit kabinet tagjait, nem találhat ilyen rátermett osztályháborús harcost a soraiban, nem is beszélve azokról a „nehézfiúkról”, akik Thatchert körülvették. Ám a jelenlegi brit kormány sem ostoba, s nincs politikai fortély híján. Mindaddig óvatosan és okosan, részletekben hajtották végre a megszorítási politikát. A kabinet „gyengesége” szintén esetleges: amíg nem kerülnek szembe komoly ellenállással, addig nem gyengék. De mégis, ha a Thatcher által megtapasztalt ellenállásnak csak egy százalékával kerülnének szembe, máris 180 fokos fordulatot hajtanának végre és futásnak erednének. S az a tény, hogy ez így van, és hogy *nem* kerülnek szembe bármiféle ilyen szintű ellenállással, mutatja meg Thatcher státuszát mint az osztályháború nagy harcosáét.

Mindez nem azt jelenti, hogy amellett érvelnénk, hogy a brit baloldalnak szüksége van egy saját Mrs. Thatcherre. A baloldal nem úgy szerveződik, mint a jobboldal, és nem is szabad, hogy így tegyen. Mögöttünk nincsenek üzletemberek és *think tanke*k sokaságai, akik pénzt és politikai szakértelmet kínálnának. Nem áll mellettünk az államapparátus, és sokkal nehezebb is lenne lefordítani a baloldal elképzeléseit a kormánypolitika

nyelvére. Nincs mellettünk a média, hogy ideológiai legitimációt nyújtson és divatossá tegye gondolataink támogatását. Nincs mellettünk az IMF. S nincs szükségünk nagy vezetőre: épp elég, ha sok kis hadvezérünk van, hadsereg nélkül.

De a „Modern Fejedelem” – Gramsci értelmében – nem egyszerűen nagy állami vezető vagy politikai vezér; létezhet sokkal demokratikusabb „fejedelem” is: a *tömegpárt*. S erre viszont szükségünk van.

Reformszellem valódi reformok nélkül

Lula kormányzása Brazíliában történeti nézőpontból (2003–2010)

Aki önmagát dicséri, hiteltelen.

Kínai népi bölcsesség

Nyugtával dicsérd a napot!

Német népi bölcsesség

*Ha pókerasztalnál ülsz, és nem tudod, ki a
balek, az azért van, mert te magad vagy az.*

Brazil népi bölcsesség

A Lula-korszak jelentőségének kritikai elemzése összetett feladat, mégpedig alapvetően három ok miatt. Először is: egy munkássorból származó vezető elnökké választása szokatlan dolog Brazíliában. Másodszor: Lula kormányzásának lezárulása a politikus igen magas népszerűségével párosult mind belföldön, mind nemzetközi szinten, ami Brazília történelmében ugyancsak kivételesnek számít. Harmadjára pedig azért, mert Lula kormányzása csupán az alig múlt idő, s így a nagyobb rálátás hiánya elhomályosítja a nézőpont élességét. Jelen tanulmány alaptétele – a bevett és uralkodó megítéléssel szemben –, hogy a történeti elemzések csökkenteni fogják a Lula-éra pozitív mérlegét, s azt mutatják majd ki, hogy az előző kormányokhoz képest a folytonosság sokkal nagyobb volt, mint a velük való szakítás gyakorlata.

Lula hatalomra kerülése nem volt sem improvizáció, sem meglepetés

Az igazat megvallva, sztrájkoló munkások vezérének elnökké választása egyértelműen ritka dolog, még a világtörténelemben is. A proletariátus hasonló gyökerű vezetői – társadalmi súlyuk és történeti hosszúéletűségük dacára – csak igen kevésszer kerültek a nagypolitika porondjának reflektorfényébe; a munkásérdekek képviselőitében leggyakrabban a középosztály soraiból származó vezetők tűntek ki.

Először a XX. századból a XXI.-be átlépve történt meg, hogy a világ lakosságának többsége immár nem vidéken élt, hanem városokban. Ugyanakkor ez a demográfiai átalakulás, amely meglehetősen újdonságszámba megy a periférikus országok esetében, nem rejtheti el azt a tényt, hogy az utóbbi százötven esztendőben a jelenkori társadalmi mozgalmak közül a munkásmozgalom volt a legaktívabb és legszervezettebb erő. A dolgozó tömegek egyenjogúsításáért folytatott küzdelem az osztályharc legerősebb támogatójának bizonyult. Programja szocialista projektum, összes sztálinista gyötrelmével és a szociáldemokráciának a kapitalizmushoz idomulásával együtt. Brazíliában az 1980-as évek elején a Munkáspárt (*Partido dos Trabalhadores*, PT) szinte intuitív módon ölelte magához a dolgozó osztályok társadalmi egyenlőség iránti igényét. E remény szószólója Lula volt.¹

Egy dolgozó társadalmi osztályból származó elnök, akit egy baloldali párt színeiben választanak meg egy periférikus kapitalista ország élére, mindössze másfél évtizeddel a kapitalizmus kelet-európai restaurációja után, mindez igazán atipikus jelenségnek számított. Más szóval: a kapitalista elnyomás szemszögéből *anomáliának* minősült. *Meglepetést* viszont nem jelentett. Az az út, amelyet a Munkáspárt a nemzeti kormányok választási ellenzékeként valamivel több mint két évtized alatt bejárt, hitelt érdemlővé tette a nép előtt, s Lula mint pártjának megkérdőjelezhetetlen vezetője megerősödött ebben a folyamatban.

Ami ennél is fontosabb: Lula elnyerte a dolgozó osztályok legnagyobb és leghaladóbb részének – főként pedig a legszervezettebb ágazatok dolgozóinak – bizalmát is, és szert tett egy pár százezres, motivált és elkötelezett aktivista táborra. Lula felemelkedése a brazil proletariátus erejének impozáns megnyilvánulása, de egyszersmind s paradox módon politikai „ártatlanságának” megnyilatkozása is volt. A proletariátus állt személye mögött, midőn Lula magához ragadta a diktatúraellenes harc vezetését, kiakolbólította a régi vágású bürokráciát a szakszervezetekből, és támogatta a PT és a CUT (*Central Única dos Trabalhadores*, Dolgozók Egységes Központja)² kiépítését.

A dolgozó osztályok azonban, bár rendelkeztek aktív élcsapattal, amely komoly nyomást gyakorolt a PT-re és a CUT-ra az azok emelkedő pályájával jellemezhető 1980-as évtizedben, arra már nem bizonyultak képesnek, hogy fent is tartsák ellenőrzésüket szervezeteik és vezetőik fölött, azután, hogy az osztályok közötti erőviszonyokban 1995-ben fordulat következett be.³

A munkásosztály egyik legerősebb osztaga, a kőolajipari munkások sztrájkjának elbukása döntő szerepet játszott az öntudat megrendülésében. A szakszervezeti harc apályának idején, a pénzügyi stabilizáció hatása alatt, a burzsoá választási győzelemmel hatalomba emelt Fernando Henrique Cardoso köztársasági elnöksége, tíz évvel a diktatúra bukása után, megnyitotta a polgári demokratikus rendszer stabilizálásának első szakaszát. A kontroll nélkül maradt szakszervezeti

bürokrácia óriásivá duzzadt, s lezüllött, a PT apparátusa pedig alkalmazkodott a rezsimhez.

A karizmatikus Lula a tehetséges szónokot és a politikai zsenit egyesítette magában. Az ösztönös és intelligens vezér egészen különleges improvizációs képessége a kedvezőtlen körülmények között mutatkozott meg leginkább. Igaz, Lula már az 1980-as, 1990-es évek népi követéseinek fő szószólójaként is élt e kivívott vezéri szereppel. Vezetővé válása a felgyorsult városiasodás és iparosodás egyik következménye volt. Ugyanakkor azonban egy másfajta, fiatal és politikai tapasztalatokat nélkülöző munkásosztály képviselője is volt, azoké, akik a legszegényebb régiókból, az írni-olvasni alig tudó sokaságból érkeztek tömegesen a városi munkások soraiba.⁴

Lula elnöki tisztsége a proletariátus társadalmi súlyának következménye – ám nem csak az

Mindazonáltal felszínes dolog volna arra a következtetésre jutni, hogy azoknak a tisztségeknek sora, amelyet Lula az elmúlt harminc évben betöltött, kizárólag tehetségének vagy jó szerencséjének lenne betudható. Arra a kiváltságos helyzetre, amelyre a nép törekvéseinek szócsöveként szert tett, a burzsoázia is „rásegített”, amikor az alkotmányozás 1986-tól 1988-ig tartó folyamatában világossá vált előtte, hogy Lula személye nem jelent veszélyt a formálódó polgári demokratikus berendezkedésre.

A brazil uralkodó osztály hozzájárult Lula személyi hatalmának megerősödéséhez azzal, hogy a nyolcvanas évektől kezdve széles politikai nyilvánosságot biztosított számára riválisaival szemben. A brazil burzsoázia ügyességét bizonyította, midőn Lulát és a PT-t – mint a demokratikus rendszer választási ellenzékét s egyfajta „biztonsági szelepét” – magához idomította. Lulát tudatosan kímélték meg – különösen hatalomra kerülése után – a közvetlen, „karaktergyilkos” támadásoktól, s ezzel imázsát tovább javították. Dicsőítették politikai érettségét, mi több, hálájukat fejezték ki a szerepért, hogy a demokratikus berendezkedés garanciáját jelentette. Lula – Getúlio Vargas óta⁵ – az ország legfontosabb politikusi személyiségévé emeltetett.

Abban a történeti szakaszban, amely José Sarney-től (1985) Fernando Henrique Cardosóig (2002) tartott, a PT tehát hitelességre tett szert az uralkodó osztály köreiben. A párt már a városi előljáróságokban, a tartományi kormányokban és a Nemzeti Kongresszusban is bebizonyította, hogy bár az éppen ügyeletes kormányzat *ellenzéke*, ám nem *ellenfele* az 1985 után kialakult, az elnöki hatalmat előtérbe állító liberális-demokratikus berendezkedésnek. A Munkáspárt még az újrávalaszthatóság jogintézményének sem volt kérelmelhetetlen ellenzője, ami pedig különösen reakciós, köztársaság-ellenes torzulásnak számít. A polgárság az 1994-

es választások óta el- és felismerte, hogy a PT, amennyiben hajlandó rá, a választásokon kormányzó alternatíva lehet egy komolyabb gazdasági és társadalmi válság megfelelő pillanatában. Lula és Zé Dirceu nyilvánosan és több ízben is hitet tettek az intézmények kormányozhatósága érdekében felvállalt kompromisszumok mellett, és befolyást gyakoroltak az érdekkörükbe tartozó társadalmi mozgalmakra követeléseik mérséklése érdekében.⁶ Lula tehát nem olyan improvizált figura volt, mint Nestor Kirchner, s nem is afféle meglepetésember, mint Evo Morales; őt nem tekintették ellenségnek, mint Hugo Chávez.

Ha áttekintjük Latin-Amerika politikai fejlődését az elmúlt évtized első felében, vitathatatlanak tűnik, hogy legalábbis a legfontosabb országokban a mobilizált tömegek komolyan megkérdőjelezték a demokratikus rendszerek intézményeit. Tíz olyan elnök akadt ezen időszakban, aki nem töltötte ki mandátumuk idejét. 2001 és 2005 között Dél-Amerika négy országában forradalmi helyzet alakult ki. A Latin-Amerikát a kilencvenes években újragyarmatosítani szándékozó törekvéseket kiszolgáló kormányok sora oly mértékben használódott el, hogy több hajdani elnököt – Carlos Salinast Mexikóban, Carlos Menemet Argentínában, Raúl Cubast Paraguayban, Alberto Fujimorit Peruban és Gonzalo de Losadát Bolíviában – bebörtönöztek vagy száműzték, illetve némelyek közülük ma is ítéletükre várnak.

A Lula-kormányzat valójában *behódolt* a brazil burzsoáziának és az imperializmusnak, mégpedig *tudatos politikai stratégia* eredményeként. Lula az észak-amerikai kormányzat közvetítője gyanánt lépett fel a venezuelai, bolíviai és ecuadori kormányoknál, s „felelősségteljes magatartását” senki sem magasztalta oly lelkesen, mint George W. Bush. A Chávezre, Evo Moralezre és Correára gyakorolt mérséklő befolyását Washington és az európai kormányok éppúgy elismerték, mint a helyi burzsoázia. A PT 2002-ben győzelmét köszönhette a növekvő társadalmi elégedetlenségnek, amely Fernando Henrique Cardoso második mandátuma óta halmozódott fel. Lula föltünése ennek ellenére nem tekinthető olyan történelmi véletlennek, mint amilyen Nestor Kirchner megválasztása volt Argentínában a 2001-es megmozdulások után.

Lula kormányzását érdemes elválasztani attól a *benyomástól*, amit maga után hagyott. Népszerűsége inkább elfedi, semmint nyilvánvalóvá teszi politikájának valódi természetét. A 2004 és 2008 közötti gazdasági növekedés 2009-ben megszakadt, s bár igaz, hogy az ország újra ráta-lált a meredek emelkedés útjára, az elmaradt a szomszédos országok növekedésének átlagától, bár igaz, Brazíliában az infláció is alacsonyabb volt. A Lula-kormány ideje alatt a GDP átlagos növekedése 4%-ot ért el, ami alacsonyabb Argentína és Venezuela ugyanezen időszakban mért növekedésénél, miközben tény az is, hogy évi 5% alatt maradt az inflációs ráta is.⁷

A Lula-kormány népszerűségét nagyrészt annak köszönhette, hogy a kilencvenes években tapasztaltakhoz viszonyítva kevesebb, mint a felére

szorította vissza a munkanélküliséget; az átlagbérek 2011-ben végre elérték az 1990. évi szintet; nőtt a társadalmi mobilitás; mérséklődtek a szélsőséges egyenlőtlenségek a jövedelmek között – még ha ezek csak az 1990. év színvonalát érték is utol, s kirívóan igazságtalanok voltak már akkoriban is –; a minimálbér az infláció szintje fölé emelkedett; valamint kiszélesedett a családi segélyezés. A társadalmi igazságtalanságok csökkenése azonban elvezet a társadalmi mobilitás kérdéséhez is.

Egy ország kisebb vagy éppen nagyobb társadalmi kohéziójának bemutatására kétféle társadalmi mobilitási indexet, egy abszolút és egy relatív mutatót szokás figyelembe venni. Az abszolút mutató például egy családfő utolsó munkahelyét veti össze gyewrmeke első elhelyezkedésével. A relatív mobilitási mutató azt világítja meg, hogy melyek a társadalmi emelkedést eredményező munkahely – és/vagy továbbtanulási lehetőség – megszerzése előtt álló akadályok, s hogy valaki ezáltal alacsonyabb helyzetből feljebb kerül-e, vagy sem. Vagyis különböző társadalmi környezetből származó fiatalok helyzetét hasonlítja össze egyazon nemzedéken belül. A háború utáni történelmi korszak Brazíliában (1945 és 1973 között) az abszolút társadalmi mobilitásnak kedvezett. Mindez, úgy tűnik, immár visszavonhatatlanul a múlté.⁸

Igaz, hogy a jövedelmek eloszlása kevésbé egyenlőtlen, mint a Lula-kormány idejének elején volt, de ez a mutató csak azoknak a jövedelmére vonatkozik, akik munkájukból élnek. A kiegyenlítődség másrészt éppen úgy magyarázható a kétkézi, fizikai munkából származó átlagjövedelmek növekedésével, mint a magasabb végzettséget igénylő munka átlagjövedelmeinek csökkenésével is. A jövedelmek funkcionális elosztásának fejlődése sem tölthet el sok bizakodással. Igaz, hogy a bértömeg arányának a nemzeti gazdagságra vetített hányada visszabillent egy korábbi szintre, de ez még mindig kevesebb, mint 50%, és csak 2011-ben érte el az 1990-es szintet.

A gazdasági növekedés két tényezőre vezethető vissza: részint a fogyasztási javak iránti világszintű keresletnövekedésből, részint a belső kereslet növekedéséből fakadt. Ez a javuló hitelkihelyezéssel és munkabérekkel párosulva a megkönnyebbülés érzetét keltette. E népszerűség azonban nem elegendő Lula baloldali kormánya politikai és társadalmi erőterének magyarázatához.

A nép szavazatainak többségével rendelkezni egy olyan országban, ahol a társadalmi önszerveződés elemi feltételei sem adóttak, nem mond el semmit arról, hogy az országnak éppen bal- vagy jobboldali kormánya van-e. Kolumbiában Álvaro Uribe hasonló gazdasági növekedést mutathat fel, s ez a brazil *Bolsa Família* programra hajazó jövedelemelosztási programok bevezetését tette lehetővé, valamint azt, hogy az elnök maga választhassa meg utódját – miközben minden kétséget kizáróan az övé volt az utóbbi évtized legradikálisabb kormánya egész Latin-Amerikában. Gazdasági konjunktúrák hátán jobboldali kormányok is népszerűvé válhatnak.

Az a Lula, aki az elnöki székbe került, nem az a politikus volt, aki az 1978–1984-es tömegmegmozdulásokat vezette: szerepe immár nem a változtatások lángra lobbantójáé, hanem inkább egyfajta tűzoltóé volt. Lula nem a burzsoázia elnéző magatartása miatt került megválasztásra, hanem azért mert Braziliában forradalmi helyzet keletkezett, vagy legalábbis az ország ebbe az irányba tartott, s a válság nem érte még el azt a pontot, mint Argentínában 2001-ben. Lula azért kerülhetett hatalomra, mert jelenléte a kormányban, az uralkodó osztály egyes éleslátó csoportjainak véleménye szerint, olyan tényező volt, amivel megelőzhető volt a baj, különösen, ha figyelembe vesszük az évtized elejének latin-amerikai kontextusát, amikor is 2002 elején Venezuelában Chávez az ellene szőtt államcsínykísérletet megghiúsította. A PT 2003-ban, tizennyolc évvel a diktatúra után, nem úgy került hatalomra, ahogyan 1984-ben a munkás és népi támogatottság állította kihívás elé João Figueiredót.⁹

Egészen más volt Jacobo Arbenz esete Guatemalában 1951 és 1954 között, Siles Suazoé és Paz Estenssoroé Bolíviában az 1952-es forradalom után, a Velasco Alvaradohoz csatlakozott katonatiszteké Peruban a hetvenes évek elején, vagy az Allendével szembeni fellépés Chilében 1970–1973 között. Mindegyiküket az imperializmus szervezett támogatását élvező fegyveres erők államcsínyre döntötte meg. Nem lehetséges az összevetés a nicaraguai Sandinista Front kormányával sem 1979-ben, amely forradalmat indított, és ezért Washingtonból pénzelt katonai invázióval kellett szembenéznie, ami évekig tartó, pusztító háborúba sodorta az országot.

Külön kérdés Lula kormányának hatása a brazil baloldali szakszervezeti mozgalomra, amely a hetvenes évtizedben szerveződött meg, s teljesen megváltoztatta az országot. Ami minden vitán felül áll, az az, hogy a baloldal átalakult – ám ez nem csupán brazil nemzeti jelenség volt. A tupamarók Uruguayban, a sandinisták Nicaraguában, a montonerók Argentínában s a kommunisták mindegyik országban: a latin-amerikai baloldal átalakulása szédületes gyorsasággal ment végbe, itt-ott néha görcsös félelmek közepette. A PT-vel kapcsolatban álló ágazatok a Fegyveres Erők intézményes tárgyalási csatornáivá váltak, a CUT a *FIESP* (*São Pauló-i Gyáriparosok Szövetsége*) tárgyalópartnere lett minden bérmegállapodásra vonatkozó egyeztetésben; és a *PCdB* (*Brazília Kommunista Pártja*, amely előbb maoista, majd Albánia-barát szakadárpárt volt) nyilvánosan elismert közvetítővé vált az agrárüzletek lebonyolításában.

Mindennél fontosabb azonban, hogy a Lula-kormány az elmúlt harminc év – a diktatúra utáni (1985) politikai berendezkedés – *legerősebb*, szociális szempontból legstabilabb kormányzata volt. Paradox módon, az archaikus elnöki rendszer, amelyet a liberális demokrácia elfogadott, lényegében éppen a PT vezette kormányzás alatt konszolidálódott, hiszen a korábbi – Sarney, Collor, Itamar és Fernando Henrique által vezetett – kormányok idején a politikai válságok állandók voltak.

A Munkáspárt megalakulása óta jelentős átalakulásokon ment át, aminek következtében *megszűnt a párt osztályjellege*. Majdnem egy évtizeddel azután, hogy a kormány élére került, a PT már nem nevezhető sem egyértelműen reformista pártnak, sem pedig független munkáspártnak. A folyamatosság látszatát keltő elnevezés és az alapvetően azonos politikai irányvonal megtartása ellenére az 1980-as évek Munkáspártja jó néhány esztendeje *nem létezik*. Az 1990-es évek derekától, azóta, hogy választási kampányait milliomosok finanszírozzák, a PT nem tekinthető a munkásmozgalom szerves kifejeződésének. A köldökzsinór, amely a pártot születésekor a proletariátushoz kötötte – több százezer áldozatkész aktivista tevékenysége révén – végképp elszakadt.

Miközben a párt tagjai leginkább a középosztályból kerülnek ki, a munkások pedig továbbra is a PT jelöltjeire adják le a legtöbb szavazatot a választások során, a vezetés kemény magja bizalmas kapcsolatokat ápol a brazil burzsoáziával. Egy párt társadalmi jellegének meghatározása bonyolult szempontok alapján történik, a legfontosabb kritérium mégis kétségtelenül az, hogy a párt vezetése mely társadalmi rétegeket kívánja megszólítani és integrálni.

Úgy tűnik, a PT élén állók eléggé érzéketlenné váltak a munkásság által gyakorolt társadalmi nyomással szemben, s ugyanennyire függővé a tőkeérdekektől. A *mensalão* (havi ellátás) körüli botrány volt az utolsó csepp a pohárban.¹⁰

Brazíliában a hatalom gyakorlása országos szinten mindig is a vagyonos osztályok vezetőinek és az azok érdekképviselőit létrehozott pártok privilégiuma volt. A vezetésben csak kivételes esetben kaphattak helyet középosztálybeli férfiak (ennél is ritkábban nők).

Geutilo Vargas és Jango¹¹ például, a háború utáni bonapartista rezsim két elnöke – akik a hidegháború első éveiben a nemzeti fejlesztés melletti elkötelezettséget képviselték – Rio Grande do Sul-ból¹² származó nagybirtokosok voltak. Befolyásuk alá vonták a szakszervezeteket és a népi szervezeteket, szorosan együttműködtek a Brazil Kommunista Párt (PCB) vezetésével, különösképpen Luis Carlos Prestesszel¹³, ugyanakkor megtartották a szakszervezetek feletti állami ellenőrzés jogát is. Így tehát a munkások önálló politikai cselekvését populista diskurzus helyettesítette, mely nem titkolta a nagyvárosok növekvő tömegeivel fenntartott kapcsolatának paternalista és autoriter jellegét.

Lula elnökké választása világszerte visszhangot váltott ki, s ebből a szempontból párhuzamba állítható Lech Wałęsa hatalomra jutásával Lengyelországban, vagy Nelson Mandeláéval Dél-Afrikában. Ám Lula nem közvetlenül a diktatúra bukását követően került hatalomra Brazíliában, hanem közel húsz évvel később. Megválasztását nem övezte forradalmi hangulat, mint például az *MNR (Movimiento Nacionalista Revolucionario, Nemzeti Forradalmi Mozgalom)* győzelmét Bolíviában az 1950-es évek-

ben, sőt, éppen annak elkerülését volt hivatott biztosítani. Míg Allende kormányát Chilében az Egyesült Államok ellenségnek tekintette, s végül 1973-ban megdöntötte, Lula kormánya az USA támogatását élvezte: legmélyebb válsága közepette, 2005-ben, a *mensalão* körüli botrány idején George W. Bush megbízottja révén biztosította Brazíliát további támogatásáról.

Brazíliában a polgársághoz, illetve a nagytőkésekhez kötődő művelt középosztályhoz tartozás – vagyis az osztályszempont – egészen az 1970-es évek végéig, a munkásság erőteljesebb fellépéséig, megkerülhetetlen szűrő volt az országos politikai életbe való bekapcsolódáshoz. Prestes az 1920-as években katonatiszt (tenentista) volt, ami a XX. század eleji Brazíliában kiváltságos társadalmi helyzetet jelentett.

Mindemellett Lula akkor lett a PT vezéregyénisége a nyolcvanas években, amikor a pártnak – a diktatúrából a demokráciába való tárgyalásos átmenet során – ellenzéki pozícióban kellett megküzdenie az Ulysses Guimarães és Tancredo Neves vezette *Brazil Demokratikus Mozgalom Pártjával* (PMDB)¹⁴ és Leonel Brizola *Demokratikus Munkáspártjával* (PDT)¹⁵. Közel 25 évvel az ún. ABC-sztrájkokat követően,¹⁶ Lula egy olyan reformista baloldali párt élén lett brazil elnök, amely azt megelőzően tizenkét évig vezette a parlamenti ellenzéket a neoliberális jellegű „kiigazítások” sorozatát megvalósító Collor-, Itamar- és F. H. Cardoso-kormányok idején. Hatalomra jutásával lényegében ugyanazokat a pártokat tömörítette koalíciós kormányában, amelyek a korábbi kormányokat is támogatták, s a fő prioritás továbbra is az államadósság törlesztése maradt.

A brazil nagytőkések sosem tettek szert akkora profitra, mint Lula elnökségének nyolc éve alatt, s ezt a tényt maga az elnök is elismerte. Elég megemlíteni, hogy ezen időszakban a bankok nyeresége minden korábbi rekordot megdöntött. Vagyis Lula keresztül tudta vinni azt, ami 2001-ben Argentínában a radikális koalíciónak s a De La Rúa körül csoportosuló disszidens peronistáknak nem sikerült: a decemberi felkelést meglovagolva kitartani a Menem és Caballo-féle gazdaságpolitika mellett.

2003 után Brazíliában Lula keresztülvitte az elsődleges többlet módosítását, kinevezte a Központi Bank élére Henrique Meirellest, nyugdíj-reformot vezetett be – amit F. H. Cardoso is tervbe vett, de nem tudott megvalósítani –, valamint egy újabb ciklusra az elnöki székben maradt. 2008-ban, a világgazdasági válság idején a brazil elnök *megvédte a kapitalizmust a kapitalistáktól*: a *Brazil Fejlesztési Bank* (BNDES) fúziók és felvásárlások finanszírozásával megkezdte nagy nemzeti vállalatok kialakítását.

Bár a Lula-kormány a hivatalból való távozásakor magas, a közvélemény-kutatások szerint 80%-os társadalmi támogatottságot élvezett, ez mégsem elegendő kritérium történelmi távlatban való megítéléséhez. A lakosság támogatása alátámasztja azt a véleményt, hogy a Lula-kormány eleget tett a társadalmi elvárásoknak. A történelem ironiája

ugyanakkor, hogy a reformizmus éppen egy olyan időszakban került hatalomra Brazíliában, amikor a burzsoázia hajthatatlansága miatt a reformpolitika – vagyis a kormányozhatóságot biztosító erők – mozgásteret rendkívül szűk volt.

A Lula-éra majdhogynem haladó reformok nélküli, ugyanakkor számos reakciós reformot hozó időszak volt, amely azonban az előző kormányokhoz képest kétségtelenül stabilabb kormányzást eredményezett. A haladó reformok közül mindenképpen említést érdemel a minimálbérnek az inflációnál nagyobb mértékű emelése, a retrográd változások közül pedig a társadalombiztosítás átalakítása.

A legfontosabb azonban a Fernando Henrique Cardoso kormányától megörökölt és az IMF által felügyelt, három lábon álló gazdaságpolitika fenntartása volt. Biztosítani kellett, hogy 1. az elsődleges többlet a GDP 3%-a feletti értéket érjen el; 2. a reál árfolyama 2 R\$=1 USD körül stabilizálódjon; 3. az éves infláció pedig 5% alatt maradjon. A 2008-as válságot megelőzően a világgazdaság kedvező áramlatainak meglovagolása és a befektetőket megnyugtató neoliberais opció elegendő volt ahhoz, hogy Brazília – Kína után – a dollár, az euró, a font sterling és a svájci frank legfőbb célállomásává váljon a periférián. Lehetőség kínálkozott arra is, hogy az ország történetének addigi legnagyobb tartalékait halmozza fel, több mint 350 milliárd USD értékben. Ugyanakkor Brazília továbbra is alapvetően nyersanyag-exportőr ország maradt. Kiviteli termékei: a szójabab, a narancs és a vasérc, de egyre nagyobb szerepe van a kőolajnak is, mint korábban a cukornak, az aranynek, a guminak vagy a kávénak.

Lula kormánya élvezte az egyszerű emberek rokonszenvét, de a Nemzeti Kongresszus, a bíróságok, a média, a szomszéd országok kormányai és a nagy imperialista központok támogatását is. Mivel a jobboldali ellenzéknek képviselői voltak számos szövetségi állam kormányában és helyi önkormányzatban, együttműködött a központi kormányzattal. A baloldali ellenzék vagy együtt kormányzott a PT-vel, vagy pedig tevékenysége a diák- és munkásmozgalmak által megtestesített ellenállásra korlátozódott – egy olyan időszakban, amely a népi kezdeményezéseket igyekezett elfojtani. 2005-ben súlyos korrupciós botrány rázta meg a kormányt, ám a PT és Lula a pártvezetés megújításával sértetlenül keveredett ki a politikai válságból. Ezt követően az ország a 2008-as világgazdasági válság okozta sokkhatást is elszenvedte, a kormány pozíciója azonban a 2009. évi gazdasági stagnálás ellenére sértetlen maradt. Mindez a rendszer imponáló alkalmazkodóképességének bizonyítéka volt.

Lula képes volt olyan politikai környezetet kialakítani, amelyet társadalmi béke övezett a nagyvárosokban és vidéken egyaránt, sikerült megszólítania a munkásosztályt, a fiatalokat, a szervezetlen tömegeket s még azt a középosztályt is, amelyet az őt megelőző kormányok nem voltak képesek integrálni. Az eredmény azonban – összességében – kiábrándító, minthogy egyértelműen regresszív tendenciát mutat.

A liberális-demokratikus rezsim a koalíciós elnöki rendszer olyan sajátos formáját szilárdította meg, amelyet legalább négy, jellemzően reakciós torzulással írhatunk le:

a) a fegyveres erők autonómiájának sértetlen átmentése; mégpedig azon fegyveres erőké, amelyek két évtizeden át gyakorolták a hatalmat Brazíliában, s ellenzik a diktatúra éveiről szóló levéltári dokumentumokhoz való szabad hozzáférést, így igyekezvén elkerülni az elkövetett bűncselekményekért való felelősségre vonást;

b) a kétkamarás rendszer tovább élése mint a föderatív paktum eredménye; a szenátus sajátos szűrőszerepe a társadalmi nyomásgyakorlást kifejező szavazások; az elnök újraválaszthatósága egy második periódusra;

c) a világ egyik legdrágább választási rendszerének fenntartása, aminek finanszírozását legális és illegális formában a nagyvállalatok biztosítják;

d) a média és kommunikáció világában a mintegy fél tucat gazdasági csoportosulás által uralt monopolhelyzet fenntartása; a *Globo* televíziós és rádiós szolgáltató cég hegemoniája.

Fontos fejlemény a konzervatív konszolidáció irányába való elmozdulás a PT és a PSDB körüli csoportosulások esetében.

Az 1990-es évek végén Brazília követte a latin-amerikai liberális-demokratikus rezsimnek egyre növekvő destabilizációs tendenciáját, jöllehet valamivel lassabban, mint Venezuela, Argentína, Ecuador vagy Bolívia, ahol a neoliberais kiigazítások terhei társadalmilag elviselhetetlenné váltak. A több mint egy évtizednyi hiperinfláció után a monetáris stabilizáció szusszanásnyi (néhány évnnyi) levegővételt biztosított F. H. Cardoso és Menem kormányainak, ám az alsóbb társadalmi osztályok (s részben a középosztály) elégedetlensége és ellehetetlenülése fokozódott, s úgy tűnt, a kormányok nem találják a gazdasági stagnálásból kivezető utat: nőtt a munkanélküliség, a bérek reálértéke csökkent, a korrupciós botrányok pedig csak tetőzték a privatizációs ügyletek miatti elégedetlenséget. A gazdaságban az ipar szerepének csökkentése és a privatizáció egyfajta újragyarmatosítási folyamat benyomását keltették, aminek csúcspontját az *Amerikai Szabad Kereskedelmi Megállapodás* (ALCA) aláírása jelentette volna.

A társadalmi elégedetlenség radikalizálódását s egyfajta forradalom előtti állapot kirajzolódását figyelhetjük meg. Ez a tendencia számos más országban is jelentkezett, ahol óriási tömegmegmozdulások vetettek véget a gyűlölt, megbízatásukat nem teljesítő kormányok hatalmának. Ám nem Brazíliában! Itt F. H. Cardoso politikájának kifulladására Lula megválasztását készítette elő. Az osztályok közötti erőviszonyok alakulása napjainkban a munkásosztály kárára halad előre. Úgy tűnik, a nagytőkések levetkőzték szegyenérzetüket: növekvő jólétüket hivalkodóan közszemlére teszik; évről évre egyre több brazil milliomos gazdagítja a nemzetközi listákat. A polgárság újraegyesült, a középosztály egyértelmű-

en a rendszerhez „húz”, míg a munkásság elvesztette önmagába vetett reményét s hitét, hogy képes antikapitalista törekvéseinek megvalósítására. Furcsa paradoxon: a brazil történelem első baloldali kormánya – közel egy évtizede már – jobbra tolódott.

Lula kormánya és az imperializmus viszonya inkább Wałęsa és Mandela politikájára emlékeztet, mintsem Allendéére

Nem szabad egy kormányt annak alapján megítélni, amit önmagáról gondol vagy állít, hanem csakis aszerint, amit tesz. Minden politikai analízis szükségszerű eleme a kételkedés, a látszat megkérdőjelezése. Nem várható el korunk vezető politikusaitól saját teljesítőképességük határainak kritikai szemlélete.

A Lula-kormányzat teljesítményének elemzése nem teszi lehetővé történelmi analógiák felállítását. Az 1989–1991-et követő új, nyitottság jellemezte történelmi korszakban, vagyis a kapitalista restauráció és a Szovjetunió felbomlása után, a periferikus országok osztály-együttműködést megvalósító kormányainak többsége a hidegháború alatti formáktól igen eltérő jelleget öltött. Bár Lula kormányzásának alaposabb megértése céljából támaszkodhatunk a lengyel Wałęsa (1990–1995) és a dél-afrikai Mandela (1994–1999) tapasztalataira, ám ezek a párhuzamok csak fenntartásokkal alkalmazhatók.

Lula 2002-ben, 11 évvel a Szovjetunió felbomlása után került az elnöki székbe, teljesen új történelmi korszakban, amikor a kapitalista restauráció már befejeződött. A mérvadó elemzésnek külön kell választania a bűzát az ocsútól, s az értékeléskor szigorúnak kell lennie. Ha az elemzés marxista ihletettségű, az időszak vizsgálatát annak osztályjellegére s a társadalmi nyomásokra tekintettel kell kontextualizálnia. A vezetők osztályeredete azonban önmagában nem ad magyarázatot társadalmi pozíciójukra.

Nem vitás, hogy Lula apparátusa különböző társadalmi osztályok együttműködésén nyugvó kormány volt, vagyis egy *sui generis*, atipikus polgári kormányzat. Az a Munkáspárt irányította ugyanis, amely 1980-ban mindennemű burzsoá elemet mellőzve született meg, s amely 2002-re egy alapvetően más programmal rendelkező párttá vált.

A Lula-kormányzat jelentőségének történelmi megítélése terén alapvetően két szemléletmód feszül egymásnak. Az egyik szerint mindenképpen elismerést érdemel, hogy sikerült mérsékelnie az országban uralkodó mélyszegénységet és társadalmi egyenlőtlenségeket. Lula a brazil gazdaság fenntartható növekedésének új ciklusát indította el, fokozta az ország aktív világgazdasági beilleszkedését, s ezáltal javította Brazília pozícióját a nemzetközi küzdőtéren. Még ennél is fontosabb eredménye azonban, hogy a munkásosztály egy részét a középosztályba emelte fel. Az új középosztály témája mind Braziliában, mind Uruguayban – a Tabaré Vasquez és José Mujica nevével fémjelzett *Széles Front* (*Frente Ampla*) esetében – igen ellentmondásos elmélet eredménye.¹⁷

Lula legfőbb célkitűzésének azt tekintette, hogy megszilárdítsa a demokratikus választási rendszert egy olyan periferikus kapitalista országban, amelyben – Argentínához, Venezuelához, Bolíviához és Ecuadorhoz hasonlóan – forradalmi helyzet érlelődött. Lulának sikerült ezt a tendenciát megállítania és megfordítania; hogy pontosan mikor s hogyan – ez közelebbi elemzést érdemel. A brazil elnök bevezette a *Bolsa Família* (családi ellátás) rendszerét, méghozzá a kísérletinek szánt helyi kormányzati szintnél jóval szélesebb körben, s ez nagyban erősítette Lula elismertségét és támogatottságát a szervezetlen, munkásság „alatti” (szubproletár) társadalmi körökben. A Bolsa Família által a korábbi minimális, sürgősségi jellegű juttatások tartós társadalmi támogatási rendszerre alakultak át, ez azonban összességében nem volt elegendő arra, hogy megszüntesse a mélyszegénységet s tartósan csökkentse a szociális egyenlőtlenségeket. A kompenzációs jellegű szociálpolitika a közpolitika csupán korlátozott formája, amit fő védelmezői is elismernek. Ha egy, a Bolsa Famíliahoz hasonlatos programot sikerül is fenntartani a következő fél évszázadban, önmagában aligha lesz képes átalakítani a jövedelemmegoszlás struktúráját Brazíliában, s nem lesz alkalmas arra, hogy több évtizedre kiterjedő politikai stratégiaként funkcionáljon.¹⁸

El kell ismerni, hogy a Lula-kormányzat értékelése nem egyszerű feladat, hiszen teljesen új politikai jelenségről van szó. Történeti analógiák csak korlátozottan alkalmazhatók annak megértéséhez, mi történt való-

jában Lula elnökségének nyolc éve alatt Brazíliában. A történeti-politikai elemzés számára az új jelenségek vizsgálata különösen nehéz, mivel újszerűségük nem teszi lehetővé meglévő referenciák alkalmazását.

Lula kormányának történelmi eredetisége alighanem abban áll, hogy elsőként valósította meg az osztályok együttműködését egy olyan periférikus országban, amelyet a nemzetközi küzdőtéren uralkodó államok kormányai nem tekintettek ellenségnek. Sőt, Lula egyértelműen élvezte Washington, Párizs, London, Berlin és Tokió támogatását is. Az olyan kormányoknak, mint a két legnagyobb proletárpárt (a szocialista és a kommunista párt) támogatását is élvező Allende-kormány 1970-ben Chilében, vagy a Sandinista Front által segített Ortega-kabinet Nicaraguában, más sors rendeltetett. Különböző osztály-összetételüknél fogva eltérő történelmi tapasztalatot képviselnek az olyan országok kormányai, mint a guatemalai Arbens vagy az argentin Peron, de még az ötvenes-hatvanas évek Getúlio Vargas vagy Jango vezette brazil kormányai is. A megdöntésüket célul kitűző burzsoá konspiráció, élvezve az imperiaлизм támogatását, nyíltan szerveződött.

Az 1945 és 1989 közötti hidegháborús időszakban Washingtonban még azokat a kormányokat sem nézték jó szemmel, amelyeket polgári vezetők és pártok alkottak – vagyis a kapitalizmus fennmaradását szolgálták –, ha nacionalista törekvéseket képviseltek, vagy élvezték a proletariátus és népi tömegek támogatását. Az USA politikája kivétel

nélkül az efféle kormányok megdöntését célozta, akár a nemzetközi elszigetelés eszközével, akár államcsíny vagy titkos összeesküvések útján. Hol autoriter, hol populista jelzővel illeték őket. A Washingtonhoz való feltétel nélküli igazodás követelményének nem teljesítése nyílt retorziót eredményezett.

Lula kormánya nagy népszerűségnek örvendett hivatalának nyolc éve alatt, ugyanakkor bármely kritériumok szerint is szemléljük, nem tekinthetünk rá úgy, mint a munkásság kormányára. Egy mélyebb vagy legalábbis kiegyensúlyozott elemzésnek Lula működéséről arra a következtetésre kell jutnia, hogy az egy szinte *reformok nélküli reformista kísérlet* volt, mely sikeresen használta ki a kedvező, ugyanakkor mulékony nemzetközi konjunktúrát. A kedvezőtlen erőviszonyokra való hivatkozás csupán alibiként szolgál azok számára, akik a Lula-kormányzat konzervatív stratégiáját próbálják igazolni azzal, hogy szerintük egyszerűen nem volt más járható út. Az efféle alibi gyenge lábakon áll. Számos példa szolgál annak igazolására ugyanis, hogy Lula kormánya alapvetően *reakciós* kabinet volt: szigorú – a F. H. Cardoso idején a Brazil Szociáldemokrata Párt (PSDB) által levezényeltnél is szigorúbb – fiskális kiigazítás; a *Nemzeti Gazdaságfejlesztési Bank* (BNDES), az ország első számú fejlesztési bankja által nagyvállalatok számára nyújtott támogatások; közpénzek átcsoportosítása a magán felsőoktatási rendszerbe; a privatizációs hullám folytatása, ezúttal állami/magán partnerségek formájában; a tengeri kőolajkészletek elárverezése a külföldiek javára; a transzgének engedélyezése, kedvező helyzetbe hozva ezzel a növényvédőszereket gyártó multinacionális cégeket; a *Belo Monte*-i vízerőmű megépítése Amazóniában; csapatok küldése Haitire stb.

A történelem arra tanít, hogy a múlt *lehetőségek tárháza*. Mindig több lehetséges út kínálkozik, ám – mint ahogy Gramsci írja – eddig kevés jó tanuló akadt.

Jegyzetek

- ¹ A Lula néven ismert Luiz Inácio da Silva vasipari munkás és szakszervezeti vezető volt. 2002-ben választották meg Brazília elnökévé, s tisztségét 2010 végéig töltötte be. Az éhséget és nyomort is átélő, nyolcgyermekes, írástudatlan földműves szülőknél hetedik gyermekeként született az ország észak-keleti Pernambuco tartományának legszegényebb vidékén. 1966-ban vették fel a São Paulo Állam-beli iparvidék egyik fémipari nagyvállalatához, a São Bernardo do Campóban működő, Villares Művekbe. 1972-ben választották meg a São Bernardo do Campo e Diademában működő vasasszakszervezet első titkárának. Megválasztása után függetlenítették, és felhagyott régebbi munkavégzésével. 1975-ben választották meg ugyanennek a szakszervezetnek az elnökévé. Mint a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején kitört és szervezett vasassztrájkok vezetőjét bebörtönözték, felfüggesztették szakszervezeti vezetői tisztségéből, s a Nemzetbiztonsági Törvény alapján elítélték. Lula a PT, a katonai diktatúra elleni harc munkásságyát vezető párt

egyik megalapítója volt 1980-ban. Az 1960 óta első közvetlen elnökválasztáson, 1989-ben nem csak belevetette magát a választási küzdelmekbe, de sokakat meg is lepett azzal, hogy annak második fordulójáig is eljutott Fernando Collor kihívójaként (aki végül egy jobbközép választási koalíció jelöltjeként elnyerte az elnöki mandátumot), úgy, hogy legyőzte ehhez Leonel Brizolát, a PDT (Demokratikus Munkapárt) jelöltjét. Lula harcba szállt az elnöki székért az 1994-es és a 1998-as választásokon Fernando Henrique Cardosóval, de a PSDB (Brazil Szociáldemokrata Párt) jelöltjével szemben alulmaradt. A 2002-es választást azonban már megnyerte ugyanennek a pártnak (PSDB) a jelöltje, José Serra ellenében. A további életrajzi elemekhez lásd: <http://www.institutolula.org/>. (Letöltés: 2012. november 28.)

- 2 A hetvenes évek az 1964-ben hatalomra jutott katonai diktatúra elleni harc körülményei között értelmezhetők. A diktatórikus rendszer egyetlen politikai erő, a liberális polgári vezetés alatt álló MDB-t (Brazil Demokrata Mozgalom) türte meg, amelyben ott működött mindkét kommunista párt (a nagyobb, szovjetbarát és az ekkor éppen albán-vonalas) egyaránt. Történetileg visszatekintve, a munkáspártok Brazíliában csak nagyon rövid ideig és megszakításokkal működhettek törvényesen, így a PCB (Brazil Kommunista Párt) is csak 1945 és 1948 között. A PT már alapításakor keményen fellépett a diktatúra ellen és a törvényesség monopóliumát élvező MDB-re veszélyt jelentett. A PT öt különböző politikai hagyomány eredőjeként azzal a céllal alakult meg, hogy a munkásság érdekeit önállóan képviselő és törvényes politikai pártként működjön. Az áramlatok közül az első és legfontosabb irányvonalat a szakszervezeti vezetők – a vasipar, a bankszektor, a közalkalmazotti-pedagógus szektor, az olajmunkások és a proletariátus más szervezett erőinek szakszervezeti vezetői – jelentették. A második csoportba az egyházi aktivisták tartoztak, olyan katolikusok, akik a felszabadítási teológiához csatlakoztak, és akik a városok lakónegyedeinek népi mozgalmában voltak aktívabbak. A harmadik csoportot azoknak a szervezeteknek maradványai képezték, amelyek a diktatúraellenes küzdelemben a fegyveres harcot választották 1964 és 1977 között. A résztvevők negyedik körét a baloldali szociáldemokrata értelmiségiek alkották, akik úgy vélekedtek, hogy az angol Munkáspárt vagy akár az Olasz Kommunista Párt (PCI) mintájára létjogosultsága van egy reformista pártnak is. Végezetül volt még három olyan fiatal és „ártatlan” trockista szervezet a résztvevők között, amelyek ténylegesen sokkal kisebb létszámúnak bizonyultak, mint amilyenek tűntek. A PT alapításától kezdve elutasította a hivatalos és bürokratikus szakszervezeti vezetést, amelyet viszont a diktatúra elfogadott.
- 3 A nyolcvanas években létrejött a fiatal, többségében szakszervezeti tagokból és diákokból álló, elkötelezett aktivistáknak egy néhány százazres élcsapata. Az ő elkötelezettségük döntő volt a PT és a CUT felépítésében, s 1995-ig nagy részük igen aktív maradt. Az 1994-es választási vereségtől és a közalajpari munkások 1995-ös sztrájkjától kezdődően azonban erejük demoralizálódott, majd meg is szűnt aktív, militáns részvételük. A szervezetben maradtak nagy része a PT irányzatain belül talált magának működési teret, többnyire a José Dirceu vezette lulista áramlatban, és professzionizálódott a több ezer elérhetővé és betölthetővé vált parlamenti titkársági és helyi kormányzati tisztségekben.
- 4 Az 2010-es népszámlálás adatai szerint a 190 milliós Brazíliában harmincmillióan éltek vidéken, tehát a lakosság körülbelül 85%-a vált város lakó népességgé. A vidékről a városba történő tömeges betelepülés az 1950–1980 közötti évtizedekben volt különösen dinamikus. A gazdaságilag aktív népességet 95

millióra becsülték, amiből a munkásosztály nagyjából 15 millió volt akkoriban. Brazíliában eközben a termékenységi ráta erőteljesen lecsökkent, 2000-től az egy nőre vetített 2,38-ról 2010-re 1,90-re, de ugyanez a mutató 1950-ben még 6 gyermek/nő volt. *A lakosság iskolázottsági szintje jelentősen emelkedett: az 1980-as három elvégzett osztályról 2010-re 7,3-ra. Azoknak aránya, akik befejezték felsőfokú tanulmányaikat, 4,4%-ról 7,95%-ra nőtt. Ezek az adatsorok elérhetők:* <http://www.ibge.gov.br/home/>. (Letöltés: 2012. november.)

- ⁵ Getúlio Vargas (1882 –1954) a Brazil Köztársaság egész XX. századi történelmének legbefolyásosabb elnöke volt. Két különböző időszakban volt kormánynon: 1930–1945, illetve 1950 és 1954 között. Vargas az „1930-as Forradalom” vezére volt, ami az ún. oligarchikus köztársaság időszakának véget vető katonai felkelést követően a válságba kerülő és egymást váltó São Pauló-i, illetve Minas Gerais-i agrár-polgári rezsimet váltotta fel. 1937 és 1945 között, az ún. új állam időszakát vezette be, miután egy önmaga elleni államcsínyt hajtott végre, ami egy fasisztoid diktatórikus rendszert eredményezett. Vargas 1951-től 1954-ig, amikor is öngyilkos lett, újra kormányra került Brazíliában. Ebben a második időszakban Vargasnak, ugyanúgy, mint Argentínában Perónnak, szembe kellett fordulnia a többségben lévő, az Egyesült Államok érdekeinek képviseletében összefogó polgári politikai frakciókkal. Vargas hosszú bonapartista berendezkedési korszaka egybeesett Brazília látványos átalakulásával, amelynek során egy kései agrár-Brazíliából az ország a periferikus kapitalizmus legiparosodottabb és legvárosiasodóbb társadalmává vált.
- ⁶ José Dirceu a PT belső, Lula-párti irányvonalának vezéralakja volt. Lulát váltotta a PT elnöki székében. 1968-ban diákvezető, akit, az UNE (Országos Diák Unió) kongresszusának szervezése miatt és alatt tartóztattak le. 1969 szeptemberében deportálták az országból, és Mexikóba távozatott a foglyul ejtett észak-amerikai nagykövet szabadon bocsátásának a fejében. Később kivándorolt Kubába. Egy plasztikai műtét és nevének megváltoztatása után tért vissza Brazíliába, hogy fel ne ismerhessék. A STF (Szövetségi Legfelsőbb Bíróság) a „havi apanázs” néven ismert pártfinanszírozási botrány után 2006-ban elítélte.
- ⁷ A legfontosabb gazdasági és társadalmi mérőszámok és adatok elérhetők az IBGE (Brazil Földrajzi és Statisztikai Hivatal) honlapján: <http://www.ibge.gov.br/home/>. A 2010-es népszámlálással kapcsolatos információk pedig az alábbi elérhetőségen: http://www.ibge.gov.br/censo2010/primeiros_dados_divulgados/index.php (Letöltés: 2012 november.)
- ⁸ A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének a kérdését nagy viták kísérik. Egy kiváló tanulmány olvasható Reinaldo Gonçalves, az UFRJ (Rio de Janeiro-i Szövetségi Egyetem) Gazdasági Intézetének munkatársa tollából: http://www.ie.ufrj.br/hpp/intranet/pdfs/reducao_da_desigualdade_da_renda_governo_lula_analise_comparativa_reinaldo_goncalves_20_junho.pdf. (Letöltés 2012 november.)
- ⁹ Egy érdekesítő könyv a PT-n belül lezajlott változásokról Chico (Francisco) de Oliveira műve: *Crítica à razão dualista. O ornitorrinco*. São Paulo, Boitempo, 2003.
- ¹⁰ Az ún. havi ellátás (*mensalão*) körüli felháborodás derített fényt egy kifinomult illegális választási finanszírozási rendszer létezésére. Ez volt a *kettes számú pénztárként* (*caixa 2*) ismert jelenség Brazíliában: például a sikkasztás és a Kongresszusban a kormányzati támogatást biztosító parlamenti frakciók szavazatainak megvásárlása. A PT vezetése nemcsak azt volt kénytelen beismerni,

miként finanszírozták a pártot a Brazília legnagyobb monopóliumaiként ismert nagybankok, építőipari vállalatok és reklámcégek illegális adományaiból, hanem azt is, hogyan bérelt fel politikai pártokat a kormányzásban való részvétel vonzó ígéretével. A pénz, mégpedig közpénz, teljes mértékben átvette a korábbi népi szerveződés és mozgósítás szerepét a politikai életben. A brazil Munkáspárt politikai vezetését 2005-ben, a *mensalão* körüli botrány kirobbanását követően, Lula és nem utolsósorban a párt által vezetett koalíciós kormány megmentése érdekében „lefejezték” és kicserélték. José Dirceu – aki a prezidenciális rendszer „miniszterelnökeként” esélyes lett volna a későbbi elnöklélti posztra is – a botrány következtében közéleti személyiségként és politikailag teljes mértékben ellehetetlenült – ám megmentette Lulát.

- ¹¹ João Goulart, brazil elnök (1961–1964 között). (A ford.)
- ¹² Dél-brazil állam. (A ford.)
- ¹³ A brazil tisztí (tenentista) mozgalom egyik vezetője az 1920-as években, marxista politikus, a brazil KP fontos alakja. (A ford.)
- ¹⁴ Partido do Movimento Democrático Brasileiro.
- ¹⁵ Partido Democrático Trabalhista.
- ¹⁶ Santo André, São Bernardo do Campo e São Caetano do Sul (S. Pauló-i állam) városokban zsaljő fémipari dolgozók sztrájkhulláma 1979-ben. (A ford.)
- ¹⁷ Marcelo Neri érdekes írásokkal bír a témában: *A nova classe média, o lado brilhante dos pobres* c. műve online is elérhető: http://www.cps.fgv.br/ibrecps/ncm2010/NCM_Pesquisa_FORMATADA.pdf (letöltés: 2012. november).
- ¹⁸ Érdekes leírása annak, hogyan alakult át a petizmus lulizmussá, a kormány volt szóvivőjének tollából: Singer, Andre: *Os sentidos do lulismo, reforma gradual e pacto conservador*. São Paulo, 2012, Companhia das Letras. <http://www.companhiadasletras.com.br/trechos/13393.pdf>. (Letöltés: 2012. november.)

(Fordította: Racs Marianna)

(A szerző által az *Eszmélet* rendelkezésére bocsátott tanulmány.)

A perifériás fejlődés anatómiájához – Brazília

Az 1960-as és 70-es évek fordulója után kibontakozott a kapitalizmus egy új szakasza, amelyet leggyakrabban globalizációnak, pontosabb kifejezést keresve pedig hol transznacionális monopolkapitalizmusnak (Rozsnyai 2002; Farkas 2002), hol újkapitalizmusnak (Szalai 2006) neveznek, de amelynek kétségtelenül sajátossága a transznacionális vállalatok dominanciája, az ezen felépülő „nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra” (Szalai 2003; Szigeti 2005) és az ennek megfelelő neoliberais gazdaságpolitika az azt kiszolgáló neokonzervativizmussal együtt.

Ez az új világtrend azonban egyszersmind megváltoztatta a tőkeértékesülés ciklusainak lezajlását is. A centrum tőkéje a transznacionális vállalati hálózatok és a szabad tőkeallokáció jóvoltából immár *közvetlenül és folyamatosan* bekapcsolta e ciklusokba a periféria országait. E változás következményei különösen jól kirajzolódnak Latin-Amerika országainak gazdaságtörténetén, amelyek közül Brazíliát fogjuk röviden bemutatni. Előbb azonban szükséges egy kis elméleti kitérőt tennünk, hogy válaszoljunk a globalizációra jellemző tőkemegtérülési ciklusok sajátosságát.

1. A tőkemegtérülési ciklus globalizációja

1. 1. A tőkemegtérülési ciklus általában

A profitért folyó verseny alfája az egységnyi termékköltség folytonos leszorításának parancsa. Ez hajtja előre az innovációt, a technológia fejlesztését. Az egységnyi költség a termelékenyebb technológia alkalmazásával csökkenthető.

Alapesetben a tőkemegtérülési ciklus a következőképpen zajlik. Egy körforgásról van szó, amelyben a szándék az eredményben mindig a maga ellenkezőjébe fordul. Mindegy, hogy ezt a körforgást melyik pontján kezdjük bemutatni.¹

Legyen a kiindulópont a jó konjunktúra, amelyben egy adott általános termelékenységi szinten (egy uralkodó „technológiai paradigmán”) a termelés folyamatos bővítése zajlik. Vállalatok születnek, nő a foglalkoztatás, emelkednek a bérek, nő a kereslet, a vállalatok árbevétele, profitjuk

tömege is. Emelkednek az árak, gyorsul az infláció. Egy ilyen helyzetben jó alkalom kínálkozik piaci előny szerzésére.

Valahol egy vállalat új, termelékenyebb technológiát vezet be, „innovál”. A nagyobb termelékenységgű technológia lehetővé teszi számára, hogy termékeit kevesebb élőmunkával, azaz kevesebb dolgozó alkalmazásával, aránylag kisebb bérköltséggel állítsa elő, miközben a piaci árak az ekkor még általános, régebbi, kevésbé termelékeny technológia magasabb költségeihez igazodnak. Ezáltal az átlagos piaci szinthez képest emeli profitrátáját (befektetett tőkéje jutó nyereségét), azaz extraprofitot realizál. Mivel az alacsonyabb egységköltség lehetővé teszi számára az árversenyt, vállalatunk képes arra is, hogy más termelőket kiszorítson a piacról. Így nemcsak profitrátája emelkedik a többiekhez képest, de piaci részesedésének növekedésével profitjának tömege is nő. Nagyobb foglalkoztatásigényű termelést szorít ki kisebb foglalkoztatásigényű termeléssel. Nagyobb bérköltségű termelést cserél fel kisebb bérköltségűvel. Ezáltal csökkenti az összes piaci keresletet, ám még csak elenyésző mértékben, ráadásul úgy, hogy versenyelőnye miatt vállalatunk értékesítési lehetőségei még javulnak is!

Mivel azonban a verseny szorításában más tőkék is innoválnak – alkalmazzák a modernebb technológiát – hólabdaszerűen beindul egy innovációs folyamat. Az általános jó konjunktúra mind több tőkét kényszerít az innovációs-megújító táncba. E periódust a tőkeumterülési ciklus intenzív szakaszának nevezzük.

A régi tőkék folyamatosan elértéktelenednek, miközben terjed az újabb – termelékenyebb – technológia, amelynek élőmunka-igénye, egységnyi bérköltsége kisebb. Ez elbocsátásokkal, illetve a korábbiakhoz képest kisebb foglalkoztatásnövekedéssel jár. A munkaerőigény csökkenése (a munkanélküliség növekedése) leszorítja a béreket (azok abszolút vagy „csak” a befektetett tőke egységére jutó szintjét). A folyamatban lassan elapad a piaci kereslet, a korábbi technológiával előállított termékek értékesítése egyre kisebb profitot hoz, majd – az áraknak a régi technológián alapuló tőkék költségei alá süllyedésével – lehetetlenné válik. A konjunktúra fordulóponthoz érkezik. A régi technológiával dolgozó tőkék termelése befulladás, elbocsátások következnek, ami elapasztja a keresletet, leszorítja az árakat és a béreket, és ezzel további tőkéket dönt be. Kirobban a válság, a schumpeteri „teremtő rombolás”. A csökkenő árak elolvasztják a kezdetben innováló tőkék extraprofitját, és eredményül ott hagyják nekik a magasabb gépesítettségű (magasabb szerves összetételű) adódó alacsonyabb, a korábbi technológiához tartozónál kisebb profitrátát. A kezdeti törekvés a profitráták megemelésére a végkéijetben a profitráták csökkenését eredményezi. (Ezt a fajta összefüggést nevezi Hegel „az ész cselének”).

A versenyképtelen tőkék korábbi profitjukat nem tudják ismét profitot eredményező termelésbe forgatni: tőkefelesleg keletkezik, amely pusztulásra ítéltetett. Csakhogy e tőkefelesleg pénz formájában a bankokban

hever, ahonnan olcsó hitel formájában visszaáramlik a piacra, megnöveli a keresletet, időlegesen ismét nyereségesé teszi a beruházásokat, és ezzel elnyújtja az életképtelen tőkéek agóniáját. Bár a reális kereslet, a bérek, alacsonyok, a hitelből táplált „pseudo”-keresletre újabb beruházások épülnek. Az új értéken belüli béraránycsökkenés kereslethiányt és így válságot okozó hatása egy időre eltűnik a reménybeli (ám soha nem realizálódó) jövőbeli keresetekből előrehozott vásárlások szőnyege alatt. Az áremelkedés üteme ismét felgyorsul. A piaci ösztönösségre épülő rendszerben mindenki elégedett, a kormányok is, akik a termelés korábbi lassulását érzékelve maguk is ösztönzik a hitelezést. Holott ilyenkor zajlik a válságfelhalmozás: a régi, elavult struktúrák életben tartása, sőt bővítése, és a termelés alapjainak általános megújítását jelentő struktúraváltás késleltetése.

Azonban a hitelre épülő piacok is telítődnek egyszer, az eladatlan árukészletek felduzzadnak. A válságot okozó tökefelesleg árufelesleg és hitelválság formájában tör a felszínre. A hitelezéssel a tökeveszteség, a töke pusztulásra ítélt részének terhe átkerül a bérből, fizetésből, segélyből, nyugdíjból élők, illetve egyéb adósok (gyengébb vállalatok), majd a válságkezelő állam (s onnan vissza az előbbieket) oldalára.

A válságban végül is megsemmisülnek a versenyképtelen tőkéek, az elbukó vállalatokat értékük alatt felvásárolják az erősebb tőkéek, megmentve használható részeit (pl. épület, infrastruktúra, nem elkopott tökeelemek), a munkanélküliség megugrik, a bérek zuhanórepülése és az adósságterhek miatt csökkenő kereslet lenyomja az új technológiák árát is. A tökefőlösleg a válságban egy idő után felszívódik, a nyomott árakon ismét lehet és érdemes új beruházásokba kezdeni: a termelőeszközök olcsóak, a bérek alacsonyok, a szakszervezetek gyengék, a munkanélküliség miatt a foglalkoztatottak intenzívebb munkára sarkallhatók, ami tovább csökkenti az egységnyi munka árát. A profitkilitások tehát jók. Megindulnak a beruházások, beindul az új technológia extenzív kiterjesztése: nő a foglalkoztatás, a kereslet, egyre több töke képes bekapcsolódni a konjunktúrába. Fellendül az extenzív szakasz, és vele a bér- és árnövekedés. Visszaérkeztünk kiindulópontunkhoz...

1. 2. A tőkemegtérülési ciklus módosulása a globalizációban

Az 1970-es évekkel beköszöntött „globalizációban”, a tőkeáramlásnak kedvező neoliberális gazdaságpolitika elterjedésével a ciklusnak ez a fent ismertetett lefolyása módosult. A tőke kivitel nemzetközi hierarchiát tápláló jellegét régén megfigyelték (Akamatsu 1962; Kojima 2000), a centrum-periféria viszonyok ehhez és az áruforgalomhoz tartozó értékáramlási folyamatait pedig több-kevesebb vonatkozásában már sokan bemutatták,³ de a globális tőkeértékesülési ciklus összefoglaló kifejtésének érdeme Rozsnyai Erviné (Rozsnyai 2002).

A módosulás lényege, hogy a ciklus intenzív és extenzív szakasza térben szétválak, időben viszont összecsúszik. A centrumban folyamatos az intenzív szakasz (a technológiai vezető szerep), amely azonban a transznacionális vállalatok hálózatán keresztül és a fejlettségi különbségekből sarjadó piaci lehetőségek révén már a fellendülés kezdetén a periférián kibontakozó extenzív szakasszal párosul. A centrumban felgyorsul az innováció, innováció innovációt követ, a bér- és áremelkedés, így az infláció is mérsékelt, miközben a második és harmadik vonalú technológiákat az alacsonyabb bérű országokban eszközölt tőkebefektetések révén folytonosan új életre keltik. Ami már elavult és kevés profitot hoz a centrumban, az magasabb profitrátaival állítható elő a perifériákon, és az így nyert extraprofitból újabb innovációra nyílik lehetőség a centrumban. A periférián az extenzív szakasz versenyképességet morzsoló hatásai, nevezetesen a foglalkoztatásbővítés, a bér- és áremelkedés, az inflációs nyomás folyamatos, míg a centrumban a technológiai fejlesztésről és a termelékenységnél lassabban emelkedő bérekről mondható el ugyanez.

Mindez kielezi a monopolisztikus versenyt a centrumban, és ugyanakkor fellendíti a növekedést a perifériákon. Csakhogy ez a folyamat egyszersmind meg is rögzíti a perifériák viszonylagos fejletlenségét, *spontán piaci áthárítási mechanizmusokon* keresztül odatranszportálja a ciklikus fejlődés terheit.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a tőkemegtérülési ciklus globalizációja nem azonos a szorosan vett működőtőke-kivitel mértékével. Egy piaci logikáról van szó, amelyet a működőtőke-kivitel katalizál, de megvalósulását már tágabb, indukált piaci folyamatok végzik. A periféria azért a mindenkori második és harmadik vonalú technológiákra épülve fejlődik, mert az innovációs kapacitások a centrumban koncentrálnak, és a kevésbé fejlett technológiák a periféria adottságaival kellő profitot képesek biztosítani akár a külföldi, akár a hazai tőkék számára. A legfejlettebb technológiák ráadásul vásárlással sem szerezhetők meg, hiszen a mindenkori „csúcsműveletet” a tőkék sosem adják ki a kezükből. Továbbá önmagában kismértékű tőke kivitel is meghatározó lehet az adott gazdaság struktúrájára nézve az általa a beruházás helyén indukált anyag-, alkatrész- munkaerő-, szolgáltatás- stb. kereslet technológiai-strukturális jellege révén.

1. 3. A globális tőkemegtérülési ciklus következményei a periférián

A ciklus két szakaszának egyidejű, de térben szétváló lezajlása megmutatkozik a fejlődő országokban időre visszatérő és egymásba fonódó külső- és belső egyensúlytalansági helyzetekben, gazdaságpolitikai csapdákban és ördögi körökben, amelyek mind a globális kapitalizmus viszonyai közti felzárkózás már-már lehetetlenséggel felérő nehézségét tükrözik.

Bárhonnan indulunk el, a folyamatok mindig önmagukba fordulnak vissza.

Általában: a centrumországokból érkező tőkék az alacsonyabb bér-költségeken a második és harmadik vonalú technológiákat terjesztik ki, az ebből származó extraprofitból részben bővítik a termelést, részben hazautalás után a centrumban finanszírozzák az innovációt, amelyet ráadásul ösztönöz a perifériáról a centrumba visszaexportált alacsony árú termékek versenye. Ugyanakkor a periférián a növekvő bérek növelik a keresletet, de ezzel felhajtják az inflációt és rontják a piaci versenyképességet, különösen azért, mert a centrum exportja rendszerint igen importigényes. Az importot a növekvő kereslet is ösztönzi. A világpiaci szinten elértéktelenedő tőkékre épülő belpiaci és exportlendület által táplált gazdasági növekedés hamarosan belső (költségvetési) és/vagy külső (fizetési mérleg) egyensúlytalansághoz vezet. „Kiigazításra” van szükség, a bérek és árak csökkentésére, a régi technológia kiselejtezésére, ami nem más, mint maga a válság, a centrumtőke válsága, amely azonban egyes országok hibás gazdaságpolitikájának következményeként interpretálható.

Ez az algoritmus eredményezi az egymással ellentétes gazdaságpolitikai irányzatok váltakozását.

Kezdjük azzal az esettel, hogy egy válsághelyzetben, vagy „csak” a világpiaci elmaradottság és függés csökkentése érdekében egy kormány a hazai piac fejlesztésére irányuló politikát folytat

A belföldi piac fejlesztéséhez állami szerepvállalás szükséges. A periféria állama beruházásaival és a jövedelmek újraelosztásával a termelés és a kereslet fellendítésére tör, aminek érdekében serkenti a hitelezést, vagy maga is hitelt vesz fel. Nő a foglalkoztatás és a bérek, nő a kereslet, a hazai és a centumból beáramló tőkék és áruk értékesülési lehetőségei jók. A termelőalapok fejlettsége azonban elmarad a centrumországokétól, és ezt az elmaradást a mesterségesen teremtett kereslet – amelynek révén belföldön eladhatóvá válnak a világpiacon nem versenyképes termékek és technológiák – még erősíti is. Az infláció felpörög, ami a hitelezéssel együtt táplálja az „eszközbuborékok” (pl. ingatlanpiaci boom) kialakulását. Az egységnyi munkaerőköltség a versenytársakéhoz képest nő, a centrumországok fejlettebb technológiájának köszönhetően olcsóbb import konkurencia a belföldi termelőknek, az export növekedése elmarad az importétól, a kereskedelmi mérleg romlik, a nemzeti valuta gyengül. Romlik a fizetési mérleg is, mert a belföldet pótlólagos erőforrásokkal és kereslettel ellátni igyekvő állam rendszerint eladósodik. E folyamatok egymást erősítik. Felborul a külső vagy a belső egyensúly, sőt gyakran egyszerre mindkettő: kialakul az „ikerdeficit”. A belföldön termelő tőke profitrátája csökken, beruházásai visszaesnek, a fejlesztés állami forrásai bedugulnak, a termelés lassul. Lépést kell váltani.

Ekkor kerülnek előtérbe az exportorientációs gazdaságpolitika híví. Ők a munka árának (az egységnyi munkaerőköltségnek) a csökkentésé-

re törekszenek, és a külföldi tőke becsalogatására kedvezmények nyújtásával. Ha sikerül, a GDP fellendül, az export úgyszintén. Csakhogy az exportra termelő – a hazainál termelékenyebb – szférában magasabbak és növekvőek a bérek, de kevésbé nőnek, mint a termelékenység (ez a versenyképesség megőrzésének záloga, és a multik erre ügyelnek is). Ám az exportszektor magasabb bérei átgyűrűznek a hazai, az export-szektornál – és a fejlettebb országok belföldi szektoránál is – kevésbé termelékeny belföldre termelő szektorokba is.⁴ Mindez tovább csökkenti a belföldi szektor versenyképességét, viszont a megnövekvő kereslet révén újabb impulzust ad az inflációnak, és megint csak segíti az ún. „eszközbuborékok” kialakulását. Az eredmény – csakúgy, mint az előbbi esetben – költségvetési hiány és az állam eladósodása, miközben a növekvő árak és bérek miatt a tőke profittermelési lehetőségei is romlanak, bizalma megrendül (a spekulációs tőke viszont támad). Az ekkor szükségszerű „kiigazítás” a belföldi kereslet visszafogása révén lefékezi a gazdasági növekedést. Kialakul a „megszorítási csapda”. Innen két út lehetséges: további következetes bérleszorítással és állami kiadások csökkentésével megfékezni az inflációt és kedvező tőkeemegtérülési feltételeket teremtve visszanyerni a külföldi tőke „bizalmát” – tehát újra-indítani az exportorientáció ördögi körét –; vagy irányt venni a korábban ismertetett belföldi termelésre és keresletre épülő állami fejlesztési politika felé. Bármelyiket választják is, csak újabb circulus vitiosus indítanak el, aminek végső oka, hogy a perifériás országnak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyéből következően alulfejlettek a termelőalapjai: ezek az országok beleragadnak a tőkeemegtérülési ciklus extenzív szakaszába.

De mi van, ha az állam, a technológiai bázis megújítására, azaz a termelékenység növelésére veszi az irányt? Ez azt jelentené, hogy a tőkeemegtérülési ciklus intenzív szakasza indul be, ugyanolyan következményekkel, mint amit az 1.1. alfejezetben leírtunk. A piacvezető intenzív szakasz beindulása a perifériákon azonban nem kevésbé lehetetlen, mint átmászniuk a tű fokán, hiszen az intenzív fejlődés beindításához még a legfejlettebb országoknak is külső forrásbevonásra van szükségük. Éppen erre szolgálnak a perifériák, az extenzív szakasz odatranszportálása és egyéb, a történelemből jól ismert eszközök (háborúk, rablások, eladósítás stb.).

A globális kapitalizmus perifériáin tehát a versenyképességi hátrány és az örökös egyensúlyi zavar bekódolt.

Persze az egyensúlytalanság, azaz az időről időre visszatérő válságok a centrumban is jelen vannak, sőt onnan indulnak ki. Így ott is kitapintható a gazdaságpolitikai „váltógazdálkodás”, a belföldi termelés versus exportorientáció, vagy másképpen a keynesianizmus és neoliberalizmus egymásba kapcsolódó ördögi köre. Elég, ha a 2008-ban kirobbant válság utáni állami mentőcsomagokra és mentőalapokra, és a mérsékeltlen osztott, de mégiscsak felbukkanó „különadókra” és „szabályokra” gondolunk.

Mindezekre azonban – legalábbis a 2008-as válságig – a centrum tőkéje kevésbé szorult rá, mert a tőkemegújítás költségeit a globális tőkerendszerben a perifériákra exportálhatta.

A 2008-as válság súlyosságát és elhúzódását éppen az magyarázza, hogy a hatalmas méretű tőkefelhalmozás, a globális piac ellátására is képessé váló termelés, valamint az Ázsiában (mindenekelőtt Kínában) saját bázison is felpörgetett fejlődés miatt az áthárítás területei „elfogytak”, illetve „telítődtek”. Az értékesülésre váró második és harmadik vonalú tőkéket már a perifériák sem tudták felvenni, így az a pénzügyi (és spekulációs) szférán keresztül – és nem utolsósorban az eurózóna nyújtotta kedvező feltételek mellett – a centrum saját belső perifériájára zúdult.

Mindennek részletezése már egy másik tanulmány témája lenne, mi azonban most visszatérünk Latin-Amerikához. Ezen belül is a 2000-es évek egyik „sikertörténetéhez”, Brazíliához, hogy a fent elmondottakat annak példáján illusztráljuk.

2. Brazília a globális tőkeciklus hullámain

500 milliárd dolláros GDP-je alapján Brazília a világ 8. (az EU nélkül a 7.), lakosságszáma (195 millió fő) alapján a világ 5. legnagyobb országa, Latin-Amerika gazdaságának 40%-át képviseli. Bár a gazdaság világgpiaci nyitottsága a kereskedelemnek a GDP-hez mért aránya alapján viszonylag kicsi (az export és az import együtt 20-25%), a gazdaság növekedése jelentősen függ a világgpiaci (akár spekulációs) áringadozásokra különösen érzékeny ipari és mezőgazdasági nyers- és alapanyagok exportjától. A működőtőke-állomány GDP-hez mért aránya 2010–2011-ben kb. 30% volt, ami kétszer nagyobb, mint a kilencvenes években.⁵

Brazília a 2000-es években, mint az egyik nagypiacú, gyorsan fejlődő, a szegénységi arányt csökkenteni képes, exportoffenzív ország hívta fel magára a figyelmet, ami azonban mit sem változtatott perifériás helyzetén. Erről tanúskodnak az eddig vezető út vergődései és a jelen kérdőjelei is.

Az ország viharos évtizedeket tudhat maga mögött. A diktatúrák és demokratikusabb periódusok váltakozása alatt az iparosítás többkevesebb lendülettel haladt előre. Az importhelyettesítő iparosítás korszakát a hetvenes évek hitelből finanszírozott gyors (évi átlagban 8%-os) növekedése zárta, ami viszont – a korábban elmondottaknak megfelelően – elkerülhetetlenül adósságcspadába torkollott.

Erre az időszakra az a jellemző, hogy az állam költekezése, tehát a *belső egyensúlytalanság, külső egyensúlytalanságot idézett elő*. Az ezt követő IMF vezérelte stabilizáció 1984-re ugyan véget vetett a külső egyensúlytalanságnak, ám a termelési alapok fejlesztése nélkül megvalósított valutaleértékelésekkel fellendítette, majd az egekbe hajtotta az inflációt, és egyben eltüntette a költségvetés addigi primer (az adósság-

törlesztés nélkül számított) többletét. Ezzel megfosztotta a gazdaságot az egyik legfontosabb beruházási forrásától, az államtól. Braziliában ugyanis – mint a gyenge tőkeerejű gazdaságokban általában – nem működött/működik az ún. „kiszorítási hatás”, vagyis az állami termelő beruházások nem a magánberuházásoktól vették/veszik el az üzleti lehetőségeket. Sőt, az állami beruházások éppen a magánberuházásoknak is kedvező pótlólagos fejlesztést/keresletet indukáltak. Már ez a momentum is jelzi, hogy az állam termelői szerepének csökkentését javalló neoliberális gazdaságpolitika a *felzárkóztatás szempontjából* még a globalizáció korában is kontraproduktív (lásd még Ribeiro–Teixeira 2001).

Azt látjuk tehát, hogy az IMF-receptnek köszönhetően a nyolcvanas évek második felében a *külső egyensúlytalanságot belső egyensúlytalanság váltotta fel* (4-7%-os költségvetési deficit, vágtató infláció, csökkenő lakossági fogyasztás). Mindez megismétlődött később, 1994-től, amikor az IMF-féle monetarista recept a nemzeti valuta túlértékeltségével eredményezte ugyanezt a „csereügyletet”.

1986-tól a belső egyensúlytalanság elleni harc évei következtek. Öt stabilizációs programot indítottak el, amelyek közül végül az 1993 végén meghirdetett, dollarizációval járó „Reál-terv”⁶ (Plan Real – a nemzeti valuta dollárhoz kötése) tudta elérni az infláció megfékezését. Ebben segítségére volt, hogy a korábbi bérleszorító lépéseknek köszönhetően 1991-re visszaállt a hetvenes évek alacsony egységnyi munkaerőköltség-szintje, vagyis javult a versenyképesség. Ehhez járult a kedvezőbb világgazdasági környezet (az amerikai gazdaság információs technológiákon alapuló fellendülése 1992-től), így megélénkült a feldolgozóipari (elsősorban a tartós fogyasztási cikkek és a tőkejavak) termelése (Artner 1996). Megszorításokkal egyensúlyba hozták a költségvetést, 1994-től új, dollárhoz kötött valutát („új reál”) vezettek be, amelynek árfolyamát az USD-hez magasan (1:1) állapították meg. Az infláció elleni harc elsődlegessége jegyében alkalmazott szigorú monetáris politika (magas kamatok) a későbbiekben az árfolyamot még tovább nyomta felfelé (0,85 reál/USD), amit csúszó leértékeléssel igyekeztek korrigálni. A reál azonban ennek ellenére mindvégig erős maradt. Ez elősegítette a nemzetközi tartalékok felduzzadását, de egyrészt gátolta a növekedést, másrészt rontotta a külkereskedelmi egyenleget és a folyó fizetési mérleget. Így tehát a *belső egyensúly ugyan javult, ám ismét felbillent a külső egyensúly*, és alig volt érdemi gazdasági növekedés (1994 és 2002 között a GDP átlagosan 2,3%-kal nőtt, de a GDP/fő csak kevesebb, mint 0,9%-kal) (The World dataBank Online és Abreu–Werneck 2005, 3).

A perifériás országok felzárkózási kísérletei ellentmondásosságának illusztrációjaként 1994–1995-ben két gazdaságpolitikai irányzat állt szemben egymással. Az egyik a pénzügyminisztérium és a központi bank által képviselt álláspont volt, amely – a nyolcvanas évek elejétől folytatott és a világon elterjedt amerikai monetarista receptnek megfelelően – az infláció féken tartását tartotta elsődleges szempontnak,

az árfolyam stabilitását (a gazdaság „monetáris horgonya”), szigorú monetáris és költségvetési politikát, valamint a kereskedelem liberalizálását. Ez a bérek kordában tartását is kiválóan szolgáló koncepció az exportorientációs, a külföldi tőkét becsalogató politikát jelenti. A másik – a felzárkózni kívánó országok valós igényeit tükröző – irányzatot a tervezési és hírközlési minisztériumok szakemberei, valamint a Gazdasági és Szociális Fejlesztési Bank (BNDES) képviselte. Szerintük az infláció helyett a gazdasági növekedést kell legfőbb prioritássá tenni, gyengébb árfolyamra és enyhébb inflációs kontrollra, lazább monetáris és fiskális politikára van szükség, és vissza kell venni a liberalizációból (Abreu–Werneck 2005, 4). Itt tehát a belföldi piacra koncentráló keresletélénkítés politikája érhető tetten.

A két irányzat harcából olyan policy-mix jött létre, amely egyszerre tartalmazta a szigorú monetáris és (különösen a helyi kormányoknál) a laza költségvetési politikát. Fontos már itt felhívni a figyelmet arra, hogy ez kombináció 2002 után is bekövetkezett, de a formai hasonlóság mögött lényeges tartami és fajsúlybeli különbségekkel, és így más eredménnyel is. Egyrészt a monetáris szigor a 2002 után nem képezte a gazdaság-politika epicentrumát (ami azonban nem jelentette a monetáris fegyelem feladását). Másrészt a költségvetési „lazaság” a fogyasztói kereslet hatékony élénkítése (a legszegényebbek jövedelmének emelése) mellett és az állami szerepvállalásnak köszönhetően is a beruházások érdemi megemelkedését hozta magával, erősítve a termelési bázist, támogatva a(z extenzív) növekedést. Az 1994-gyel kezdődő periódusban azonban a beruházások súlyának jelentős visszaesését látjuk (a beruházás/GDP arány 1994 és 2003 között 21%-ról 16% alá esett), és így – mint már említettük – a gazdasági növekedés üteme is csökkent.

Mindez végül az árfolyamrendszer feladásához, a reál drasztikus leértékeléséhez vezetett, aminek következtében 1999-ben 1 USD több mint 2 reált ért. A külső (dollarban lévő) adósság megugrott, és így további költségvetési kiigazításra volt szükség.

A még időközben (1998 végén) az IMF-fel kötött egyezmény értelmében foganatosított kiigazítás leginkább adóemelésben manifesztálódott. A csökkenő költségvetési deficit, a javuló kereskedelmi egyenleg, a még mindig magas kamatok, valamint a nagy belső piac és a privatizációk jóvoltából beáramló tőke hatására a recesszió a vártnál kisebb volt (1998–1999-ben a gazdaság „csak” stagnált), és a GDP 2000-ben már 4,4%-kal nőtt (Abreu–Werneck 2005, 12).

2000-ben (az amerikai információtechnológiai boom utolsó évében) viszonylag jók voltak a növekedési kilátások, és az irányadó nemzetközi közvélemény joggal várhatta, hogy az akkor hatalmon lévő Cardoso-kormányt újraválasztják. Csakhogy ezután következett a 2001-es terrortámadás, az információtechnológiai boom leülése, a hasonló cipőben járó Argentína válsága, ami mind megrázta a brazil gazdaságot is. Bár a szegénység elleni harc már a Plan Real beindítása után megkezdő-

dött (pl. a minimálbéreket attól fogva évenként emelték, elindították a készpénztranszfereket a legszegényebbek felé), de annak elégtelen mértéke miatt a szociális helyzet javulása nem volt számottevő. Ezt az is mutatja, hogy a társadalom jövedelmi egyenlőtlenségét jelző Gini-index még 1998-ban is éppen annyi volt, mint 1990-ben (60,7%), s csak utána kezdett csökkenni, de még 2001-ben is 58,8%-on állt, jóval az 1960-as szint (50,4%) felett (Lopez-Calva–Rocha 2012, 8–11). Más kutatások kimutatták, hogy a jövedelemegyenlőtlenség a kilencvenes években valójában nőtt, amit a regionális különbségek növekedése mutat: az önkormányzati területek összehasonlításából kiderül, hogy a kisebb Gini-indexszel (kisebb egyenlőtlenséggel) bíró önkormányzatok száma csökkent (Baer–Galvão 2005., 7–8).⁷

Ebbe és az újabb, kilencvenes évek végi, valamint – az ekkori IMF-hitelért cserébe elvárt – 2001–2002-es neoliberális megszorításokba belefáradt tömegek (a szegény és a középrétegek egyaránt) 2002 októberében leváltották az addigi, bajaikat láthatólag orvosolni képtelen elitet, és Lula da Silva elnökké választásával a baloldali munkáspárti ellenzékét emelték kormányra. Némi intermezzo után ezt követően kezdődött meg a válságkezelés...

3. Válságkezelés

Lula elnöksége alatt a hagyományos piaci eszközöket és kapcsolatokat, a monetáris és költségvetési egyensúlyt fenntartó, de a szegénység csökkentését középpontba helyező pragmatikus gazdaságpolitikai kurzus került hatalomra, és – Lula két ciklusa után 2010-től Dilma Rouseff vezetésével – ott van mind a mai napig. Igaz, kezdetben Lula elnöksége nagy csalódást okozott az őt hatalomra segítő rétegeknek. Hivatalba lépésekor nemhogy nem változtatott elődje politikáján, de még rá is erősített. Ez alapvetően a megörökölt válsághelyzetből, a belőle fakadó IMF-hitelből, valamint a nemzetközi tőke bizalmának megroggyanásából fakadó kényszerek hatására történt.

A 2001-es világgiai sokkok miatt ugyanis a brazil gazdaság még Cardoso elnök alatt IMF-hitelre szorult, és 2001 szeptemberében kapott is több mint 16 milliárd dollárt. Az akkori kormány neki is látott az ehhez kapcsolt megszorításoknak. Ezt az IMF nyújtotta készenlétihitel-csomagot újították meg 2002 nyarán (lásd IMF 2002), amikor a Lula győzelmével fenyegető közelgő elnökválasztások miatt a tőkepiacok bizalma különösen megrendült, a tőkemenekülés felpörgött. Lula 2002 októberében nyert a választásokon, és hivatali ideje 2003. január 1-jétől indult. Az IMF-hitelt több részletben 2003 végéig lehetett lehívni – ha a kormány megfelel a hitelhez tartozó IMF-elvárásoknak. Nyilvánvaló, hogy a hitelek lehívását nem volt érdemes kockáztatni, és az egyensúlytalanságokat amúgy is javítani kellett.

Így Lula hivatali idejének első évében a tőkés gazdaság egyensúlyi követelményeinek megfelelően járt el. Csökkentette az adókat, cserébe csökkentette és megadóztatta a nyugdíjakat, megemelte a közművek árainak felső plafonját, meggyengítette a szakszervezeteket, ígéretével ellentétben visszalépett a földreformtól (még a Cardoso-kormányhoz képest is), megemelte az elsődleges (az adósságtörlesztés nélkül számított) költségvetési többlet célértékét, teljes függetlenséget adott a jegybanknak stb. – egy szóval az IMF-nek tetsző stabilizációs programot vezetett be. Az új munkáspárti kormányt a Goldman Sachs megdicsérte (Azul 2003), a neoliberalizmus ellenzőitől viszont éles kritikákat kapott (Petras–Veltmeyer 2003, Marques–Mendes 2007).

A gazdaságot a 2000-es évek elején még a (nettó) export hajtotta, és ezért a kedvezőtlen világpiaci folyamatok (az amerikai információtechnológiai boom leülése) már 2001 óta visszafogták a növekedést. Az exportra és a külföldi vállalatok által vezérelt gazdaságra épülő elképzelés tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sem a gazdaság dinamizmusa, sem a szegénységnek a növekedéstől várt „spontán” csökkenése tekintetében. Az agrárexport nyereségét a nagy gazdaságok fölőzték le, a külföldi tőke inkább kivitte, mint beruházta a profitot – egy szóval a régről ismert mechanizmusok dolgoztak (Burton 2010).

Ez a helyzet indokolta, és az IMF-pénzek megérkezése tette lehetővé azt a fordulatot, amely lényegében keynesiánus elemek markáns alkalmazását jelentette. Két pillére: a jövedelmek növekvő mértékű újraosztása a szegényeknek és az állam közvetlen gazdasági tevékenységének erősítése. Mindezt kiegészítette a közvetlen demokratikus formák beépítése az intézményrendszerbe, az egésznek pedig jó alapot kínált az 1994-es reformokkal megalapozott szigorú banki és közpénzügyi szabályozás fenntartása. A monetáris szigor (az inflációt féken tartani hivatott magas kamatok) által visszafogott keresletet a brazil kormányzat a jóléti kiadások növelésével pótolta.

2003-ban tehát valóban egyfajta válságkezelő folyamat kezdődött el, a Brazíliát már régóta sújtó gazdasági-társadalmi-fejlődési válság kezelésének alternatív változata. A fordulat szükségszerű volt, és a bevezető (1.) fejezetben leírtak szerint a perifériákat jellemző ciklikus fejlődés törvényszerűségeit tükrözte. A neoliberális politikai kurzussal szemben kínált – bár azt csak néhány elemében módosító – kurzus megnyitotta az utat a belföldi termelés fellendülése előtt, amit a szegénység és a társadalmi polarizáció csökkenése, a GDP viszonylag jó növekedése (2003 és 2008 között átlag évi 4%), a külföldi tőke növekvő érdeklődése⁸ és végül, ezek talaján a 2008-as világgazdasági válsággal szembeni – legalábbis kezdetben – viszonylag jó rezisztencia igazolt.

A Lula-időszak alatt azonban a fellendülést a globális gazdaság 2004 utáni felívelése, ennek köszönhetően a nyersanyagok (a Brazília által is exportált olaj, réz, vas, és mezőgazdasági termények) árának emelkedése is fűtötte (Burton 2010). Pusztán a keynesi elemek tehát nem produ-

káltak volna hasonló sikereket – amelyek ráadásul csak a korábbi brazil növekedéshez képest nevezhetők kiugrónak, hiszen a GDP-növekedés messze elmaradt más BRIC-ek (pl. Kína) ütemétől.

A 2008-as válságra nem új politika, hanem a 2003–2004-ben elindított kurzus erősítése volt a válasz: a csökkenő exportbevételeket a belföldi keresletnek állami újraelosztás révén történő további élénkítésével – valamint új felvevőpiacok, mindenekelőtt Kína felé való orientálódással – igyekeznek pótolni. Olyan irányváltásra került tehát sor, amely a Brazíliához hasonló (fél)periferiális, így a 2008-as válság által leginkább sújtott országok számára is reménykeltő alternatívaként létezik napjaink „válságkezelése” során.

A tragikus a történetben az, hogy a felzárkózást, illetve a centrumországok konjunktúrájától való függetlenedést ez sem hozta meg, mint az néhány évvel a globális válság kirobbanása után már világosan látszik. De lássuk előbb a reménykeltő lulai kurzus lépéseit és eredményeit!

3. 1. Jövedelemelosztás

Mint a Világbank éppen Brazíliával kapcsolatban hangsúlyozza, az egyenlőtlenség befolyásolja a gazdasági fejlődést, az állami politika pedig befolyásolhatja az egyenlőtlenséget (WB 2004., xvii–xx). Ennek az összefüggésnek a gyakorlati konzekvenciái jelennek meg a 2000-es évek közepétől folytatott brazil gazdaságpolitika eredményeiben. Az Oxfam keretében készült tanulmány (Beghin 2008, 4–5) megállapítja, hogy a jövedelemegyenlőtlenség sikeres csökkentésének oka Brazíliában a gazdasági növekedés mellett az *állam újraelosztó tevékenysége*, amely ráadásul a *konzolidálódott demokrácia* körülményei között, a *civil szférával összefogva*, annak ellenőrzése alatt tevékenykedik. A készpénztranszferek a belső keresletre, a transzferek nyomában járó javuló iskolázottság a foglalkoztatásra és a teljesítményre gyakorolt jótékony hatást, melyet a Világbank vagy a WHO egyéb tanulmányai is dokumentálnak (lásd pl. Lopez-Calva–Rocha 2012 és Santos et al. 2011).

A brazil gazdaságpolitikai irányváltás az elmúlt két évtizedben egész Latin-Amerikát jellemző változás része (lásd bővebben Dömény 2007). E változás lényege egyfelől az állam és a társadalom új kapcsolata, másfelől a gazdaság vállalatirányítási módszerekkel történő, a szociális problémákat, a szegénység növekedését és a társadalmi fragmentációt növelő igazgatásának elutasítása. E neopopulistának nevezhető irányzat megkülönböztető jegye a jövedelmek „kompenzáló újraelosztása” a korábbi évtizedek strukturális átalakulásának veszteséi számára (Dömény 2007, 13). Az állami kiadások relatív mértéke tehát nem nőtt (1995 óta a GDP 20%-a körül van), szerkezete azonban eltolódott a szociális (benne az oktatási, egészségügyi) kiadások felé.⁹ A 2008-as

világgazdasági válság kirobbanása óta – és ez ismét igaz a latin-amerikai országok többségére – nem csupán fenntartották az aktív szociális és költségvetési politikát, de növelték és egyéb foglalkoztatásserkentő transzferprogramokkal egészítették ki, erőteljesen irányt véve a gyermekek iskoláztatására és egészségügyi ellátására. Mint az ENSZ szervezete, a Latin-Amerika és Karibi térség Gazdasági Bizottsága (ECLAC) megállapítja: ez az eljárás azt a felismerést tükrözi, hogy éppen a gazdasági visszaesés idején kell a szociális politikákat erősíteni, forrásait növelni (ECLAC 2011, 132).

Lula a mélyszegénység megszüntetésének programjával került az elnöki székbe. 2003-ban hirdette meg a Fome Zero („Zéró éhezés”) programot, amely különböző intézkedéseket és alprogramokat tartalmazott. Emelték a minimálbéreket és csökkentették az alapvető élelmiszerek relatív árát.¹⁰ (Brazíliában kb. 24 millió ember kap minimálbért, ami napjainkban havi 200 dollár körül van.) Jelentős készpénztranszferprogramokat indítottak el, illetve a korábbiakat kiszélesítették (szociális nyugdíj, idősök, betegek segélyei, gyermekmunka elleni program stb.), amelyek 94 millió embert érintettek. 2004-ben négy program összevonásával és a juttatások kiterjesztésével indult a Bolsa Familia program (átlagosan havi 70 reál iskoláztatáshoz, egészségügyi kontrollhoz kötött készpénzsegély a gyermekes családoknak), ami 2012 végéig 13,9 millió családhoz, kb. 52 millió emberhez (a 2,5 dollár/napi jövedelem alatt élő brazilok közel 70%-ához) jutott el. A program költségvetése 2012-ben már 12 milliárd dollár, ami 2013-ban további 395 millió dollárral nő. A szociális transzferprogramokra évről évre növekvő összegeket, 2012-ben összesen 33 milliárd dollárt költöttek, ami a 2007-esnek a kétszerese (MPBM 2012).

A társadalmi stabilitást és a fogyasztás növekedése révén a gazdaságot is segítette továbbá az államapparátus, illetve az ellenőrzés hatékonyságának növelésére hozott intézkedéssorozat (az adóbevételek növekedése, a rabszolgamunka csökkenése, nagyobb munkaerő-piaci védelem a dolgozóknak stb.), az agrárcsaládoknak nyújtott szubvencionált hitelek, illetve általában az alacsonyabb hitelkamatok.

Mindennek eredményeképpen a Gini-index évről évre csökkent, 2001 és 2011 között 58,8%-ról 50,1%-ra (Lopez-Calva–Rocha 2012, 26; és IBGE 2012). Körülbelül 30 millió embert sikerült a szegények közül a középosztályba emelni. 2004 és 2007 között a háztartások havi átlagjövedelme 287 dollárról 584 dollárra nőtt, és 2008-ban a 600-2500 dolláros havi jövedelemmel bíró háztartások aránya meghaladta az 50%-ot (TWGI s. a.). Az elmúlt évtizedben a szegénységi küszöb alatt élők arányát 35%-ról 21%-ra, a 2 dollár/fő/nap alatt élőkét felére (10%), és az abszolút szegények (1,25 dollár/fő/nap alatt élők) arányát is közel ilyen mértékben, 6%-ra sikerült csökkenteni (World dataBank Online).

Míg a korábbiakban a háztartások fogyasztásának aránya a GDP-ben folyamatosan csökkent, 2004 után a csökkenés megállt, és az arány las-

sú növekedésnek indult. Ez a trend a válság alatt és után is folytatódott, miközben az export GDP-hez mért jelentősége gyengült, a behozatal utolérte, majd 2010-től túlszárnyalta a kivitelt. A GDP mindinkább a háztartások fogyasztására támaszkodott, amelyek részesedése a 2004-es 59,3%-ról 2012 első felére 65,6%-ra emelkedett. A növekedést tehát 2004 óta növekvő mértékben a belföldi kereslet hajtja (lásd Oxford Economics 2012, TWGI s. a.).

A szociális készpénztranszferekhez szükséges többletforrásokat a növekvő GDP növekvő adóbevételei adták. A bevételek újraelosztása a korábbi évtizedekben nem a szegényeknek kedvezett: a pénz valójában oda áramlott vissza, ahonnan jött („perverz újraelosztás”). A 2004-től folytatott politika ezen változtatott. A brazil vállalatok az adófizetés előtti profitjuk 69%-ával felérő összeget fizetnek az államnak adók, járulékok formájában, míg az USA-ban ugyanez az arány csak 46,8, Magyarországon 53,3, Kanadában 29,2%.¹¹ Figyelemre méltó továbbá, hogy a jövedelem-, profit- és tőkenyereség-adók súlya a brazil állam bevételei között jelentősen (2004 és 2009 között 36%-ról 45%-ra) nőtt, ami a szegényprogramok felfutásával együtt a „perverz újraelosztás”-nak a csökkenésére utal.

3. 2. Állami fejlesztőprogramok

A brazil állam vállalatainak és a költségvetésből finanszírozott beruházási programjain keresztül is egyre mélyebben avatkozott a gazdaságba, a központi kormányzat beruházásai 2003 és 2010 között a GDP 0,4%-áról 1,3%-ára nőttek (WB 2009, 15).

2005-ben előbb egy kísérleti infrastrukturális programot (PPI), 2007-ben pedig az azóta is futó Növekedésgyorsító Programot (PAC) indították el. Ez utóbbi teljes összege 2007 és 2010 között eredetileg 504 milliárd reált (236 milliárd dollárt) tett ki, amit később, a válság idején még tovább emeltek.

Mindennek köszönhetően, bár a kedvező világgazdasági környezettől természetesen nem függetlenül, a GDP növekedése gyorsult (2007-ben meghaladta a 6%-ot), 6 millió új munkahely jött létre, a költségvetési hiány menedzselhető volt, a munkanélküliség évről évre csökkent, a külső eladósodottság GDP-hez mért aránya szintén, a folyó fizetési mérleg pedig többletet mutatott. Az export lendületesen nőtt, bár 2004 után GDP-arányos mértéke csökkent, jelölül annak, hogy a növekedés motorja fokozatosan a belpiacra terelődött át: a beruházások súlya a GDP-ben 2003 és 2008 között 15-ről 19%-ra emelkedett, a lakossági fogyasztás korábban tapasztalt GDP-arányos csökkenése megállt, majd nőni kezdett.

3. 3. Az intézményrendszer

A brazil „válságkezelés” további sikertényezője, hogy tervszerű és jól szervezett intézményrendszer segíti. Ez kulcsfontosságú tényező, hiszen az állam – mint Latin-Amerikában általában – hagyományosan túlméretezett és hatékonytalan volt. Az ebből adódó gordiuszi csomót a Lula névvel fémjelzett fordulat eredményeképpen új, a lakosságot a kormányzáshoz közelebb hozó intézményrendszer kiépítése vágta át.

Lula egyik legelső lépése a Civil Gazdasági és Szociális Tanács (CDES) létrehozása volt, amely 2002–2003 során széles körű konzultációkra támaszkodva kidolgozta a Nemzeti Fejlesztési Tervet (NDA). Ez a terv foglalta keretbe az új gazdaság- és társadalompolitika teendőit. A CDES javaslatai tükröződnek a Lula második elnöksége idején beindított két fő programban, a *Növekedésgyorsító Programban* (PAC) és az *Oktatásfejlesztési Programban* (PDE) is. Mindkét program a társadalmi egyenlőtlenség csökkentését és a marginalizált csoportok integrálását célozza.

2008-ban hozták létre az elnökség mellett működő Stratégiai Bizottságot, a SEA-t, amely a Plan 2022 nevű hosszabb távú fejlesztési tervet tette le az asztalra. A terv középpontjában a természeti és humán erőforrások jobb kihasználása, a szociális és regionális egyenlőtlenségek radikális csökkentése, a termelőalapok integrálása, demokratikusabb, közvetlenebb politizálás és egyben Brazília geopolitikai szerepének növelése áll (Osava 2010).

3. 4. A kereskedelem diverzifikálása

A 2008-as válság kezelhetősége szempontjából is fontos változások indultak be a külkereskedelemben. Az ország kitétségének csökkentése végett ugyanis megkezdték a kereskedelem földrajzi diverzifikálását, aminek következtében Európa és az USA rovására nőtt Latin-Amerika és különösen Kína szerepe az exportpiacok között.¹² Emellett megindult a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzése Oroszországgal, Indiával, Dél-Afrikával és az Arab-öböl országaival. Jelentős lépések történtek Afrika irányába is: 2003, Lula elnökké választása óta Brazília afrikai nagykövetségeinek száma megduplázódott (2010-ig 34-re nőtt) (Reuters Africa 2010). A latin-amerikai ország Afrikába irányuló exportja 2011-ben a 2001-es szintnek közel kilencszerese, Afrika részesedése a brazil exportból 2012 közepén már meghaladja Németország és Franciaország együttes részesedését (TMSA 2012).

Ezeket az irányokat a 2008-as válság hatására még tovább erősítették.

4. A 2008-as válság közvetlen hatása és a válaszlépések

A növekedés belső alapjainak megerősödése után érte az országot a 2008-as sokk. Mivel azonban Braziliában nem alakult ki eszkbuborék, és bankszférája viszonylag független maradt a nemzetközi piacoktól, a lakosság és a vállalati szféra eladósodottsága nem nőtt kezelhetetlen mértékűre. A válság tehát kívülről érkezett a külföldi befektetők kivonulása, profitkivonás és az exportpiacok összeszűkülése formájában. A fizetési mérleg pozitívból negatívba fordult, a hiány 2010 óta a GDP 2%-a körül alakul. A GDP csökkenése 2008 végétől 2009 közepéig tartott, így 2009 egészében 0,3%-ot tett ki.

A munkanélküliségi ráta 2009-ben 8% fölé ugrott, de már a következő évben visszatért a korábbi csökkenő pályára. A reál 2008 júliusától 5 hónap alatt közel 66%-ot veszített értékéből, majd visszakorrigált, és 2011 augusztusában még erősebb is volt, mint a válság előtt. A brazil kormány gyors és tabuktól nem korlátozott irányítási képességét példázza a „Tobin-adó”-jellegű adó könnyed használata: 2008 októberében, a hitelpiacok befagyása idején megszüntették azt a 1,5%-os adót, ami addig a fix kamatozású, reálban denominált brazil értékpapírok külföldi vásárlását sújtotta. Amikor azonban 2009 folyamán a reál felértékelődése, illetve az erre irányuló spekulációs mozgás megindult, 2009 októberében ugyanilyen, de már 2%-os adót vetettek ki (MercoPress 2009), sikerrel fékezve az exportra is káros túlértékelődést.

A kormány belföldről, Reál-kötvények kibocsátásával képes finanszírozni magát. A közszektor teljes bruttó adóssága a válság óta némiképpen nőtt, 2012 júliusában a GDP 57,6%-át tette ki, és szinte kizárólag belföldi. A *külső* adósság mindössze a GDP 4-5%-ával ér fel. A bankok és a vállalati szféra eladósodottsága már jóval nagyobb, így az *ország teljes* külső adósságállománya 2012 júliusában 308 (a vállalatközi hitelekkel együtt 422) milliárd dollár, de még ez is csak a GDP 13%-át teszi ki, és az erre jutó teljes adósságszolgálati teher sem túl nagy (az export 18-20%-ával egyenlő).¹³ A gyors növekedésnek és a felértékelődésre hajlamos nemzeti valutának köszönhetően az ország devizatartalékai a válság után is rendületlenül szaporodtak, 2012 júliusában 376 milliárd dollárra rúgtak, ami 20 havi importra elegendő.

A költségvetési egyenleg a válság hatására ugyan romlott, de még így is a kezelhető 3% körül, sőt az alatt marad. A romlás egyik fő oka, hogy nem alkalmaztak megszorításokat, sőt kifejezetten növelték az állam gazdaságélénkítő kiadásait: 2009-ben a fejlesztési bankon keresztül 100 milliárd reál (kb. 55 milliárd USD) friss állami pénzt pumpáltak a gazdaságba hitel formájában, ami több mint háromszorosa a 2008-as hitelezési szintnek.

A monetáris politika a krízisre előbb lazítással (kamatcsökkentés), majd az ennek nyomán megugró infláció miatt szigorítással válaszolt, ami azonban az expanzív költségvetés keresletstimuláló hatásának

jóvoltából nem eredményezte a gazdaság fékezését, még a tervezettnél nagyobb (2009: 5,8%) infláció mellett sem. Az inflációra ügyelő restriktív monetáris politika és a keresletstimuláló expanziós költségvetési politika következtében az infláció fluktuál, de nem vált két számjegyűvé, sőt éves szinten 7% alatt maradt.

A bankszektor viszonylag stabil, kevés a külföldi bank az országban (a külföldi részesedés az alkotmány alapján a bankszektorban nem haladhatja meg a 20%-ot), de a válság miatt azért 100 milliárd reál (kb. 55 milliárd dollár) tőkeinjekciót kapott az államtól.

Az igazi válságkezelés azonban az addig folytatott gazdaságpolitika megerősítése volt. Növekvő beruházások folynak az állami vállalatokban, 90%-ban az energetikai iparban (Petrobrás, Electrobás). Ezenkívül a 2007-ben elindított Növekedésgyorsító Program (PAC) összegét közel 30%-kal megemelték (638 milliárd reálra), és a 2011-től induló csomagot még az elsőnél is nagyobbra tervezik (2011 és 2014 között 959 milliárd reál állami és magánberuházás együtt). A 2014 utáni négy évben pedig, már szinte kizárólag az energia területén, 632 milliárd reál összberuházásra számítanak, főleg a magántőke részéről. Az állam részesedése mindebből 10-12% (Brasil.gov.br. 2012; és MPBM 2012, 14). A fő célterületek a logisztika, energetika és a társadalmi-urbanizációs fejlesztés, hat alprogramban (Brasil.gov.br. 2012).

5. A válság és kezelése folytatódik

Mindezzel azonban a válság és hatása nem múlt el. Sem az évtizedek óta tartó fejlődési válság, sem pedig a 2008 óta tartó világgazdasági válság ütötte sebeket nem sikerült begyógyítani.

Korunk világgazdasági válságának és globális tőkerendszerének kórképét nyújtja, hogy Brazília – és vele más feltörekvő országok, így pl. Kína – növekedési kilátásai 2011-ben ismét romlani kezdtek.

Bár 2010-ben a brazil GDP már jelentős ütemben bővült (7,5%), 2011-ben a világgazdaság további gyengélkedése, valamint a pénzügyi kormányzat infláció elleni intézkedései a vártnál is nagyobb lassulást eredményeztek (2011-ben a GDP csak 2,7%-kal gyarapodott). Az időközben bevetett adókedvezmények, kamatcsökkentés, minimálbér-emelés és egyéb termelésösztönzők, sőt a hazai termelést védeni hivatott importadó-emelések hatására (Reuters 2012), valamint a „szilárd alapokra és robusztus belpiacra”¹⁴ való tekintettel 2012-ben a kormány és az elemzők is 4,5-5%-os növekedést vártak, többek között azért, mert a reál újbóli leértékelődése (2011 júliusa óta kb. 30%) kedvez az exportnak. Ám a számítások nem jöttek be. A világpiaci, különösen a mára Brazília első számú felvevőpiacának számító kínai kereslet csökkenése miatt a brazil export 2012-ben visszaesett, a GDP pedig mindössze 0,9%-kal nőtt. 2013-ra még az optimista előrejelzések sem várnak 3-4%-nál nagyobb ütemet.

A növekedést egyértelműen az állam és a háztartások fogyasztási kiadásai indukálják, ettől lehet remélni, hogy a beruházások és az ipari termelés fellendül. A fogyasztás azonban egyelőre stagnál, ami a megemelkedett lakossági hitelállománynak tudható be. Ez pedig a hitellel táplált növekedés korlátaira irányítja a figyelmet. A kormány ennek ellenére még több hitelt, a vállalatoknak még több működő tőkét ígér, alacsonyabb kamatokat, továbbá adókedvezményeket. Ez utóbbiak 2013-ban 6,5, 2016-ig 4 év alatt összesen 14,8 milliárd dollárt tesznek ki (AFP 2012).

A brazil gazdaság lassulása, illetve növekedési nehézsége megegyezik a kínai és indiai gazdaság szimptomájával (Lásd Azzarello–Putnam 2012). A centrumtőke (mindenekelőtt az eurózónából táplált) további betegeskedése a tőkeértékesülési hosszú ciklus intenzív szakaszának befulladására, az új innovációs ciklus indulásának késlekedése miatt nincs, ami táplálja a perifériák extenzív típusú fejlődését. Mindez visszafogja a feltörekvő országok dinamizmusát, megnehezíti számukra a saját gazdasági alapok fejlesztését, amelyre éppen a kátyúba jutott fejlett országok hatásától való függetlenedés érdekében törekednek, de amely fordulat nem megy egyik pillanatról a másikra.¹⁵

A válság tehát még nem ért véget, és mindaddig nem is fog, míg a világgazdaság, annak vezető szereplői, a fejlett országok technológiát nem váltanak (mindenekelőtt biotechnológia, nanotechnológia, ezek kombinációja, környezetipar, energiatakarékos technológiák irányába), ezáltal egyrészt beindítva saját növekedésüket, másrészt felszabadítva a már lefutott technológiák piacát a fejlettség szerint utánuk következő országok termelőkapacitása számára. Ha a ma már elavult technológiákat a fejlett országokban felváltják az újakkal, akkor mind az elavult technológiák termelése, mind az ezek iránt a fejlett és fejlődő országokban még meglévő kereslet kielégítése szabaddá válik az utóbbiak számára, ahol ismét fellendülhet az extenzív típusú növekedés. A világgazdasági centrum-periféria hierarchiát azonban ez nem változtatja meg.

Jegyzetek

- ¹ A tőkeértékesülési ciklus kimerítő, szakszerű és egyben élvezetes kifejtését lásd Rozsnyai 2002, különösen 8–19.
- ² Egyszerűen fogalmazva: az egy munkásra és egységnyi bére jutó állóeszköz. (Marxi megfogalmazásban: a tőke szerves összetételének nevezzük a tőke értékösszetételét akkor, ha azt a tőke technikai összetétele határozza meg, és annak változását tükrözi. Ha tehát ugyanazt a gépsort alacsonyabb bérekkel működtetik, a tőke értékösszetétele nő, a technikai összetétele azonban változatlan. Ha azonban termelékenyebb technológia alkalmazása miatt nő meg a gépek értékének aránya az alkalmazott munkaerő költségéhez képest, akkor az értékösszetétel a technikai összetétel változása miatt nő. Az esetben beszélünk szerves összetételről, az előbbi esetben nem.)

- ³ Lásd a dependencia- és világrendszer-elmélet nagyjait, mint pl. Raúl Prebisch, Celso Furtado, Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, és a hazai szakirodalomban Farkas Péter, Szigeti Péter és mások munkásságát.
- ⁴ Ezt a jelenséget a közgazdasági szakirodalom Balassa–Samuelson-hatásként ismeri.
- ⁵ UNCTAD WIR Annex Tables Online. Web table 7. FDI inward stock as a percentage of gross domestic product, 1990–2011.
- ⁶ Reál: a brazil valuta neve.
- ⁷ A magyarázat egy statisztikai jelenség, ami Simpson-paradoxonként ismert, és lényege, hogy a súlyozott átlagolásnál a minta belső összetétele meghatározó a végeredmény szempontjából.
- ⁸ 2006 után Brazília részesedése a világ működőtőke-importjából növekedésnek indult. 2010-re Brazília lett az 5. az FDI-t fogadó országok sorában, 48,4 milliárd dollár külföldi működő tőkét vonzott (UNCTAD WIR Annex Tables Online).
- ⁹ A folyamat egész Latin-Amerikára jellemző: a társadalombiztosítási kiadások egy főre jutó értéke 1990–91 és 2007–08 között 445 dollár/főről 880 dollár/főre, GDP-hez mért aránya pedig 12,3%-ról 18,4%-ra nőtt (ECLAC 2011, 132).
- ¹⁰ Az alapvető élelmiszerek árai a bérnövekedésnél kisebb mértékben nőttek.
- ¹¹ Bár egyes latin-amerikai országokban az arány még magasabb (pl. Argentínában 108,2%, Bolíviában 80%) a többi BRICS esetében a brazilnál alacsonyabb: Kínában 63,5, Indiában 63,3, Oroszországban 46,5, Dél-Afrikában 30,5% (WB-PWC 2011. 98–100).
- ¹² 2009-re Kína vált Brazília legfőbb kereskedelmi partnerévé, 2010-ben már ide irányult a kivitel 15%-a, főleg szója, vasérc és olaj (Hoffmann 2011, 27).
- ¹³ Banco Central do Brasil online database, External Sector, Table 51, 51-A, 59.
- ¹⁴ A brazil központi bank elnökének megfogalmazása (*The Economic Times*, 2012).
- ¹⁵ Az exportorientáció versus a hazai fejlesztést igénylő belföldi termelés felfuttatásának problémáját mutatja be Kína példáján Szunomár 2012.

Hivatkozott irodalom

- Abreu, Marcelo de Paiva – Werneck, Rogério L. F. 2005: The Brazilian economy from Cardoso to Lula: An interim view. Texto Para Discussão No 504, Departamento de Economia, PUC-Rio, Brazil, Rio de Janeiro, <http://www.econ.puc-rio.br/pdf/td504.pdf>
- Akamatsu, Kaname 1962: A historical pattern of economic growth in developing countries. *Journal of Developing Economies*, 1(1):3–25, March–August
- Artner Annamária 1996: *Brazília a felzárkózás útján?* Az Ehrlich Éva által vezetett OTKA keretében készült tanulmány, második, bővített változat. Kézirat, MTA VKI, Budapest
- Azul, Rafael 2003: Brazil: Lula's first 100 days— austerity for the poor, tax cuts for the rich. WWSWS.org 22 April <http://www.wsws.org/articles/2003/apr2003/braz-a22.shtml>
- Azzarello, Samantha – Putnam, Blu 2012: BRIC Country Update: Slowing growth in the face of internal and external challenges CME Group Market Insights 25 July 2012, <http://www.cmegroup.com/education/files/ed133-market-insights-bric-2012-8-1.pdf>

- Baer, Werner – Galvão, Antonio Fialho, Jr. 2005: Tax Burden, Government Expenditures and Income Distribution in Brazil. CIBER series paper, http://www.business.illinois.edu/Working_Papers/papers/05-0129.pdf
- Banco Central do Brasil online database. Foreign sector data, Fiscal policy data July 2012 <http://www.bcb.gov.br/?ENGLISH>
- Beghin, Nathalie 2008: Notes on Inequality and Poverty in Brazil: Current Situation and Challenges. Background paper to the development of From Poverty to Power: How Active Citizens and Effective States Can Change the World, Oxfam International 2008, <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/notes-on-inequality-and-poverty-in-brazil-current-situation-and-challenges-112516>
- Brasil.gov 2013: Brazil has lifted 22 million people out of extreme poverty since 2011. *Press releases*, 19 February 2013, <http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/february-2013/brazil-lifts-22-million-people-out-of-extreme-poverty-since-2011>
- Brasil.gov.br. 2012: Brazil announces phase two of the Growth Acceleration Program. *Press releases*, March 29 2010, http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/march/brazil-announces-phase-two-of-the-growth-acceleration-program/br_model1?set_language=en
- Burton, Guy 2010: Lula and economic development. *GlobalAffairs.es*, 18 June 2010, <http://www.globalaffairs.es/en/lula-and-economic-development/>
- Dömény Zsuzsa 2007: *Latin-Amerika balra át!? MTA Politikai Tudományok Intézete, Műhelytanulmányok. Digitális archívum (12) 2007/2.*
- ECLAC 2011: Social Panorama of Latin America • 2010 Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC). March 2011, <http://www.cepal.org/cgi-bin/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/1/41801/P41801.xml&xsl=/dds/tpl-i/p9f.xsl&base=/tpl-i/top-bottom.xsl>
- Farkas Péter 2002: *A globalizáció fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaság-elméletek zavarai.* Aula Kiadó
- Hoffmann, Daniel 2011: The impact of the financial crisis in Brazil and Germany: A comparative analysis of distinct developments. Matrícula n.º.: 110234953 Universidade Federal Do Rio De Janeiro Instituto De Economia, Sept, 2011, <http://www.ie.ufrj.br/fgr/arquivos/Financiar%20Crisis%20in%20Brazil%20and%20Germany.pdf>
- IBGE 2012: PNAD 2011: bigger growth among lowest income ranges. National Household Sample Survey 2011, http://www.ibge.gov.br/english/presidencia/noticias/noticia_visualiza.php?id_noticia=2222&id_pagina=1
- IMF 2002: IMF Approves US\$30.4 Billion Stand-By Credit for Brazil. Press Release No. 02/40 September 6, 2002 International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2002/pr0240.htm>
- Kojima, Kiyoshi (2000): The “flying geese” model of Asian economic development: origin, theoretical extensions, and regional policy implications. *Journal of Asian Economics*, 11 (2000) 375– 401., <http://ejournal.narotama.ac.id/files/model%20asia.pdf>
- Lopez-Calva, Luis F. – Rocha, Sonia 2012: Exiting Belindia? Lesson From The Recent Decline In Income Inequality In Brazil. Poverty, Gender, and Equity Unit Latin America and the Caribbean, The World Bank, April 2012, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2012/06/25/000425970_20120625140209/Rendered/PDF/701550ESW0P1230IC00InequalityBrazil.pdf

- Marques, Rosa Maria – Mendes, Áquilas 2007: Lula and Social Policy: In the Service of Financial Capital. *Monthly Review*, Volume 58, Issue 09 (February), <http://monthlyreview.org/2007/02/01/lula-and-social-policy-in-the-service-of-financial-capital>
- MercoPress 2009: Brazil to slap tax on foreign capital inflow "to avoid speculation". *MercoPress*, October 20th 2009, <http://en.mercopress.com/2009/10/20/brazil-to-slap-tax-on-foreign-capital-inflow-to-avoid-speculation>
- MPBM 2012: Federal Budget For Everyone Brasília-DF. The Annual Budget Bill -PLOA, 2012. Ministry of Planning, Budget and Management, http://www.orcamentofederal.gov.br/orcamentos-anuais/orcamento-2012-1/ploa-2012/versao_ingles2012.pdf
- Osava, Mario 2010: Brazil: Ambitious Development Plan to Cut Inequality. *Interpress* March 8, 2010, <http://www.ipsnews.net/news.asp?idnews=50591>
- Oxford Economics 2012: Brazil. Country Economic Forecast: 25 June 2012. <http://www.oxfordeconomics.com/Free/pdfs/BRAZDB.pdf>
- Petras, James – Veltmeyer, Henry 2003: Whither Brazil? <http://petras.lahaine.org/b2-img/030321petras.pdf>
- Reuters (2012): UPDATE 2 – Brazil current account deficit widens in April, May 24, 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/05/24/brazil-economy-external-idUSL1E8GO4QT20120524>
- Reuters Africa 2010: Brazil's Lula ends final African tour with new deals. July 8 2010, <http://af.reuters.com/article/topNews/idAFJOE6670KQ20100708?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>
- Ribeiro, Marcio Bruno – Teixeira, Joaquin Rodolpho 2001: An econometric analysis of private-sector investment in Brazil. *CEPAL Review*, No 74, Aug 2001, http://www.eclac.org/publicaciones/xml/6/19906/lcg2135i_Ribeiro.pdf
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, Rozsnyai Ervin.
- Santos, Leonor Maria Pacheco et al 2011: The Brazilian experience with conditional cash transfers: A successful way to reduce inequity and to improve health. World Conference on Social Determinants of Health. Rio de Janeiro, 19-21 October, Draft Background Paper, http://www.who.int/sdhconference/resources/draft_background_paper1_brazil.pdf
- Sharma, Ruchir 2012: Bearish on Brazil. *Foreign Affairs*. May/June 2012 Volume 91, Number 3, 80–87.
- Szalai Erzsébet 2003: Magyarországi újkapitalizmus – integráció – alternatívák. *Korunk*, (Kolozsvár) 2003, No 1.
- Szalai Erzsébet 2006: *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet. Új Mandátum*
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben. Globális „szabadverseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szunomár Ágnes 2012: Gazdasági modellváltás Kínában? Befelé forduló versus exportorientált gazdaságpolitika. In Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): *A változó világ gazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. II. Európán kívüli régiók*. Budapest, MTA KRTK VKI, 48–62.
- The Economic Times* 2012: Brazil 2011 economic growth slows to 2.7 percent. (AFP) 7 Mar, 2012, <http://economictimes.indiatimes.com/news/international-business/brazil-2011-economic-growth-slows-to-2-7-percent/articleshow/12169560.cms>
- The World dataBank Online. The World Bank, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=3&id=4>

- TMSA 2012: Brazil's Africa exports show major growth. Trade Mark Southern Africa. <http://www.trademarksa.org/news/brazil-s-africa-exports-show-major-growth>
- TWGI s. a.: Brazil: Beyond Natural Riches. Thomas White Global Investing, <http://www.thomaswhite.com/explore-the-world/brazil.aspx>
- UNCTAD WIR Annex Tables Online. <http://archive.unctad.org/Templates/Page.asp?intlItemID=5823&lang=1>
- WB 2004: Inequality and Economic Development in Brazil. The World bank Country Study. The World Bank, Washington, D. C., http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2004/10/05/000012009_20041005095126/Rendered/PDF/301140PAPER0Inequality0Brazil.pdf
- WB 2009: Brazil Federal Public Financial Management Performance. December 2009, The World Bank, http://siteresources.worldbank.org/BRAZILEXTN/Resources/Brazil_PublicManagement_English.pdf
- WB-PWC 2011: Paying Taxes 2011. The Global Picture. The World Bank Group, PricewaterhouseCoopers International Limited, <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/paying-taxes-2011.pdf>

(A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.)

Jegyzetek a braziliai Amazóniáról és a latin-amerikai parasztmozgalmakról

Quitóból a braziliai Amazóniáig Bogotán át vezet az út. Mivel van még három órám a csatlakozásig, a barátaim kijönnek a reptérre, hogy együtt vacsorázzunk: az egyikük Piedad Cordoba munkatársnője, aki nagy szerepet játszott a kormány és a *FARC (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia)*, Kolumbia Forradalmi Fegyveres Erőei közötti tárgyalások elindításában, a másik pedig a *Kolumbiai Parasztmozgalom* elnöke. A tárgyalásokról beszélgetünk: egy jelentős társadalmi áramlat követeli a civil társadalom részvételét. A témáról megbeszélés lesz a következő héten. A kormány és a gerillaszervezet között folyó tárgyalások középpontjában mellesleg a mezőgazdaságot érintő kérdések állnak. A latin-amerikai országok közül ugyanis Kolumbiában a legegénylőtlenebb a földek elosztása. Ez volt az oka annak idején a *FARC* fegyveres felkelésének, és az azóta eltelt több mint negyven év óta gyakorlatilag semmi sem változott, sőt. A parasztmozgalom vezetője gondolkodás nélkül kijelenti, hogy a mozgalom devianciái ellenére, „ők a mienk”.

Másnap: egy braziliai átszállással megszakított, 23 órányi utazást követően megérkezés a (Franciaország területének kétszeresét kitevő) Pará állambeli Marabába. A *Földnélküliek Mozgalmának* (MST) helyi vezetői a repülőtérre várnak, majd az egyetemre visznek, ahol az MST és a *Lelkipásztori Földbizottság* (Brazil püspöki konferencia) közös gyűlése zajlik. Napirenden a földkérdés, a parasztmozgalom, a paraszti mezőgazdaság, valamint a nagy hidroelektronikai projektek. Celia Congiliónak köszönhetően, aki az MST-hez közeli szociológus és a *Parái Szövetségi Egyetem* tanára, az értelmiség és a társadalmi mozgalmak szoros együttműködésben állnak. Celia Congilio hangsúlyozza, hogy ez állandó harcot jelent az egyetem intézményén belül.

Ezt követően városnézés a program, majd megbeszélés az MST vezetőivel. Egy több kilométer hosszú hídon átkelünk az Amazonas egyik mellékfolyóján. Végtelen hosszúnak tűnő vonat halad át rajta, három mozdonnyal és kétszáznál is több, vasércet szállító vagonnal, mégpedig a *Vale do Rio Doce* bányájából, ahova másnap látogatunk el. A megbeszélés célja, hogy megszervezzük a következő napok találkozóit, elsőként az MST egyik – innen mintegy 225 kilométerre található – településén, Palmaresben, valamint a Vale do Rio Doce bányájának

megtekintését Carajasban. Az MST barátai megajándékoznak Fiorelo Picoli *O Capital e a Devastação da Amazonia* (Tőke és pusztítás Amazóniában) című könyvével, amelyből a következő adatok származnak.

A brazíliai Amazónia

Az amazóniai esőerdő 5,5 millió km²-t foglal el, amelynek 63%-a Brazíliában található, és mintegy felét teszi ki a hatalmas ország területének. A buja, trópusi és vékony talajú erdő rendkívül sérülékeny. A Földön élő állatfajok fele él itt, valamint mintegy 2 millió növényfaj és 500 000 gyógynövény. Ezzel magyarázható a gyógyszeripari cégek érdekeltsége. Pará államban az esőerdőt 30%-ban nagyméretű (akár 50 méteres) fák, paradiófák alkotják, 70%-ban pedig alacsonyabb, 15-20 méteres fák. Területén mintegy 25 millió ember él.

A növényzet szisztematikus irtása az 1964-es brazíliai katonai államsínnyel kezdődött el. 1970 óta a brazíliai esőerdő 17%-át semmisítették meg. Ekkoriban 4%-nyira becsülték a pusztítást. 1970 és 2000 között több mint 15%-nyi területen irtották ki a fákat, és ha ez így folytatódik, 2020-ra a teljes pusztítás eléri az eredeti terület 42%-át. Az erdőirtás a legjobb fák kivágásával kezdődik, majd jön az erdőtűz és a defoliánsok bevetése, ami elpusztítja a teljes növény- és állatvilágot, végül pedig a terület feltörése buldózerrel. Emilio Garrastazu Médici tábornok (1969–1975 között elnök) a hatvanas évek végén a következőképpen fogalmazott: „Föld ember nélkül, ember föld nélkül” – igazolva nemcsak a mezőgazdaság és az állattenyésztés, de még a bányászat térnyerését is az amazóniai esőerdők területén. Holott nem másról volt itt szó, mint a térség világgpiacra való bevezetéséről. Mint tudjuk, nem először.

1870 és 1910 között a kaucsuktej (latex) kitermelése járt nagy sikerrel. Ennek köszönheti létrejöttét az Amazonas-parti Manaus, az esőerdő kelles közepére épült város, melynek a párizsi mintájára megépült operája sokáig Brazília büszkeségének számított. Ez a tevékenység azonban, melyért súlyosan megfizetett az amazóniai bennszülött lakosság Brazíliában és Peruban egyaránt, az embertelen munkakörülmények és a munkaerő biztosítására a törzseknél végrehajtott razziák miatt (melyhez hasonló módszer volt gyakorlatban az akkori Kongóban is), nem sokkal az I. világháború előtt befejeződött.

Fernando Enrique Cardoso elnök (1995–2003 között) az ország gyors modernizációjának híveként a mezőgazdaság határainak folyamatos kiterjesztésén munkálkodott, és az első Lula-kormány ideje alatt (2004–2008) a becslések szerint az esőerdőből percenként nyolc futballpálya nagyságú terület tűnt el. Ez a politika nem pusztán a mezőgazdasági tevékenység fokozását tartotta szem előtt, hanem sokféle nyersanyag kitermelését is: vas, mangán, ón, króm, nikkel, kobalt, uránium, arany, réz, bauxit, gáz, szén stb. Az utóbbi évtizedben a nyersanyagok világ-

piaci ára és az ismert lelőhelyek fokozatos kimerülése miatt új korszak következett be ezen erőforrások kitermelésében. Ez Amazóniára is kihat. Latin-Amerikában egyre több konfliktust robbantanak ki a bányászok: 2012-ben 157 ilyen megmozdulás történt (215 közösséget érintve), ebből 21 Brazíliában.

Ezen folyamatok az újonnan feltört földek egyesítését idézték elő. 1945-ben a földbirtokosok 99,8%-a rendelkezett 100 hektárnál nagyobb földdel. Ezzel együtt felütötte a fejét a spekuláció is. Az eladott földeket újra értékesítették. Jelenleg a gazdák 1%-a rendelkezik a földek 44%-ával. A földek pénzmosásra is szolgálnak. A katonai rezsim idején az állam birtokleveleket osztogatott a nagybirtokosoknak, mégpedig olyan feltört és hivatalosan szabadon álló területekről, amelyeken azonban kiscsajdók vagy őslakos közösségek éltek, akiket ekkor el is űztek. Hatalmas területek kerültek így új kézbe. Említhetnénk Carlos Medeiros 9 millió hektárnyi (azaz Portugália nagyságú) birtokát, vagy Cecilio Rego Almeida esetét, akinek a birtoka Belgium és Hollandia együttes területét teszi ki (Nepomuceo 2007, 52). De folytathatjuk a sort a multinacionális társaságokkal is. A legnagyobb cég (Jari Bt.) 1 500 000 hektárt birtokol, egy másik, japán cég (Suiá-Missu) 678 000-et; Georgia Pacific (USA) 500 000-et; a Volkswagen 140 000-et. Rajtuk kívül több száz vállalatnak van itt telepe, gyakran brazil közvetítőkön keresztül (Picoli 2006, 47). A katonai rezsim után, a nyolcvanas években elindított agrárreform elől könnyedén kitértek a nagybirtokosok, akik szétszították a földet gyermekeik, barátaik és alkalmazottaik között, és akik olykor birtoklevelet kaptak olyan földekre, amelyek sohasem voltak birtokukban, lehetővé téve az egymást követő kormányok számára, hogy feljavítsák a földek újraelosztására vonatkozó statisztikákat (Mançano Fernandes – Cliff – Gonçalves 2012, 26). Ugyanebben az időszakban számos bejelentés érkezett a hatóságokhoz illegális tevékenység folytatásáról, melyeket azonban nem követett komolyabb retorzió – a helyi hatóságok, a katonai rendőrség és a vállalatok ugyanis nagy mértékben összejártsanak egymással.

A katonai államcsínyt követően Amazónia megnyitásával és a transzamazóniai út megépítésével óriási népességnövekedés következett be. Több tízezer északkeleti föld nélküli paraszt és városi munkanélküli vándorolt a térségbe. Ekkorra tehető az aranyásók (*galimpeiros*) fénykora is, nevezetesen Pará államban. Ez utóbbiak embertelen körülmények között dolgoztak, így hát nem is voltak hosszú életűek, ráadásul amit megkerestek, szinte teljes egészében italozásra vagy prostituáltakra költötték. Ez a tevékenység a lelőhelyek kimerülése miatt a század kezdetén véget ér, munka nélkül hagyva a *galimpeiros*okat, akik ezt követően vagy földek után néztek, vagy olcsó munkaerőként szolgáltak a földbirtokosok és a bányavállalatok számára.

Ez volt ugyanakkor az erőszak általánossá válásának évtizede is. A katonai rendőrség a nagybirtokosok és a vállalatok szolgálatába állt, akik támogatták a rosszul fizetett rendőri intézményeket (laktanyák épí-

tése stb.) és azok egykori tagjait magán biztonsági őrként alkalmazták. Az erre használt kifejezés szerint a térség *farouestévé*, vadnyugattá vált.

A nyolcvanas években a kormány segítségével – ami anyagi támogatást is jelentett – jelentősen fejlődött a külterjes állattenyésztés. A fakitermelés (nemesfa és papírpép alapanyaga egyaránt) óriási méreteket öltött, a malajziai vállalatok bekapcsolódásával. Mato Grosso államában, mely Pará államhoz képest az amazóniai esőerdő másik oldalán található, a szójatermesztés indult nagy fejlődésnek a kilencvenes években. Repülőgépről nézve megdöbbenő látványt nyújtanak az erdőbe benyúló szójaültetvények hatalmas téglalapjai – amit én magam is konstatáltam, amikor Limából São Paulóba repültem. A mindössze tíz percig tartó út alatt elszomorító kép tárul az ember elé: valóságos ökológiai agressziónak lehetünk tanúi, melynek célja az emberek és állatok élmezésén kívül egyre inkább a mezőgazdasági üzemanyag előállítás. A *Guardian* egyik cikke szerint csak 2011-ben 10%-kal nőtt a szójatermesztés (Watts 2012).

Az illegális erdőirtás továbbra is nagy arányokat ölt, annak ellenére, hogy a műholdas megfigyelésnek köszönhetően az utóbbi években javult az ellenőrzés. Az ilyen károkozás elleni fellépés azonban láthatóan nehezen megy. A *Guardian* már említett cikke szerint a büntetések 2%-át hajtják be ténylegesen. A *ruralistas*¹ néven emlegetett személyek, azaz a befolyásos nagybirtokoslobbi nyomása alatt álló Dilma Rouseff-kormány 2012-ben új erdészeti törvényt adott ki, melynek természetvédelmi intézkedései mellett mindenekelőtt a mezőgazdaság modern ágazatának fejlődése előtt álló akadályok elhárítása a célja, ami az ország mint feltörekvő hatalom növekedésének alapja.

A génmódosított növények termesztése egyre gyorsabban terjed. A szójának több mint 80%-a génkezelt, s ez a tendencia figyelhető meg a kukorica, a gyapot és a bab esetében is. A 2002-ben még 4 millió hektáron megvalósuló GMO-termesztés 2015-re 36,6 millió hektárra nőtt.² Előreláthatóan ezt a mezőgazdasági technológiát alkalmazzák majd az országban nagymértékben termesztett eukaliptusz esetében is monokultúra formájában, amely 2015-től kezdődően kerülhetne kereskedelmi forgalomba, mégpedig mezőgazdasági üzemanyag előállítására, Amazónia „újraerdősítése” révén. Az elképzelés braziliai támogatói között találjuk Stanley Hirsht, a FuturaGen (Vidal 2012) nevű izraeli biotechnológiákkal foglalkozó cég vezérigazgatóját, aki bátran jelenti, hogy „Yes I do want to save the world”.

Ehhez a körképhez azonban azt is hozzá kell fűzni, hogy számos, nagy gátak építését célzó projekt van folyamatban a vízenergiával nyert elektromosság előállítására. A gátak több százezer hektár területet árasztanak el, ami miatt több tízezer ember kénytelen elhagyni otthonát. Az elektromos áram alapvetően ipari célokat szolgál. A Lelkipásztori Föld Bizottság kitüntetett figyelemmel foglalkozik ezzel a problémával. Számos kisgazda és bennszülött közösség sorsa az otthonvesztés. Kártérítésben jobbra

csak reménykedhetnek, hiszen többségük nem rendelkezik birtoklevéllel. A Tractebel nevű belga céget gyakran jelképként emlegetik ezen a téren. Az 1990-es évek végének gazdasági növekedése ellenére Amazónia lakosságának 60%-a élt a szegénységi küszöb alatt, és 24%-a volt analfabéta. Az itt élők csupán 4%-ának otthona rendelkezett fürdőszobával. Ami az őslakosokat illeti, akik számát a kolonizáció idején 6 millióra becsülték Brazíliában, ma körülbelül 550 000-en vannak, és többségük Amazóniában él. Ők az elsődleges áldozatai a nagybirtokosok, a bányavállalatok tevékenységének és a nagy gátak építésére irányuló projekteknek. Don Pedro Casaldaligát, araguiai nyugalmazott püspökét, aki védelmébe vette az őslakosokat, halálosan megfenyegették, mégpedig olyan határozottan, hogy 2012 decemberében kénytelen volt elköltözni. „Amazónia a rettenetes és az erőszak földje” – összegezte a helyzetet Fiorelo Picoli.

Tanulságos pályafutás

Ez áll a háttérben, amikor az MST három vezetőjét elkísérem a Marabából induló transzamazóniai úton. Autónkat, egy ilyen körülmények között igen hasznos terepjárót, Celia Congiliótól, a Parái Egyetem tanárától kaptuk kölcsön. „Nekünk nincsenek autók – mondják az MST tagjai – de vannak barátaink”. Több mint 200 km-t teszünk meg Paraunapebasig egy rettentő rossz minőségű szövetségi úton. Óriási kamionok és transzbrazíliai buszok nehezítik a közlekedést. Valamennyien az esős évszak miatt vízzel telt kátyúkat kerülgetik.

A táj egyhangú: fehér színű marhák, hátukon púppal ameddig csak a szem ellát, illetve frissen learatott szójaföldek. Néhány magányos paradiófa töri meg a végtelenül lapos táj monotonitását. Kerítések jelzik a birtokhatárokat. Elhaladunk a Santa Barbara-birtok előtt, ahol fegyveres őrök állnak a bejáratnál. A tulajdonos, Donald Santos az *Opportunity* nevű amerikai bank brazil leányvállalatának vezetője: a földbirtokos oligarchiáról pénzügyi burzsoáziára való áttérés kitűnő példája. 2012 júliusában, az ENSZ Rio+20 éghajlat-változási konferenciája alkalmából az MST kezdeményezésére felvonultak a parasztok. Amikor a menet a Maraba felé vezető úton elhaladt a Santa Barbara-birtok előtt, az őrök tüzet nyitottak, melynek során 16-an megsérültek, köztük egy két éves gyermek. Ez a birtok, a szomszédos gazdaságokhoz hasonlóan, arról ismert, hogy rossz munkakörülményeket biztosít. Az előző héten két földbirtokost ítélték el Para állam bíróságán rabszolgamunkára kényszerítés miatt (munkások vétele, illetve eladása, fogva tartása a birtokon). Titkos temetőket is felfedeztek.

Kis időre letérünk a szövetségi útról, hogy megtekintsünk egy állami mezőgazdasági kutatólaboratóriumot, amely az MST állhatatosságának köszönhetően jött létre a térségben. Közben elhaladunk a föld nélküli parasztok által elfoglalt mezőgazdasági területek előtt, melyek közül

egyedül egyet ismert el a kormány az egész térségben. A megművelt területek parcelláin kis vályog-, fa- és ritkábban téglaház található.

Az MST stratégiájának lényege, hogy a föld nélküli parasztokat táborokban egyesíti, annyit követelve meg tőlük, hogy legalább egyhavi élelemmel érkezzenek. Ezt követően indul meg a képzés és a szervezőmunka: tanács igazgatja a kollektívát, melyhez akár több száz fő is tartozhat. Ez előbbi a családok választják meg, akiknek szövívőik vannak, mégpedig tíz családnak egy. Rendelkezésre áll az alapfokú oktatást biztosító iskola és egy egészségügyi központ. Előfordul, hogy több hónapot, akár egy-két évet is kell várni, míg földhöz jutnak, vagy az államtól, vagy valamely nagybirtokostól. Ha eljön a pillanat, elfoglalnak egy műveletlen területet, ami olykor megegyezés tárgyat képezi, olykor pedig a nagyobb gazdaságok magánmilíciái akadályozzák meg erőszakkal, akár halált okozva. A földfoglalást követően a földet felosztják a tagok között, és a szövetkezet segítségével megindul a gazdálkodás, valamint a házak építése.

Egy paraszti és amennyire csak lehetséges organikus, nem pedig vegyi mezőgazdaság szerveződik tehát. Amazónia térségében az élelmiszerek nagyobb része – a manioka- és a kukoricatermelés több mint 80%-a – ilyen típusú mezőgazdaságból származik, amely ugyanakkor a gazdaságok kisebb részét jelenti. A világbank és a FAO által nemrégiben együttesen készített tanulmány elismerte, hogy a családi gazdálkodás hosszú távon termelékenyebb, mint a monokultúrák, a talaj, illetve a víz szennyezettségének mértéke, a biodiverzitás pusztítása és az ez utóbbiak által okozott üvegházhatású gázok kibocsátása miatt. Nem olyan egyszerű azonban az élet ezeken az új mezőgazdasági településeken. Némelyikükből fokozatosan falvak vagy kisvárosok lesznek, ha a kormány támogatja őket. Más települések elszigetelődnek az iskolával és egészségügyi ellátással rendelkező központok peremén. A Földnélküliek Mozgalma számára a folyamat intézményesítése jelenti a legnagyobb kihívást. A kezdetben meglévő aktivista lendületet ugyanis nehéz hosszú távon fenntartani. Az egyéni érdekek nem mindig találkoznak. A parasztok kezdik eladogatni földjeiket, ami az MST által elindított folyamatban nem engedélyezett. Az elszigetelt kis farmok esetében a társadalmi érintkezés nehezebb és a fiatalok egyre kevésbé kívánnak maradni. A településeken máshonnan érkezők telepednek le, olyanok, akiknek nincs közösségi tapasztalatuk. A pünkösdisták egyházak, melyek nagy létszámmal toborozzák a híveket, igyekeznek tagjaik minden figyelmét a spiritualitásra terelni, tudomást sem véve a társadalmi és politikai kérdésekről. S ha meggondoljuk, Lula elnök szegénység elleni programjai (*Bolsa familia*) révén is csak meggyengültek a társadalmi mozgalmak: a túléléshez szükséges minimum biztosítása miatt ugyanis a harc már nem volt annyira elengedhetetlen. Ráadásul nem is alakították át a társadalom felépítését. A komolyabb mezőgazdasági reformokkal nem társított programok segítő szándéka tehát a visszájára fordult, noha jól szervezettek és fontos

követelményeket tartalmaznak a családok számára az iskoláztatás és az egészségügy terén.

Az MST nem az egyetlen parasztmozgalom. Áthaladunk a FETBAB (Brazil Mezőgazdasági Munkások Szövetsége) *assentamentó*ján (településén). Ez a szervezet nem a földnélküliek, hanem a kisgazdák érdekeit képviseli, akik azonban szintén földhiányban szenvednek. A FETBAB kevésbé radikális követeléseket fogalmaz meg, mint az MST, s olykor feszültségek is jelentkeznek közöttük. Nemrégiben azonban megalakult az összes brazil parasztmozgalom közös szervezete.

Tovább folytatva utunkat, egyszer csak megpillantjuk a Serra Pelada kopár hegláncát, amelyet az erdőirtás miatt hívnak így, és amely fénykorát akkor élte, amikor a *garimpeírók*, azaz aranyásók érkeztek ide az egész országból, erre a dantei tájra, ahol izzadt munkások nyüzsgöttek nemesfém rögöket fürkészve. Ez az emberi tragédia a kézi bányászatra alkalmas lelőhelyek kimerülésével véget ért, s ennek következtében több ezer ember került vissza a „munkaerőpiacra”.

Több száz kilométernyi utazás után erősen szimbolikus helyre érkezünk, mégpedig Eldorado dos Carajásba. Eldorado neve az aranybányákra utal, Carajás pedig az itt élt indián törzs neve. A táj meglehetősen hétköznapi: feltört földek a mezőgazdasági területek határainak kitolása céljából. 1996. április 17-én itt mészárolták le az agrárreformért menetelő gazdákat. Pará állam fővárosába, Belém felé tartottak, és az MST kezdeményezésére kezdtek el menetelni, 24 órával korábban, mégpedig csaknem négyezren, köztük nők és gyermekek. Tudván, hogy még több száz kilométer út áll előttük, pihenőt tartottak. A paraunapebasi katonai rendőrség, melynek tagjait a Vale do Rio Doce nevű bányavállalat által szolgáltatott busz szállította a helyszínre, felsorakozott a csoport mögött, a nem sokkal azután érkezett marabai rendőrök pedig a menet élén. A katonák összehangolt támadásban tüzet nyitottak, melynek során tizenkilencen életüket veszítették, és több mint hatvanan megsebesültek, nők és férfiak egyaránt. Pánik tört ki, a túlélők a szomszédos *assentamentó*kra menekültek. Később az MST ismét kapcsolatba lépett velük, hogy előkészítse a földfoglalást, ami meg is történt, de a néhány évig tartó terv végül füstbe ment a résztvevők heterogén összetétele miatt, akik közé egyfelől a felvonulás túlélői, másfelől *garimpeírók* tartoztak.

Ahogy május 1-je lett a munka nemzetközi ünnepe, megemlékezésül az 1886-ban Chicagóban lemészárolt munkásokról, akik sztrájkot szerveztek a 8 órás munkaidő bevezetésért, hasonlóképpen február 17. ma már Eldorado dos Carajás áldozatainak emléknapja. Nem sokkal azután az MST megkapta a Baudouin király-díjat Brüsszelben, mire Fernando Henrique Cardoso elnök azzal vádolta Belgiumot, hogy egy terrorista mozgalmat támogat.

Megálltunk a tragédia színhelyén, amely az események óta semmit sem változott. A két ház, ahová néhány túlélő bemenekült, még mindig itt áll. A kanyarban robusztus emlékmű magasodik: egy fakereszt, körötte 19

szénné égett nagy diófa. A halott fák mindegyike (néhányik idővel kidőlt) egy-egy áldozatot jelképez. Szénné égték, akár az erdőirtással elpusztult növények. A kereszt egyaránt emlékeztet áldozatra és reménységre. Imádkoztunk az áldozatokért, és azokért is, akik mindmáig naponta harcba szállnak. A hosszú tárgyalás ellenére a felelősök ma is szabadlábban vannak, így hát ebből a tragédiából, ahogy Eric Nepomuceno írja, a „büntetlenség története” íródott (Nepomuceno 2007).

A Vale do Rio Doce bányavállalat Carajasban (Pará állam)

Paraunapebasba érkezünk, egy alig ötven éve épült városba, mely azonban máris nagyon fejlett. Népessége hamarosan eléri a 300 000 főt. Jól megtervezett sugárutakkal rendelkezik, az épületek azonban tükrözik a sietséget, amellyel felépítették őket. Esztétikai kérdések láthatóan nem zavarták meg a munkát. Mindenekelőtt a Vale do Rio 12-nek köszönhető a település fejlődése. A bányaközponttól 40 kilométerre fekvő városban összpontosul az adminisztratív tevékenységek egy része, számos kiegészítő szolgáltatás és a munkások lakhelye. Működését tekintve, erről a katangai Elisabethville és az Union minière jut eszembe, ahová nem sokkal Kongó függetlenné válása előtt látogattam el.

A bányába az erdőn át vezető út kitűnő minőségű. Mellesleg természetvédelmi terület. A területre való behajtáshoz belépési engedély szükséges, mégpedig a Vale engedélye. Egy ásványkincsekkel foglalkozó kutatóközpont alkalmazottja vezet bennünket. Mielőtt azonban behatolnánk a bányába, ejtsünk néhány szót a Vale do Rio Doce nevű vállalatról.

A cég saját meghatározása szerint „a világ első számú természeti kincseket kitermelő vállalata, mely kiváló munkájának és az emberek, illetve a föld iránti elkötelezettségének köszönhetően hosszú távú értékeket teremt”.³ A cég 5 kontinens 37 országában működik. 2011-ben 79 646 személyt alkalmazott. Irányító szervének székhelye Brazíliában található, adminisztrációs központja pedig Svájcban. Bár vasércbányászatra specializálódott, a foszfát kitermelésében is az egyik világelső. Belekezdett továbbá a mezőgazdasági üzemanyagok termelésébe is, egészen pontosan 2011-ben, amikor felvásárolta a Bioramát. A tervek szerint 80 000 hektáron ültetnek majd pálmafákat biodízel előállítására (alapvetően saját szükségleteik kielégítésére) ami „az (ipari tevékenységek) »fenntarthatóságára« és az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére való törekvésének kifejeződése”. A vállalat a hidroelektromosság terén is beruház a működéséhez nélkülözhetetlen elektromos energia előállítása céljából.⁴

A Vale 1942-ben alakult meg brazil állami vállalatként, majd 1997-ben F. H. Cardoso privatizálta. 2006-ban a cég megvásárolta a kanadai INCO kombinátot 18,9 milliárd dollárért. Jelenlegi tőkéje nagyrészt brazil, 23,8%-a japán (Mitsui). Egy összesen 16,3 milliárd dolláros beruházás

van kilátásban 2013-ra. A vas (Brazília legfőbb terméke) legnagyobb piacát Ázsia jelenti, főleg Kína. 2011-ben a Vale teljes bevételének 32,4%-a származott a kínai eladásokból, 2012-ben viszont a társaság elnöke az amerikai kongresszus bizottságának szóló gazdasági jelentésében aggodalmát fejezte ki az arány visszaesése miatt (United States Securities and Exchange Commission 2011).

A Vale concessziója 650 810 hektárra terjed ki Brazíliában, és határozatlan ideig szól. Négy természetvédelmi területet foglal magában. A legfőbb tevékenység a vasércre épül, de megindult a réz kitermelése is, nevezetesen a Carajastól 85 kilométerre található Sossegóban: nemrégiben készült el az odavezető út. A rezet kamionokkal szállítják Paraunapebasig, onnan pedig vonattal San Luiz de Marañóban található végállomásig: Ponta da Madeira kikötőjébe. 2012-ben 2 milliárd dolláros beruházással újabb kitermelés indult meg a Malabához közeli Salobo1-ben, amely 2013-ban a Salobo2-vel folytatódik. Sossegóban aranyat is bányásznak: 2011-ben 90 000 unciát termeltek ki. Carajasban, a vasérc lelőhelyén, vasgyár van épülőben, mely a tervek szerint 2013-ban kezd működni.

A bányacég a következőkben határozza meg küldetését: „természeti erőforrások átalakítása révén jólét és fenntartható fejlődés biztosítása”. Ez nagyon hasonló ahhoz, amit a BANRO nevű kanadai aranybánya hirdet magáról, ahova a Dél-Kivuba tett utam előtt egy hónappal látogattam el. A szöveg a következő szavakkal záródik: „Képzeld el, hogy a föld gazdagsága fejlődéssé alakul át!” Jellegzetes értékei pedig a következők: „az élet mindennekefelett; az ember megbecsülése; a Föld védelme; jól tenni; együtt fejlődni; mindezt megvalósítani”.⁵ Úgyhogy láthatóan a földi élet összes etikai követelményére van mit felmutatni.

A társaság jövedelmezősége jelentős, főleg a nyersanyagok iránti kereslet és azok árának növekedése óta. 2011-ben az üzleti forgalom elérte az 58,990 milliárd dollárt (a 2008-as 38,500 milliárddal szemben). Ugyanebben az évben a nyereség 22,885 milliárd volt, míg három évvel korábban 13,200 milliárd. 2011-ben a társaság részvényesei 12 milliárd dollár bevételhez jutottak. A brazil kormány 12 „kiváltságos” (arany-) részvénnel rendelkezik, mely vétőjoggal ruházta fel az olyan kérdésekben, mint például a vállalat neve, székhelye vagy megszüntetésének módzatai. A nettó bevétel után a brazil államnak fizetett haszonbér 2011-ben 2% volt a vas és a réz, és 1% az arany esetében. Adózás tekintetében a cég szerint Brazília a „legjobb ország”, mivel itt nemcsak alacsonyabban az adók, mint más térségekben, hanem a vállalat ösztönzést, azaz adókedvezményeket is kap.⁶

A Vale jelentése szerint ennek ellenére a cégnek vannak nehézségei. Konfliktusokkal terhelt a viszonya a helyi, azaz bennszülött lakossággal, akik időnként késleltetik, illetve megakadályozzák a vállalat tevékenységét. Mellesleg, több jogi eljárás van folyamatban, nevezetesen a brazil állammal, a Vale által inadekvátnak ítélt adók miatt.

Az azonban kimaradt a társaság jelentéseiből, hogy a Porto Alegre városában 2012-ben megrendezett Tematikus Szociális Fórum a Valénak ítélte oda a *Public Eye Award* elnevezésű díjat, amelyet a szegény Nobel-díjának is neveznek, és amelyet a „Föld legrosszabb vállalata” kap meg, versenyben egy tucat másik céggel. A nagy-britanniai Világfejlesztési Mozgalom által ismertetett és 88 000 internetes szavazattal megerősített döntés a következők alapján született meg: a környezetszennyezés mértéke, a szakszervezet-ellenes politika, a munkajog megszegése, paramilitáris milíciák alkalmazása és korrupció. A jelentés felhívta a figyelmet a kanadai munkások rendkívül hosszú sztrájkjára, és a társaság részvételére a Belo Monte-gát (Amazónia) finanszírozásában, mely miatt 40 000 ember, nagyrészt őslakos volt kénytelen elhagyni otthonát (lásd Wikipédia). 2011 végén az MST által a Florestan Fernandes Iskolában (São Paulo mellett) szervezett előadás-sorozat alkalmával találkoztam a Vale dolgozóinak egy csoportjával, akik Brazíliából, Kanadából és Mozambikból érkeztek (a társaságnak szénbányái vannak Tete tartományban). Azért gyűltek itt össze, hogy információt cseréljenek és közös akciókat dolgozzanak ki. Az egyik mozambiki munkást száműzték Brazíliából nem sokkal a Rio+20 konferencia előtt.

A bányák területére megérkezni megdöbbenő élmény. A buja amazóniai esőerdő végtelen zöldjéből hirtelen kietlen tájra csöppenünk. Több tíz kilométeren keresztül minden barna, a hegyek fától lecsupaszítva, kopaszon állnak. A csúcsokról hosszú szállítószalagok nyúlnak szerte-szét, mintha egy hindu isten karjai volnának. Majd a kitermelt nyersanyag megindul a bányavasút lassan haladó vagonjai felé, közben nagy markolók köpik ki vastörmeléket. Dantei látvány elevenedik meg előttünk a több száz jármű láttán, melyek megállás nélkül keresztül-kasul furikáznak a bányában. Fényjelzések szabályozzák a közlekedés áramlását. Látunk ott kamionokat, buszokat, kis teherautókat, személyautókat és két méternél is nagyobb átmérőjű kereken közlekedő óriásgépeket. Néha akkora dugó alakul ki, hogy olykor húsz percnél is többet kell várniuk a piros lámpánál sorakozó járműveknek. Azt hinné az ember, hogy egy nemzetközi repülőtérén jár.

A hegyfokról nézve beláthatjuk az egész telepet, legalábbis a központi részét. A hegy helyén két kilométernél is nagyobb átmérőjű lyuk tátong. A lent dolgozó gépek és járművek tompa zaját még itt is hallani. Hogy képes az ember így uralni a természetet? A prométheuszi emberre gondolok, de gondolataim továbbhőmpölyögnek: mekkora sebet ejt az ember a természetben (a földanyán), valószínűleg visszafordíthatatlan kárt okozva. Ki emlékszik még, hogy Carajas, a bánya mai neve, egy indián törzs neve volt? Milyen közvetett hatást gyakorol ez az egész a környezetre, messze túllépve a bánya határait? Mennyi vizet gyűjthetnek össze ezekben az óriási kerek tartályokban? Miféle munkakörülmények között dolgoznak itt? Milyen kompromisszumokat kötöttek vajon a politikai

hatalmakkal, hogy egy ilyen ásványlelőhelyen folyhasson kitermelés, mégpedig alapvetően a magánrésztvényesek hasznára?

Ha csak egy ilyen telep volna a több száz négyzetkilométeres erdő közepén, még el is tűrhetnénk, feltételezve, hogy szigorú ökológiai és társadalmi feltételeknek tett eleget. Egyre szaporodik azonban a kitermelés, és nemcsak ebben a térségben, hanem egész Brazíliában, Latin-Amerikában, Mexikótól Patagóniáig, Afrikában, Ázsiában. Globális jelenségről van tehát szó. A természeti erőforrások kiapadása miatt megindult a vadászat az ásványlelőhelyekért, versenyhelyzetbe hozva a nagyvállalatokat. A korábbinál több kárt okozó technikákat alkalmaznak az azelőtt elképzelhetetlen termelési küszöb elérése céljából.

Az üvegházhatású gázok kibocsátása több millió tonnát tesz ki. Hihetetlen mennyiségű vizet használnak, holott vízválság van kilátásban. A vegyi anyagok és az olyan mezőgazdasági adalékanyagok, mint a higany vagy a cián használata általi talaj- és talajvízszennyezés miatt számos földterület nem alkalmas a termelésre, ami pedig kihat a dolgozók, illetve családjaik egészségére. Azaz egy kitermelési modell kérdőjeleződik meg. Megoldásokat javasolni nem könnyű, de lehetséges, sőt nélkülözhetetlen. Egy dolog biztos, mégpedig, hogy a jelenlegi helyzet katasztrófához vezet. Nem folytatódhat tovább, és gazdaságilag, politikailag, morálisan egyaránt elfogadhatatlan.

Paraunapébába érkezvén a társaság által a vezetőknek és az adminisztratív személyzetnek épített városon hajtunk keresztül, mely az erdő szélén helyezkedik el, egy olyan területen, ahol emiatt vágták ki a fákat és ahol minden szolgáltatás megtalálható, amit csak kívánhat az ember. Elhaladunk a cég magánrepülőtere mellett is, majd visszafordulunk a városba. Másnap összejövetel volt Palmaresben az MST egyik telepén. Mintegy harmincan gyűltek itt össze egy pálmalevelekből font tetejű helyiségben. Kétnapos szemináriumot tartottak a szövetkezet és a mozgalom vezetőinek részére. Én a világválság helyi aspektusairól beszéltem. A beszélgetés egész délelőtt tartott. Rövid ebéd után visszaindultunk Marbalába, özönvízszerű, jellegzetesen amazonasi esőben, méghozzá több mint 200 kilométernyi úton keresztül, mely legalább annyira kaotikus volt, mint odamenet. Majd az MST-beli barátok kiraktak a repülőtéren 25 perccel a Brazíliavárosba repülő gép indulása előtt.

A fővárosba érkezvén a repülőről látom Niemeyer épületeit, a katedrális, a kormánypalotát, nem is sejtve, hogy alkotójuk pár nap múlva, 104 éves korában távozik az élők sorából. Másik gépre szállók, mely éjfélkor érkezik a São Pauló-i nemzetközi repülőtérre. Az MST egyik munkatársa vár rám ott, majd a mozgalom innen 60 kilométerre található iskolája felé vesszük az irányt, a Rio felé tartó autópályán.

Másnap reggel megbeszélés a Latin-Amerikai Parasztszövetség tagjaival. A kontinens minden csücskéből érkeztek ide résztvevők, körülbelül hatvanan. A nap témája a világválság és annak hatása Latin-Amerikára: áttekintjük a világválság különféle aspektusait és annak kihatásait

a kontinensre. A beszélgetés során a jelenlegi latin-amerikai politikai rezsimek tipológiájáról is szó esik. A mezőgazdaság témája természetesen központi szerepet kap: a monokultúrák hatása, a mezőgazdasági üzemanyagok, az erdőirtás. A szociális mozgalmak és az új politikai hatalmak közötti viszony kérdése szintén felvetődik. A felszabadítási teológia témájával, pontosabban a keresztény hit és az igazságért való elkötelezettség kapcsolatának tárgyalásával záródik a nap. A délutáni szakasz végén átadják a latin-amerikai társadalmi mozgalmak aktivistáinak képzésén megszerzett bizonyítványokat, amelyre mi is hivatalosak vagyunk. Megdöbbenő látni ezeket a kontinens minden részéről ideérkezett fiatalokat, akik büszkén veszik át a programon való részvételüket igazoló dokumentumot.

A Floristan Fernandes Iskolában szervezett találkozó második napján lehetőség nyílt különféle megbeszélésekre a parasztmozgalom tagjaival és a jelen lévő öslakosokkal, valamint arra is, hogy tájékozódjak az ALBA (Bolivári Alternatíva Amerika Népei Számára) társadalmi mozgalmának jövő januári gyűlése programjáról, melyen én is előadást tartok majd Claudio Katz, a Buenos Aires-i Egyetem argentin közgazdásza és Ana Esther Ceceña, a Colegio de Mexico politológusa mellett. Másnap reggel ismét a São Pauló-i nemzetközi repülőtéren találom magam, irány Bogota, majd Quito.

(2012. november 25. – december 2.)

Jegyzetek

- ¹ Azok a mezőgazdasági szektorban érintett üzletemberek, képviselők és miniszterek, akik a nagybirtokosok gazdasági és politikai érdekeit képviselik. (A ford.)
- ² Céleres szerint, lásd *El Comercio*, Quito, 2012. december 09.
- ³ www.vale.com/EN/Pages/default.aspx.
- ⁴ Lásd vale.com/EN/investors/Quarterly-results-reports/20F/20Fdocs/20F_2011_i.pdf.
- ⁵ www.vale.com/EN/Pages/default.aspx.
- ⁶ www.vale.com/EN/Pages/default.aspx.

Hivatkozások

- Mançano Fernandes, Bernardo – Cleff, Clifford Andrew – Gonçalves, Elienai Constantino 2012: *Gobernanza de la Tierra en Brasil*. International Land Coalition, 26.
- Nepomuceno, Eric 2007: *O Masacre – El Dorado do Carajás: uma historia de impunidade*. São Paulo, Planeta do Brasil, 52.
- Picoli, Fiorelo 2006: *O capital e a Devastação da Amazonia*. São Paulo, Expressão Popular, 47.

United States Securities and Exchange Commission 2011: Form 20-F, 2011. dec.31., Commission file n° 001-15030.

vale.com/EN/investors/Quarterly-results-reports/20F/20Fdocs/20F_2011_i.pdf

Vidal, John 2012: „Coming soon? The GM trees bred to replace fossil fuel”. *The Guardian*, november 16.

Watts, Jonathan 2012: „The Ultimate Ranger on Frontline of Amazon Deforestation”. *The Guardian*, november 15.

Wikipedia

www.vale.com/EN/Pages/default.aspx

(Fordította: Barna Anett)

(Eredeti megjelenés: *Investig'Action*, 2012. december 24. <http://www.michelcollon.info/Notes-sur-l-Amazonie-bresilienne.html?lang=fr>)

Ökológia kontra kapitalizmus: Rafael Correa kormányának dilemmái Ecuadorban

Ahogy a turistacsábító reklámok hangsúlyozzák: Ecuador – kis ország, ahol a tájak lenyűgöző sokfélesége zsúfolódik össze. Területe kisebb, mint a braziliai Rio Grande do Sul államé, az Andok havas csúcsokkal és tűzhányókkal tagolt hegylánca szeli ketté, amely a keleten fekvő Amazóniát választja el a Csendes-óceán partvidékétől, s a világhírű turisztikai látványosság, a Galápagos-szigetek ökológiai szentélye is itt található. Amiként földrajzi vonatkozásban a tájegységek kicsiny térségbe beszorított tarkasága tűnik szembe, úgy hasonló eredményre jut a helyzetelemzés politikai síkon is: az országban összpontosuló problémák mintegy töményen összesűrítve tükrözik a XXI. századi Latin-Amerika sorsdöntő, közös dilemmáit.

Egyfelől: azokat a kihívásokat, amelyekkel egy erőtlén, nyersanyag-exportáló, függősége leküzdését kőolaj-kitermelésre alapozó gazdaság szembesül, súlyosbítja a nemzeti fizetőeszköz hiánya a 2000-ben végrehajtott „dollárosítás”, vagyis a dollárra való áttérés óta, ami a nemzeti szuverenitás problémáját földrésznyi méretűre fölnagyítva vetíti elénk. Másfelől: az 1970-es évek átmeneti olajban dúskálásának társadalombomlasztó és környezetpusztító öröksége alapozta meg a természeti erőforrások újult erővel történő kitermelésével szemben megnyilvánuló heveny érzékenységet, amelyben egymásra talál az őslakosok és a parasztság ellenállása a környezetvédők érvelésével, s így gyakorolnak nyomást egy alternatív fejlődési modell érdekében. A szuverenitás, a gazdasági fejlődés és az ökológia egy irányba mutató kihívásai együttesen követelik egy alternatív civilizációs minta megvalósítását, amely az őslakos gyökerű *Sumak Kawsay*, vagyis „helyesen élni” fogalmában kristályosodott ki, amit a 2007-ben elfogadott alkotmány is szentesít. Ennek az elvnek a megerősítése és egyidejűleg a bányakincsek kitermelésének bővítése közti konfliktus alapozza meg a Rafael Correa kormányát foglalkoztató ellentmondásokat.

Ezek megfelelő elemzése végett tanulmányunk három tételre tagolódik. A XX. századi ecuadori gazdaságtörténetbe való rövid beavatás után az 1980-as években kibontakozott válsággal és ennek politikai kö-

vetkezményeivel foglalkozunk, mivel ezek az előzmények szükségesek Correa közelmúltbeli megválasztásának megértéséhez. A továbbiakban feltárjuk azokat a dilemmákat, amelyekkel a kormány által meghirdetett *Állampolgári forradalom* találta szemben magát, s amelyek a folyamatban levő „Yasuní ITT kezdeményezés” körüli alkudozásban nyilvánulnak meg teljes terjedelmükben.

Bevezetés az ecuadori helyzet alakulásába

Ecuador területének földrajzi egyenetlensége az egyik gátló tényezője volt egy olyan ország lakossága nemzetné egyesülésének, amelynek függetlensége kikiáltása óta belső és külső akadályokkal kellett megküzdenie helyzetének megszilárdításáért. Nemzetközi téren az ecuadori határok visszatérő ostromnak voltak kitéve nagyobb szomszédjai, Peru és Kolumbia részéről, számos fegyveres összecsapásra került sor főleg az előbbivel, ami jelentős területvesztést eredményezett Ecuador számára. Belföldön az ország bekapcsolódása a világpiacba a XIX. század derekától kezdve, mint nyerstermékek – mindenekelőtt a kakaó – exportálója, kiélezte a regionális különbségeket. Az érdeellentétek a tengerparti Guayaquilben összpontosuló, lendületes kivitelre támaszkodó kereskedő és pénztőkés burzsoázia s a Quito központú, hegyvidéken megtelepedett, őslakos munkaerő kizsákmányolásából élő földtulajdonos oligarchia között regionális jellegű konfliktusokban csapódtak ki, s ezek olykor ideológiai színezetet adtak a helyi hatalmi viszálykodásoknak.

A világpiaci ingadozásoktól függő sebezhetőség s az ennek megfelelő politikai ingatagság jellemezte az ecuadori történelmet már a XX. század első évtizedeiben is. A kakaó világpiaci árának zuhanása az afrikai konkurencia hatására, megtévezve a helyi termelést sújtó természeti károkkal és az 1929-es válság hatásaival, a gazdasági pangás és politikai váltóláz időszakába taszította az országot: az 1925-ös „júliusi forradalom” és Galo Plaza 1952-ben történt elnöki székbe emelkedése között huszonhat változatban következett egymásra valamely teljhatalommal fölrüházott vezető és rezsimje. A banánkivitel föllendülése az 1950-es évektől kezdve kimozdította az országot a gazdasági pangásból, s a nyerstermék-exportálás beindulása a politikai megnyugvásnak is kedvezett. Ekkor meglepő módon három alkotmányosan kormányzó elnök követte egymást, ám ezt a sort megszakította Velasco Ibarrának és utódjának katonai puccsal történt megdöntése, amely a kubai forradalom győzelmét szem előtt tartó Egyesült Államok támogatását élvezte. Ibarrát ötször is megválasztották a köztársaság elnökévé, utoljára 1968-ban, de ismét csak nem sikerült kitöltenie mandátumát, 1972-ben megint egy katonai puccs döntötte meg, mihelyt megindult az országban a nagyszabású kőolajbányászat.¹

Az olajkitermelés döntő lökést kapott Ecuadorban az 1973-as Yom Kippur-háború kiváltotta világpiaci olajárrobbanástól, ami vonzó befek-

tetési célponttá tette az országot. Jóllehet Ecuador világviszonylatban sohasem tartozott a nagy olajtermelők közé, a viszonylagosan jelentős olajüzlet rendkívüli hatást gyakorolt a nemzetgazdaságra, amit jól mutat néhány számadat: az ország teljes kivitele az 1970-es évekbeli alig 190 millió dollárról két és fél milliárd dollárra szökkent 1981-ben, ami bő tizenháromszoros növekedést jelentett. Ebben az időszakban a GDP átlagosan 8%-kal nőtt évente, az ipar évi átlagos növekedése 10%-ot ért el, az egy főre jutó GDP értéke 260 dollárról 1 668 dollárra emelkedett (Acosta 2006, 117).

Am a bőséges olajtartalékok kimerültek, a kitermelés veszteségesre fordult, s csak a környezeti kártevés nyomai maradtak meg utána.² Gazdasági téren a katonák nacionalista föllángolása az állam kezdeményezte infrastrukturális beruházásokban és iparfejlesztésben csapódott le, érintetlenül hagyta viszont a jövedelemkoncentrációs mintát, ami a behozatalból származó luxusjavak fogyasztásának növekedését ösztönözte.

Az olajból fakadó jólét, amely nagyobb mennyiségű devizát vonzott az országba, mint amennyivel azelőtt rendelkezett, tömegesen és viszonylag váratlanul, a létező fölépítményeken halmozódott föl, és magasabb fokon termelte újra a régi társadalmi és gazdasági különbségeket. A mennyiségi ugrás a gazdasági növekedés más szintjére emelte Ecuadorot, de mivel nem párosult megfelelő minőségi átalakulással, rövid időn belül megtorpant a fejlődés (Acosta 2009a).

A nemzetközi tökebőség viszonyai mellett az olajbevételek szolgáltak garanciaként a külső eladósodás szédületes emelkedéséhez: az ecuadori eladósodás mértéke csaknem 22-szeresére nőtt 1971 és 1981 között, 206,8 millió dollárról 5 868 milliárd dollárra, ami azt jelentette, hogy a GDP 16%-ára szökkent föl. Másképpen tekintve, az adósságszolgálat, amely 1971-ben minden kivitt 100 dollárból 15-öt tett ki, tíz év alatt 71%-os arányt ért el.

A Mexikóból 1982-ben kiindult adósságválság kirobbanása, amelyet tetézett még az olajárak drasztikus esése is a következő években, ismét nyilvánvalóvá tette az ország gazdaságának sebezhetőségét. Ilyen viszonyok mellett az ecuadori állam rákényszerült, hogy fokozott mértékben csökkentse részesedését az olajüzletben az országban meghonosított neoliberális politika keretei között, amelynek pusztító társadalmi hatása heves népi lázongásokat váltott ki.

Correa hatalomra jutásának körülményei

Az ecuadori gazdaságot az adósságválság és a dollárra áttérés közötti időben stagnálás jellemezte, amikor is a nemzetközi hitelek árapályának változásai okozta nehéz helyzethez hozzáadódott még a világpiaci olajárak esése is. Az ország gyöngye lábakon állt a fináncsőke követeleseivel szemben, rákényszerült, hogy mindinkább magáévá tegye a

neoliberális politikát, dacára a választott elnökök eltérő politikai hovatartozásának. A nemzetközi szervezetek által megszabott keretben szűk mozgástere maradt a válságkezelésnek, ez okozta, hogy az egymást követő kormányok hamar elhasználták, amit világosan mutat, hogy a katonai kormányzás 1978-ban történt bevezetése óta egyetlen elnök sem választott magának utódjelöltet. Ennek a folyamatnak a következménye a hagyományos politikai pártok nagyszabású hitelvesztése lett, ezt jókora korrupciós botrányok súlyosbították, amelyek nem egy kormányt maguk alá temettek, s ezek az események kedvező körülményeket teremtettek Correa elnökjelöltként való megerősödéséhez, föllépéséhez az úgynevezett „pártokrácia” ellen.

A gazdasági pangásra adott neoliberális válaszingázások társadalmi következményei katasztrofálisak voltak, a népi erők összességére tett hatásuk azonban különböző módokon nyilvánult meg. A munkásmozgalomnak amellet, hogy részvevőinek taglétszáma alaposan megcsappant, ami nyomot hagyott harci szellemén, a munkanélküliség és a munkaalkalmak megritkulása hatásával kellett szembenéznie. Ebben a helyzetben léptek színre az őslakos szervezetek, amelyek 1986-ban egyesültek az Ecuadori Őslakos Nemzetiségek és Népek Szövetsége (*Conaie*) megalakításával, s átvették a főszerepet a nép harcában: 1990-ben vezetői voltak egy hatásában országos kiterjedésű fölkelésnek, öt évvel később már saját politikai pártot szerveztek (*Pachakutik*), két évre rá pedig központi szerepet játszottak Abdalá Bucaram elnök megbuktatásában. A dolgozók életkörülményeinek romlását, ami a társadalmi tiltakozás föllendülésének erjesztője volt, napnál világosabban mutatja két adat: a reálkereset vásárlóereje csaknem a negyedére csökkent 1980 és 2000 között, s ugyanabban az időszakban a külföldön dolgozó emigránsok hazautalásainak összege, amely korábban a GDP 1%-ánál kevesebb volt, 7,8%-ra ugrott, s így a kőolaj után az ország fő devizaforrásává lépett elő (Acosta 2009a, 286, 289).

Az eladósodással és az olajár zuhanásával kapcsolatos gazdasági nehézségeket tovább súlyosbította egy újabb katonai konfliktus Peruval 1995-ben, valamint az *El Niño* okozta természeti katasztrófa 1987–1999-ben, olyannyira, hogy csaknem két évtizednyi stagnálás után 1999-ben tetőpontjára érkezett a válság. Ebben az esztendőben az ország GDP-adata 7,3%-os csökkenést mutatott (rögzített árfolyamú *sucre*-ben számítva), míg (a dollárban számon tartott) egy főre jutó GDP csaknem 32%-kal, 1619-ről 1109 dollárra csökkent. Ezekben az években az UNICEF adatai szerint Latin-Amerika történetének leggyorsabb elszegényedését szenvedte el az ország: a szegények száma 3,9 millióról 9,1 millió főre emelkedett, vagyis az ország lélekszámának 34%-áról 71%-ára, s ezen belül az úgynevezett mélyszegénységben élők aránya több mint duplájára, 2,1 millióról 4,5 millióra ugrott föl, tehát 12%-ról 31%-ra. Ezt a folyamatot jókora jövedelemkoncentráció kísérte, a népesség legvagyonosabb 20%-a az ország gazdagságából való részesedését 52%-ról bő

61%-ra tornázta föl, miközben a legszegényebbek 20%-ának az addigi 4,6%-os „szelet” helyett immár csak 2,5%-nyi jutott (Correa 2009, 65).

A recesszióknak ebben az állapotában Jamil Mahuad kormánya váratlanul úgy döntött, hogy elrendeli a gazdaság „dollárosítását”: 2000 januárjában eltörölte a nemzeti fizetőeszközt, a sucrát, s helyébe az amerikai dollárt tette meg az ország pénznemévé; ezt az intézkedést az átgondolatlanság, végrehajtásának folyamatát pedig az átláthatatlanság és az államnak a pénzügyi szektorral való „promiszkuitása” jellemezte (Correa 2009, 65). Ez az intézkedés korántsem vetett véget a válságnak, ellenben kiélezte a szociális gondokat, a megélhetés drágulását eredményezte egy olyan helyzetben, amikor egyre csak nőtt a munkanélküliség; ugyanakkor roppant módon megnövelte a nemzetközi tőke mozgásoktól függő ország sebezhetőségét.

A döntés társadalmi hatása két irányban érvényesült. Egyfelől hihetetlenül fölgyorsult a kivándorlás, a jobb létfeltételek keresésének érzelmi és kulturális kötelékek elszakítása árán is megvalósított elkeseredett kifejezése. Számítások szerint több mint egymillió ember hagyta el az országot 2000 óta, amivel a kivándoroltak száma némely becslés szerint nagyjából 3 millióra emelkedett – egy alig 14 millió lakost számláló országban (Acosta–Oliveros–Villamar 2006).

Másfelől a dollárosítás heves népi lázadást robbantott ki, amelynek élén az őslakosok szervezett mozgalma állt, s amely a katonai körökben is rokonszenvre talált, ez vetett véget 2000 januárjában Mahuad elnökségének. Az alkalmi szövetség azonban széthullott, mihelyt a katonai vezetés elárulta a nép vezetőivel kötött egyezséget, s átadta a kormányrudat az alelnöknek, aki ratifikálta a dollárosítást. Viszont a bekövetkezett választásokon az őslakos vezetők irányította egész társadalmi mozgalom Lucio Gutiérre ezredes elnökelöltségét támogatta, aki radikális nacionalistaként tűnt ki a fölkelés során. Mandátuma gyászosnak bizonyult a rövid ideig őt támogató őslakos mozgalom számára, amely – az elnök megbízatásának megint csak ki nem töltött ideje alatt – demoralizálódott és megosztottá lett; a lelepleződött korrupció és árulás amúgy gyorsan szembefordította Gutiérrezzel a szétzilált népi tábort.

Ebben a helyzetben tűnt föl politikusként a közgazdász Rafael Correa, aki egy ideig a Gutiérre lemondatása után a tisztségét átvevő alelnök pénzügyminisztere volt. A neoliberalizmust és a „pártokráciát” kritizáló fiatal guayaquili professzor anélkül győzött az urnáknál, hogy bármelyik pártnak tagja lett volna, s hogy bármely parlamenti képviselőjelöltnek támogatást ígért volna. Correa, akinek a Chávez által Venezuelában nyitott s Bolíviában Morales által követett út adott ösztönzést, nemzetgyűlést hívott össze egy új, az ország történetében immár huszadik alkotmány létrehozására, s a választók voksait meg a média fölött megszerzett uralmát kombinálva, alig 28 hónap alatt összekovácsolta a föltételeket annak végrehajtásához, amit úgy nevezett: *állampolgári forradalom*. Az ecuadori helyzet sajátossága, hogy egyesíti magában az olajfüggőség meghala-

dásának venezuelai kihívását és az őslakos népesség integrálásának bolíviai szükségességét, létrehozva a fejlődés gazdasági és társadalmi adottságainak konvergenciáját, ami a kapitalizmus adott keretei között nyilvánvalóvá teszi a változtatás kényszerét Latin-Amerikában.

Az állampolgári forradalom dilemmái

Jóllehet súlyos bírálatok érik a multilaterális szervezetek – amilyen a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap – beavatkozását a földrész országainak gazdaságpolitikájába, nevezetesen az ecuadori dollárosítást is, Correa kormánya nem szándékozik visszafordítani ezt az intézkedést. Nacionalizmusa abban nyilvánul meg, hogy a külső adósságok hitelesítésével bízott meg egy auditáló céget, amely elkezdte a szerződések részbeni fölülvizsgálatát, s emellett nem újította meg a mantai katonai támaszpont használati engedélyét az Egyesült Államok hadserege számára, s így beváltotta a választási kampány idején tett ígéretét. Hasonlóképpen, mint Chávez, az ecuadori elnök is erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy az olajbevételeket, amelyek addig főként az adósság kamatainak megfizetésére szolgáltak, átirányítsa szociális programokra és az infrastruktúra fejlesztésébe. Ennek a politikának kedvezett a nemzetközi olajárak emelkedése, amely lehetővé tette, hogy Correa minden elődjénél nagyobb pénzforrások fölött rendelkezessen. A dollárosítás kritikusai egyetértenek abban, hogy egy sor konjunkturális tényező között ez játssza a legfontosabb szerepet az ideiglenes helyzet fönntartásában:

A dollárosítás külső tényezők s nem saját érdeme okán marad hatályban. Gondoljunk csak arra, mi módon működnek ebben közre a hazautalt bérek, a növekvő olajárak, az exportálás háborítatlansága, az olcsó külső hitelhez való hozzáférés a gazdaság privát szereplői számára. Az említettekhez fontos volna még hozzáadni a „narkó-pénzmosásból” s az úgyszintén a dollárosítás ösztönözte egyéb bűnös tevékenységekből származó bevételeket is (Acosta–Olivares–Villamar 2006, 117).

Ez a helyzet a következő dilemma elé állítja a kormányt: az olajkitermelésből befolyó pénztartalékok lehetővé tesznek olyan programokat, amelyek szociális céljai megvalósulását biztosítják anélkül, hogy az ecuadori társadalom szerkezetéből fakadó kényszerekkel kellene szembenéznie. Ez a most még kedvező helyzet azt követelné meg, hogy további befektetéseket eszközöljenek az olajbányászatba – egy olyan adott pillanatban, amikor a becslések már arra vallanak, hogy az ország erőforrásait „csúcsra járatják”, s visszavonhatatlan hanyatlás következik, nyilvánvaló a jelenlegi állapot átmeneti jellege. Látható az ellentmondás a kitermelésre alapozott gazdálkodás és a „helyesen élni” kifejezéssel fordítható Sumak Kawsay alkotmányba foglalt előírásai között, s ebben az ellentmondásban az előbbi látszik fölülkerekedni.³

Ez a prekolumbiánus eredetű, őslakos hagyományokra támaszkodó fogalom alternatív társadalmi életmintát kínál a kapitalizmusra jellemző piaccgazdálkodással szemben. Pablo Dávalos szavaival: „másfajta viszonyt jelent az emberi lények, valamint köztük s a társadalmi és természeti környezet között. A »helyesen élni« egyfajta humánus, etikus és holisztikus dimenziót ad hozzá az embereknek a történelmükkel való kapcsolatához éppúgy, mint a természethez való viszonyulásukhoz” (Dávalos 2008). Ennek konkrét következménye az őslakos népek egész sor jogának a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) 169. sz. Egyezménye, valamint az ENSZ őslakosok jogairól szóló Nyilatkozata iránt elkötelezett, soknemzetiségű állam alkotmányába foglalt elismerése. Ez az alkotmányos garancia a társadalmi szervezetek nyomását tükrözi egy olyan időszakban, amikor a transznacionális bányavállalatok fokozódó jelenléte az országban fölerősíti a társadalmi-környezeti konfliktusokat. Az alkotmányozást megelőző években emblematisztikus esetté vált az Intag régió lakosainak szembeszegülése az Ascendant bányavállalatnak a Toisán-hegységben folytatott tevékenységével, majd ezt követte 2006-ban a társadalom számos rétegére kiterjedő, arra irányuló mozgalom, hogy megakadályozzák különböző bányászati létesítmények kialakítását, amelyeket külszíni fejtésre terveztek, hiszen egybehangzó módon ezeket tartják az országban a természeti környezetre leginkább ártalmasnak.⁴

A társadalmi nyomás fölerősödésének idején elfogadott alkotmány szentesített egy sor olyan mechanizmust, amely a természet és az őslakos életmód megóvását célozza, ezek nem jutottak el a kitermelésre orientált gazdaság tagadásáig, de elindítottak egy kétértelműség jegyét magán viselő folyamatot. Ezt a kétértelműséget jelentette meg a következő évben kihirdetett bányászati törvény, amely mellőzte a „helyesen élni” fogalmát, s egy sor olyan jogszabályt rögzített, amelyek ellentmondanak az alkotmány betűjének és szellemének. Kiváltképp, hogy a törvény olyan jogi premisszákat megfogalmazásával kezdődik, amelyek elhomályosítják, sőt lábba tiporják az alkotmány szövegében garantált kollektív jogokat, sértik az előzetes tanácskozás, a törvény meghozatala előtti kötelező konzultáció jogát, valamint az őslakos nemzetiségek területre vonatkozó tulajdonjogát.

Ilyen összefüggésben éleződnek ki újfent a népi mozgalmak és a kormány közti konfliktusok. Nevezetesen, az őslakos szervezetek Correa szemére hányják, hogy nem tekinti őket legitim politikai tárgyalópartnereknek, elnyomó rendszabályokat léptet életbe, amelyek azt célozzák, hogy visszaszorítsanak és lefegyverezzenek minden társadalmi mozgalmat. A *shuar* nemzetiség vezetőinek börtönbe vetése 2011 februárjában szabotázs és terrorizmus hamis vádjával általános fölháborodást keltett a népi táborban. Jelenleg az Ecuadori Őslakos Nemzetiségek és Népek Szövetsége (Conaie), az Ecuadori Kecsua Nemzetiség Népi Szövetsége (Ecuaurunari), az Ecuadori Amazónia Nemzetiségeinek Szövetsége (Confeniaie) s az Ecuadori Partvidék Őslakos Nemzetiségeinek és Népei-

nek Szövetsége (Conaice) amnesztiát követel csaknem kétszáz politikai üldözöttnek, akiket nézetük szerint az élet és a *Pachamama* (vagyis a Földanya) védelmezéséért állítottak törvény elé (Batista 2010).

Az állami rendelkezésű természeti erőforrásokra nehezedő nyomás és a Sumak Kawsay alkotmányos előírásai közötti ellentmondás, amelytől nem tud szabadulni a Correa-kormányzat, teljes jelentőségében visszaköszön a *Yasuní ITT* kezdeményezés ügyében folyó alkudozásokban. Röviden szólva, ez a javaslat azt tartalmazza, hogy maradjon foltáratlanul egy mintegy 850 barrel mennyiségű kőolajkincs kb. 200 000 hektárnyi trópusi erdő alatt a Yasuní Nemzeti Parkban, s ezért cserébe fizessen a nemzetközi közösség a becslések szerint nagyjából évi 350 millió dollárt bő évtizeden át. Ezt a pénzt egy ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) alá tartozó bizottság kezelné olyan megkötéssel, hogy csakis szociális, megújuló energiát célzó, újraerdősítési vagy energiahatékonyságot növelő beruházásokra fordítható. Amióta csak szóba került ez a kezdeményezés, Correa mindvégig ellentmondásosan viszonyult hozzá, s még az ecuadori kormány és az UNDP között 2010 augusztusában aláírt jegyzőkönyv sem oszlatta el az elnök szándékának eltökéltsége körüli kétségeket.⁵

A *Yasuní ITT* kezdeményezésben rejlő történelmi következtetések elemzése mintegy összefoglalva mutathatja ki azt a civilizációs dilemmát, amely Ecuador s egész Latin-Amerika előtt fölvetődik a XXI. században. Lényegében belső és külső szövetségesek keresésére irányuló próbálkozásról van szó ahhoz, hogy alá lehessen rendelni a nemzetközi tőkének az alulfejlettségre rátelepülő üzleti logikáját egy alternatív fejlesztési javaslatnak, amely egybevág a környezet megóvásának óhajával és az érintett népesség társadalmi integrálásával.

Ideológiailag a *Yasuní ITT* kezdeményezés azon az előfeltételezésen alapul, hogy lehetséges ökológiai célokból kordában tartani a világtőke mozgását és nemzetegyesítő terveknek alárendelni a periféria kiszípolozását, s ezáltal alternatív civilizációs paradigmát fölmutatni a kapitalizmus keretein belül. Egyszóval, hogy lehetséges beoltani a tőkés újratermelést bizonyos környezeti ésszerűséggel a központban és integráló ésszerűséggel a periferián, összebékíteni a kapitalizmust és az ökológiát világméretben s a kapitalizmust és a nemzetté válást Latin-Amerikában.

Ez az alternatív ésszerűség egy olyan modernitásparadigmára alapoz, amely nem volna „antropocentrikus” abban az értelemben, hogy magában foglalja az ökológiai előrelátást mint az emberi nem újratermelődésének előfeltételét, s „fejlesztéspárti” sem volna, amennyiben olyan civilizációs minta felé mutat, amelyben nem a termelőerők fejlesztése áll a középpontban.⁶ Összegezve, összhangban az ecuadori alkotmánnyal és a *Sumak Kawsay* eszmekörével, másmilyen mintát kínál az embernek a terméshozzáértékelés és a gazdagodáshoz való viszonyára a fennálló termelési mód keretében.

Az az utópia, hogy a kapitalizmust alá lehet vetni bármilyen – a maga mozgáspályájához képest – külső racionalitásnak, a XX. század folyamán

mindvégig csálókának bizonyult. Míg a központban olyan jelenségek bontakoztak ki, mint a fasizmus, a két világháború, a fegyverkezési verseny s az egyesült államokbeli fundamentalizmus, addig a periférián forradalmak és ellenforradalmak tették nyilvánvalóvá az alulfejlettség meghaladásának kényszerét. Ökológiai téren a közelmúltban rendezett nemzetközi fórumok tehetetlensége a világ gazdasági nagyságok hajthatatlanságával szemben bebizonyította, mennyire erőtlen a környezetpusztítást a jelenkori államközi kapcsolatok keretében kordában tartani szándékozó akarat.

Belátva, hogy lehetetlenség valós kiutat találni bolygónk kritikus ökológiai helyzetéből a kapitalizmus keretében, a *Yasuní ITT* kezdeményezés eredménye, bármily dicséretes lenne is az, úgy tetszik, csupán annyira vinné, hogy az ecuadori kormány és nemzetközi közösség számára egyaránt funkcionálisan fölhasználható alibiként szolgáljon. Ez azt jelenti, hogy a javaslat ideológiai szerepének kell kompenzálnia azt a gazdasági áldozatot, amelyet megvalósítására fordítanak, mégpedig anélkül, hogy bármiféle fenyegetést jelentsen arra a logikára nézve, amelynek racionalitásába beillesztik. Más szóval, sikerének lehetősége potenciális lényegtelenségével áll arányban a nemzetközi tőke számára, oly módon, ahogy egy-egy vállalat például fát ültet, vagy meleg ruhát ajándékozik, hogy kedvező színben tűnjön föl, föloldozást nyerjen a természet és a munka kizsákmányolásáért, amit folytat. Ugyanakkor, ha azt nézzük, milyen merevség jellemzi az imperializmus gazdasági és ideológiai uralmi mintáját, valószínűtlennek látszik, hogy részt lehetne ütni rajta.

Ha magában vesszük, a *Yasuní ITT* kezdeményezés a gazdasági kiszipolyozás modelljének meghaladása irányába mutat, alárendelve a nemzetközi üzletmenetet az ecuadori nép vágyainak és szükségleteinek a *Sumak Kawsay* jegyében. Történelmi távlatba helyezve, ennek az eszmekörnek a valóságba való átültetése azonos volna a gyarmati örökség fölszámolásával s a nemzetté válás beteljesítésével, de épp ez a szemszög tárja föl teljes terjedelmében a vele kapcsolatos nehézséget.

Kívülről nézve, az ökológia ügyével való nemzetközi szolidaritásra alapozódik, amely viszont korántsem azonosítható az alulfejlettség meghaladására való ösztönzéssel a tőkés termelési mód hegemoniájának viszonyai közepette. Belülről tekintve, az olajbevételek alapvető szerepe az állam költségvetése és társadalompolitikája megalapozásában gátat emel minden alternatíva elé, amelyik föláldozná ezt a bevételt, ellenkezőleg, nyomást gyakorol az államra, hogy tegyen meg mindent a természeti erőforrások kiaknázásért. Ebben az értelemben az ökológiai kérdés, valamint a nemzetté válás kérdésének egybeesése, amely az őslakosoknak, parasztoknak és környezetvédőknek egy alternatív modernitás jegyében megfogalmazott nemzeti terv körül való tömörülése eredményétől függ, egyidejűleg állítja szembe ezt a nagyívű társadalmi összefogást a nemzetközi tőke érdekeivel és az ecuadori államrezonnal.

Innen nézve, a *Yasuní ITT* kezdeményezés kísérletnek látszik arra, hogy megkerüljék a problémát az alapvető ellentmondás megoldása

nélkül. Stratégia ez valamilyen nemzetközi szövetség kötésére ökológiai ügyben avégett, hogy a *Sumak Kawsay* mellé állítsák az ecuadori kormányzatot, kizárva a konfliktust az olajbevételek mással való helyettesítése körül. Még a javaslat sikere sem jelentené azt, amiként védelmezői is belátják, hogy a kormány változtatna az erőforrások kiaknázására irányuló politikáján más esetekben. Az, hogy lehetetlenség az ország összes természeti erőforrására kiterjeszteni egy olyan kezdeményezést, amelyik elvitatva az állam irányválasztását, alárendelné az exportüzletet a nemzeti terveknek, közös kihívást jelent a földrész valamennyi országának. Amennyiben ez a terv Ecuadorban olyan humanista eszmény hordozójaként vetődik föl, amely ellentétes a társadalmi viszonyok piacosításával, az ország dilemmája teljes súlyában bontakozik ki előttünk: a nemzetté válás problémájának, az ökológiai kérdésnek s a nem árujellegű emberi viszonyok eszmekörének konvergenciája megkérdőjelezi a földrész egészének civilizációs modelljét. Ebben az összefüggésben fölvetődik az a kérdés: hol a helye ennek az utópiának az imperializmus, a kapitalizmus és az osztályharcok világában?

Jegyzetek

- ¹ A Velasco Ibarra megítélése körüli viták áttekintéséhez lásd: Maiguhasca 1991.
- ² Az ecuadori kőolajkincs az amazóniai régióban összpontosul, s kitermelése fölbecsülhetetlen természeti károkkal jár együtt. 1993-ban az amazóniai őslakosok és telepések jogi úton követeléssel léptek föl a Chevron–Texaco, a térségben 28 éven át (1964 és 1992 között) tevékenykedő, vezető multinacionális vállalattal szemben. A bíróság előtt követelt kártérítés összege 27 milliárd dollárt tesz ki. Az ügy még mindig nem zárult le, de a némelyek által „az évszázad perének” nevezett eljárás fontos szerepet játszik az országban a környezeti kérdés jövőbeli politikai szerepére nézve (lásd: Acosta 2008a).
- ³ „Az új alkotmány leszögezi, hogy »a Fejlesztési Rend gazdasági, politikai, társadalmi-kulturális és környezeti rendszerek szervezett, fenntartható és dinamikus együttese, amely szavatolja a helyesen élni elvnek megvalósítását; a helyesen élni elve megköveteli, hogy a személyek, közösségek, népek és nemzetiségek valóságosan élvezzék jogait és szabadságait, s felelősséget viseljenek különbözőségük tiszteletben tartásáért, valamint a természettel való harmonikus együttélésért«, s ily módon az életkörülmények változási folyamatának holisztikus, egységes-egész jellegét hangsúlyozza.” (Benalcázar 2008)
- ⁴ „2006-ban a *shuar* nemzetiség megmozdulása a Condor-hegység északi részén, a *kichwa sarago* közösségek paraszti rétegeinek mozgalma ugyanezen hegység déli részén, a Nangaritza folyó medencéjében, valamint a régió helyhatóságai sikeresen megakadályozták a bányászati tevékenység kibontakozását azokban az övezetekben, ahol a tervezett külszíni fejtés terepét készültek kialakítani, egyebek közt Tundayme, Warints, San Carlos, Panantza környékén.” (Guaranda Mendoza 2009)
- ⁵ A javaslat védelmezői attól félnek, hogy a kormány nem tesz kellő erőfeszítést a pénzforrás megszerzésére, s a kezdeményezés végül mint megvalósíthatatlan *ad acta* kerül (lásd: Acosta 2011).
- ⁶ Lásd erről: Gudynas 2010, 61–82.

- Acosta, Alberto 2006: *Breve História Econômica do Equador*. Brasília, Funag.
- Acosta, Alberto 2009a: *La maldición de la abundancia*. Quito, Abya Yala.
- Acosta, Alberto (szerk.) 2009b: Análisis de coyuntura política, económica y social del Ecuador. http://www.fes-ecuador.org/media/pdf/coyuntura_2009.pdf. (Letöltés: 2010. augusztus 20.)
- Acosta, Alberto 2010: *La firma del fideicomiso para la la iniciativa Yasuni-ITT*. <http://alainet.org>. (Letöltés: 2010. augusztus 26.)
- Acosta, Alberto – Olivares, Susana – Villamar, David 2006: El aporte de las remesas a la economía ecuatoriana. *La Insignia*, 2006 (szeptember).
- Báez, René (et al.) 1995: *Ecuador pasado y presente*. Quito, Libresa.
- Batista, Genaro 2011: Represión a los shuar. *Memoria*. <http://www.revistamemoria.com/noticia.php?id=79>. (Letöltés: 2011. március 9.)
- Correa, Rafael 2009: *Ecuador: de Banana republic a la no república*. Bogotá, Random House Mondadori.
- Cueva, Agustín 1984: Ecuador: 1925–1975. In Casanova, Pablo G.: *América Latina: historia de medio siglo*. México, Siglo XXI.
- Dávalos, Pablo 2008: Reflexiones sobre el sumak kawsay (el buen vivir) y las teorías del desarrollo. <http://alainet.org/active/246178&lang=es>. (Letöltés: 2010. augusztus 26.)
- Eguez, Alejandro 2011: Las remesas de emigrantes en Ecuador tras la dolarización. *Observatorio de la Economía Latinoamericana*. <http://www.eumed.net/cursecon/ecolat/ec/>. (Letöltés: 2011. március 9.)
- Guaranda Mendoza, Wilton 2009: Diagnostico legal de la minería en el Ecuador. *Boletín de INREDH*. http://www.inredh.org/index.php?option=com_content&view=article&id=242%3Adiagnostico-legal-de-la-mineria-en-el-ecuador&Itemid=126. (Letöltés: 2011. március 9.)
- Gudynas, Eduardo 2010: Si eres tan progresista por qué destruyes la naturaleza? Neoextractismo, izquierda y alternativas. *Debate*, n. 79 (április), 61–82.
- Hurtado, Osvaldo 1988: *El poder político en el Ecuador*. Quito, Letraviva.
- Informe 2009: Informe apresentado em 2009 por organizações indígenas perante a Comissão Interamericana de Direitos Humanos. http://alainet.org/images/informe_pueblosindigenas.pdf. (Letöltés: 2010. augusztus 26.)
- Maignasca, Juan – North, Liisa 1991: Orígenes y significado del Velasquismo: lucha de clases y participación política en el Ecuador, 1920–1972. In Quintero, Rafael (ed.): *La Cuestión regional y el poder*. Quito, Corporación Nacional.

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: *Outubro*. Revista do Instituto de Estudos Socialistas. São Paulo, 2012, n° 20, 93–109.

A cikk letölthető az argentin *Herramienta* folyóirat honlapjáról: <http://www.herramienta.com.ar/herramienta-web-8/ecologia-o-capitalismo-dilemas-de-la-revolucion-ciudadana-en-ecuador>.)

Tudás és hatalom a XXI. század kezdetén

Az iskola, a gazdaság és a globalizáció

Írásom célja annak a vizsgálata, hogyan változott meg az oktatás helyzete és szerepe a globalizált világban. Közhelynek tűnik, hogy a globalizáció feltételei között egy jellegzetesen nemzetállami intézmény, az iskolarendszer sem működhet a régi módon, ám ezt a politika hazai és nemzetközi formálói mintha nem akarnák észrevenni.

Kérdés azonban, hogy az adott helyzetben is teljesülhetnek-e azok az oktatással szemben támasztott társadalmi elvárások, amelyek a modernizáció eszmevilágában gyökereztek. Képes-e az iskola az adott körülmények között is hathatósan közreműködni a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében? Vajon valóban kiegyenlítődnek az esélyek azáltal, hogy a felsőoktatás mindenki előtt nyitva áll? Hogyan, milyen anyagi forrásból és kinek a számára válhat lehetővé az egész életen át tartó tanulás, és ez milyen módon járul hozzá az egyén és a közösség jóllétéhez – hiszen korábban egy adott hivatás iránti elköteleződés volt az érték. Ezek és hasonló kérdések gyakran felmerülnek a gyakorló szakemberek és a laikusok körében, nyílt vita azonban nem folyik róluk. Közben a legtöbb országban – így Magyarországon is – folyamatosan elhangzik, hogy az oktatás válságban van, és egymást érik az oktatási reformok. Írásomban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ezek a változtatások sehogyan sem vezetnek, mivel nem a valódi helyzet értékelésén, hanem elvont elméleti konstrukciókon, valamint az oktatástól független érdekeket tükröző, hamis megállapításokon alapulnak.

Az oktatás nemzetközi kutatásában, ahogy más kérdésekben is, a kisebbséghez tartoznak a valódi kritikai szellemiséget képviselő kutatók. Munkájuk Magyarországon szinte teljesen ismeretlen, holott a tanulmányomban idézett szerzők művei közül jó néhány az interneten is, könyvtárakban is hozzáférhető. A témában talán legnagyobb tekintélynek örvendő brit szakemberek: Halsey, Brown és Lauder, akik mintegy másfél évtizede foglalkoznak a globális korporatív gazdaság és az oktatás összefüggéseivel, az IQ-vitában tűntek fel az 1970-es évek elején. Az oktatás, a gazdaság és a társadalmi változások témáját két vastag kötet

(Halsey és mtsai. 1997; Lauder és mtsai. 2006) több mint száz tanulmánya dolgozza fel. Közös a két kötetben, hogy bevezető fejezetük Marx és Engels, Durkheim és Max Weber egy-egy írását tartalmazza. A szerkesztők a 2006-os kötet előszavában fontosnak tartják leszögezni: „Az ő fogalmaik és intellektuális törekvéseik továbbra is nélkülözhetetlenek az oktatásszociológiában: az osztály, a kizsákmányolás, az imperializmus, a bizonyítványokért való versengés fogalmai állnak elemzésünk középpontjában” (Lauder és mtsai. 2006, 63). A kötetekben szereplő tanulmányok arról tanúskodnak, hogy a felsorolt szerzők és fogalmak alkalmazása segítségünkre lehet az oktatás válságtüneteinek megértésében is.

Gazdaság és oktatás a II. világháború után

Halsey és munkatársai a (1997) az első tanulmánygyűjtemény bevezetésében abból indulnak ki, hogy a globális gazdaság által teremtett társadalmi feltételek alapvetően különböznek a II. világháborút követő évtizedekéitől. A hatvanas–hetvenes években a nemzetállamok és intézményeik jóval jelentősebb hatást gyakoroltak polgáraik életére, mint ma – hívják fel a figyelmet. A történészek az 1945–1975 közötti három évtizedet gyakran említik úgy, mint egyfajta „aranykort”. A II. világháború utáni negyedszázadot a fejlett országokban korábban ismeretlen gazdasági és társadalmi fejlődés jellemezte, ez az időszak ténylegesen is a szociális piacgazdaság, az egyénközpontú fogyasztói társadalom létrejöttének és működésének korszaka. A fejlett kapitalista országok össztermelése 1973-ban 180%-kal nőtt 1950-hez képest. Ám a növekedés mértékénél nem kevésbé volt fontos – emelik ki az idézett szerzők – hogy a megtermelt jövedelemből minden társadalmi réteg részesült. Egyebek között a fizikai dolgozók bére is évenként 3,5%-kal gyarapodott. Ez azt jelentette, hogy a munkába lépő új nemzedékek lényegesen jobb anyagi helyzetből indultak, mint a szüleik. A XX. század harmadik negyedében a fejlett országok politikai döntéshozói mind a gazdaság, mind a szociális juttatások szintjén a prosperitás, a biztonság és az esély hármasságát képviselték – szögezi le a tanulmány.

A II. világháború utáni évtizedekben az oktatás kitüntetett helyet foglalt el a fejlett ipari országok belpolitikájában, mégpedig két fontos és empirikusan is igazolt tény alapján – írják Halsey és munkatársai (1997). Ekkor a gazdasági fejlődésnek még elengedhetetlen feltétele volt, hogy legyen megfelelő számú képzett, a feladathoz illeszkedő tudással rendelkező munkavállaló. A technika és a technológia folyamatos fejlődése miatt fontos volt, hogy megfelelő szaktudású emberek végezzék a feladatokat, hogy az összetettebb munkák a legrátermettebbek kezébe kerüljenek. A XX. század hatvanas–hetvenes éveiben még úgy tűnt, hogy az oktatás segítségével leépíthetők a társadalmi korlátok, a tanulás segítségével bárki, aki arra érdemes, elindulhat a társadalmi felemelkedés útján.

Az oktatás lehetőségeit bővíteni kellett, mert széles körben elfogadott nézet volt, hogy az alacsony szakképzettséget igénylő munka aránya fokozatosan csökkenni fog: ezeket a feladatokat mindinkább a gépek veszik át, az embereknek csak a kvalifikált munkát kell elvégezniük. Mindezen túl az oktatást a demokrácia általános feltételének tekintették. A demokrácia és az oktatás szoros kapcsolatára vonatkozó megállapítás Dewey-től származik, aki úgy vélekedett, hogy a demokrácia több, mint politikai rendszer: az együttélés módja, közös szociális tapasztalat. Az az iskolafajta, amely a leginkább megfelelt ennek a közösségi létnek, az egységes állami iskola. A közösség által működtetett iskolarendszer többségében azonos tanterv alapján képezték a különböző társadalmi osztályba tartozó, vallású, nemű tanulókat, hogy valamennyien a részévé váljanak ennek a közös tapasztalatnak. A modernizációs értékek szemszögéből – szögeznek le a szerzők – az azonos tanterv alapján működő iskola szolgálja a társadalmi progressziót, mivel ez a legalkalmasabb, hogy csökkentse a származás és az etnikum következményeképpen kialakuló hátrányokat.

A növekvő állami támogatás mellett az ötvenes–hetvenes években a foglalkoztatás mennyiségi és minőségi bővülése felgyorsította az oktatási expanziót, amelynek hatására gyorsan nőtt a magasabb szintű iskolákba beiratkozók és az ott bizonyítványt szerzők száma. Halsey-ék adatai szerint 1938-ban az Egyesült Királyságban a 11–18 éves gyerekeknek még csak 8,4%-a járt iskolába, 1951-re azonban az arányuk 30%, 1968-ra pedig 38% lett. Ugyanebben az időszakban a háromszorosára, 69 000-ről 215 000-re nőtt a felsőoktatásban tanulók létszáma. Ez volt az oktatási expanzió első hulláma, amely a hetvenes évekig tartott. Némi időeltolódással hasonló folyamatok zajlottak le valamennyi fejlett országban, és a volt szocialista országokban is. Eric Hobsbawm hívja fel a figyelmet a felsőoktatás növekvő társadalmi súlyára: a „várossá” alakult egyetemek igencsak megnövekedett létszámú hallgatói és oktatói egyre fontosabb szerephez jutottak a politika alakításában (1998).

Fordulat a gazdaságban és az oktatási expanzió jellegében

Az expanzió második hulláma az 1970-től a második évezred kezdetéig terjedő időszakban zajlott, amikor a fejlett országokban a felsőoktatásban tanulók összlétszáma 2–4-szeresére, néhány országban pedig ennél is nagyobb arányban nőtt. Ezt jelentette, hogy míg a hetvenes években egy adott korosztálynak mindössze 10–15%-a járt főiskolára, vagy egyetemre, arányuk a kilencvenes évek végére elérte az adott korosztály létszámának 40–50%-át. Ez az expanzió első hullámától eltérően azonban ebben az időszakban az oktatás állami támogatása folyamatosan csökkent. A forráskivonás elsősorban a felsőoktatás vonatkozásában volt tetten érhető, korlátozottabb mértékben azonban az oktatás többi

szegmensére is kiterjedt: a 2000-es évek elején számos fejlett országban a nemzeti jövedelem arányában ugyanannyit költöttek oktatásra, mint a hetvenes évek derekán (Polonyi 2001). Az állami szerepvállalás az oktatásban azóta a legtöbb országban tovább csökkent.

Az expanzió és az állami források csökkenése részben az oka, részben a következménye, hogy az oktatás egyre kevésbé tudja teljesíteni korábbi feladatait, a mind anyagi, mind erkölcsi értelemben egyre gyengébb nemzetállamok pedig nem tudnak gátat szabni a kedvezőtlen folyamatoknak.

Bár naponta hallhatjuk, hogy az oktatás nem felel meg kellőképpen a munkaerőpiac követelményeinek, a globalizált gazdaságban a képzettség és az iskolai végzettség egyre kisebb jelentőséggel bír a foglalkoztatásban. Az elmúlt évtizedekben a fejlett országokban nemcsak a munkahelyek száma lett jóval kisebb; az ipar, a mezőgazdaság, a közigazgatás leépülése miatt a foglalkozási paletta is összezsugorodott. A kilencvenes évek gazdasági fellendülése a korábbiaktól eltérően nem járt együtt új munkahelyek teremtésével, és nemcsak a munkahelyek, a választható pályák száma is radikálisan csökkent. Brown és Lauder (2003) Spanyolország példáját idézi, ahol a gazdaság 1970 és 1990 között 93%-kal nőtt, miközben a foglalkoztatottság mindössze 2%-kal. Az USA-ban és az Egyesült Királyságban ugyan viszonylag alacsony maradt a munkanélküliek aránya, csakhogy ennek a munkavállalók növekvő kiszolgáltatottsága, alacsony bérek és a részidőben foglalkoztatottak nagy száma volt az ára. Bár a Clinton-éra alatt többet költöttek oktatásra, átképzésre, mindez nem segített, mivel az állások száma folyamatosan csökkent és különösen nem növekedett megfelelő arányban a felsőfokú végzettséget igénylő munkahelyek aránya. Brown és Lauder (2003) adatai szerint az Egyesült Királyságban az egyetemi végzettséget igénylő állások aránya ugyan az elmúlt két évtizedben 10-ről 17%-ra nőtt, csak hogy ezt jóval felülmulta a diplomások számának erőteljes növekedése.

A munkahelyek száma amiatt csökkent jelentős mértékben, amit Brown és Lauder a munka „globális aukciójának” nevez (Brown, Lauder és Ashton 2011). A világ munkaerőpiacán állásokért versengők száma a kilencvenes évek óta a duplájára növekedett. A vámhatárok és kereskedelmi korlátok lebontása, a szállítás és kommunikáció kisebb költségei lehetővé tették, hogy a multinacionális korporációk oda vigyék a termelésüket, ahol alacsonyak a bérek, nincsenek vagy gyengék a szakszervezetek, nincsenek fizetett ünnepek és olcsó a lakhatás. Aronovitz és De Fazio (1997) már a kilencvenes évek végén úgy vélekedtek, hogy a *„Nyugat nagy álma a felfelé mobilitásról meghalt, és itt az ideje a szép temetésnek”*. A technológiai fejlesztés és a világméretű munkamegosztás folytán csökken a szakmai tudás és a képzett dolgozók iránti igény. A kutatók a foglalkozások „szakmátlanításának” (deskilling) nevezik ezt a jelenséget.

A foglalkozási paletta átalakulása, a munka távoli országokba telepítése különösen tragikus fejlemény a társadalmi hátrányok elszorvedőire

nézve. Évtizedekkel ezelőtt a fejlett országokban a betanított és segéd-munkák jelentették azt a lépcsőfokot, amelynek segítségével az alacsony iskolázottságú réteg beléphetett az ipari társadalom munkaerőpiacára. Ma a fejlett országokban nemcsak jóval ritkább az ilyen jellegű munka, hanem rendkívül rosszul fizetett: a vendégmunkások milliói azért vállalják, mert a hazautalt pénz a szegény országokban többet ér, miközben ők maguk gyakran a minimálisra igyekeznek csökkenteni megélhetésük költségeit. A fejlett országokban ma sok százezer vendégmunkás alkalmi és tömegszállásokon él és évente legfeljebb egyszer vagy kétszer jut haza. (A világ egyik leggazdagabb és legdrágább országában, Norvégiában például diszkrétén egy Oslo környéki szigeten verik fel sátraikat a nyári idénymunkások, elrejtve a turisták és a középosztály szeme elől.)

Nem vált be az a remény sem, hogy a fejlett országok, mint az Egyesült Államok vagy az Egyesült Királyság „mágnesországokká” változnak. A kifejezés azt a kétségkívül elitista reményt fejezi ki, hogy csak a nehéz fizikai munka költözik a világ távoli, olcsó munkaerőt kínáló országaiba, a szellemi alkotómunka továbbra is a fejlett régióban marad és felfelé „húzza” a gazdaságot – írja Brown és Lauder (2006). Az angol kormány a kilencvenes évek elején még úgy becsülte, hogy a diplomások aránya 50%-ra is nőhet a foglalkoztatottak körében, ez azonban hiú ábrándnak bizonyult. A rutinizálható szellemi munkát a „globális aukció” során ugyanúgy a világ más tájaira vitték, mint a bányászatot, vagy a gépipart. Az egyetemet végzettek száma világszerte jelentősen gyarapodott az elmúlt évtizedekben, a kínai, indiai értelmiségiek mind árban, mind tudásban versenytársaivá váltak nyugati társaiknak (Brown és Lauder 2011). Az indiai programozó vagy rendszerszervező évi fizetése mindössze 4–5000 font, míg angol kollégája ugyanezt a munkát 31 000 fontért, a német 46 000 fontért végzi el. A Fülöp-szigeteken, vagy Vietnamban 47 dolgozót tudnak foglalkoztatni egy francia munkavállaló béréért – írja a szerzőpár. A munkáltatóknak ma már nem érdeke, hogy a pénzüket a kedvezőtlen társadalmi helyzetűek kiképzésére és munkába állítására költsék az anyaországban – egyébként az „anyaország” fogalma is megszűnőben van a globális gazdaság feltételei között –, miközben a világ másik szögletében igen kedvező feltételekkel találunk „kész” munkavállalókat. Lauder és Brown arra is rámutat, hogy míg a nemzetállamok korábban a technológiai fejlődés valójában „maga után húzta” az ország gazdaságát, ma a „forradalmi” technológiát befogadó városok vagy régiók sem a fejlett, sem a fejlődő országokban nincsenek hatással a lakosság fennmaradó részének körülményeire. Egyik példájuk az indiai Bangalore, az elektronikai ipar egyik fontos központja, amely az országon belül elszigetelt enklávé maradt. Maga a város modern, de körülötte változatlan az évszázados szegénység. Ha nem is ilyen drámai, de hasonló helyzet alakult ki az Egyesült Államokban a híres Szilikon-völgyben, ahol a szerzők adatai szerint a felső 20% jövedelme 1991–1997 között jelentősen nőtt, a legalsó 20%-é viszont 8%-kal csökkent (Brown és Lauder 2003).

A kétezres évek derekán megfigyelt negatív folyamatok a mai válság során még határozottabbá váltak. Ma az Európai Unió egyik legnagyobb problémája az ifjúsági munkanélküliség, amely a periféria komoly gazdasági nehézségekkel küzdő országaiban soha nem látott szintet ért el. Az Európai Unió 2012. szeptemberi jelentésében (EU 2012) szerepel, hogy a 15–24 éves korosztálynak csaknem a negyede munkanélküli, arányuk Spanyolországban és Görögországban meghaladja az 50%-ot. Mindenütt növekszik a diplomás munkanélküliség is, illetve egyre gyakoribbá válik, hogy a fiatal diplomások jóval alacsonyabb szakképzettséget igénylő munkát végeznek – többnyire egy gazdagabb országban –, mint a sajátjuk.

Oktatásevangélium

Miközben adatok sokasága támasztja alá, hogy a tanultság, a magasabb iskolai végzettség a fent idézett feltételek miatt egyre kevésbé járul hozzá az egyének és a közösségek boldogulásához, mindez egyáltalán nem tükröződik a meghatározó kormányközi szervezetek és a kormányok politikájában. Éppen ellenkezőleg. Grubb és Lazerson (2006) amerikai kutatók oktatásevangéliumként emlegetik a világ számos országában lezajlott, az oktatás mindenhatóságát hangoztató kampányt. Bár az iskolaügy kérdésének előtérbe kerülése évtizedekkel ezelőtt valódi kritikából indult ki, az elmúlt évtizedekben már irracionális reményeket, hamis illúziókat táplált az oktatási reform és expanzió várható hatásaival kapcsolatban. Az oktatásnak a társadalmi problémák megoldásában játszott kulcsszerepét hangsúlyozó megállapítások kiürültek, hitbeli kérdésekké, megkérdőjelezhetetlen jelszavakká silányodtak. Az „evangélium” lényegében az egész világot bejárta Ausztráliától Kelet-Ázsiáig.

Grubb és Lazerson az oktatásevangélium előnyei közé sorolja, hogy növelte a tanulás jelentőségét a döntéshozók és a közvélemény szemében, ám a brit kutatókhoz hasonlóan súlyos ellentmondásokra is felhívják a figyelmet. Álláspontjuk szerint az oktatási evangélium szerepet játszott a tanulás szinte minden fajtájának átértékelődésében. A szakmunka tanulása, a tanoncság elvesztette a presztízsét, áthidalhatatlan szakadék keletkezett a szakmatanulás és az „akadémiai” tanulás között. A felsőoktatás felé vezető középiskolákban rendkívüli verseny alakult ki a tanulók között, amelynek lényegében egyetlen célja a felsőoktatásba való bejutás, a tanulás tartalma, a hosszabb távú célok háttérbe szorultak. Az „evangélium” szerepet játszott a felsőoktatás expanziójában is, csakhogy az expanzió nemcsak bővülést, hanem a minőség egyenetlenné válását is jelentette. Világszerte – így az Egyesült Államokban is – különböző szintű és minőségű intézmények jöttek létre, hogy kielégítsék a „diplomaéhséget”. A legtöbb országban gomba módra szaporodtak a diplomagyárak a szegényebb réteg kiszolgálására, ezekben azonban jóval

alacsonyabb szintű az oktatás, magasabb a lemorzsolódás. A nagyszámú, gyakran intenzív távoktatással is foglalkozó intézményben szerzett végzettség valójában nem segít hozzá a jó állások megszerzéséhez.

A Grubb és Lazerson által bírált másik, az „evangéliummal” szorosan összefüggő jelenség az egyre specifikusabb szakok, szakmák széles körű térhódítása, az elméleti, hosszabb távra szóló ismeretek háttérbe szorulása az oktatás magasabb szintjein. Magyarországon is jól ismertek a viták azzal kapcsolatban, hogy valójában milyen jellegű ismeretekre volna szüksége a fiataloknak, mennyire kell a képzésnek a munkaerőpiac igényeihez alkalmazkodnia. Csakhogy nem mindegy, milyen a munkakínálat maga: aktuálisan a szakterületek, ágazatok, munkafajták állandó és gyors változásáról van szó. A szerzőpár érvelése szerint a gyorsan változó munkaerőpiachoz valójában akkor tudnának megfelelően alkalmazkodni a munkába lépők, ha általánosabb szintű, konvertálható tudáshoz jutnának. Csakhogy a munkáltatók nyomása arra kényszeríti az oktatási intézményeket, hogy a pillanatnyi igényeknek tegyenek eleget. A partikuláris tudás nem lesz átvihető a következő munkaterületre: vagyis az „evangélium” állandóan ismétlődő panasza, hogy a munkaerőpiacon nem lehet megfelelő szakképzettségű munkavállalót találni, önmagát gerjesztő probléma. A tanulás–tudás haszonelvű megközelítése – hívja fel a figyelmet Grubb és Lazerson – mindezekén túl azzal a veszéllyel is jár, hogy az oktatás számos egyéb célja – erkölcsi és állampolgári értékek és tudás elsajátítása, a műveltség gyarapítása – háttérbe szorul.

Az oktatásevangelium azért látszik hitelesnek és elfogadhatónak, mert a retorika szintjén teljes összhangban van az oktatás modernizációs felfogásával: nem kétséges, hogy az oktatási expanzió évtizedeken át hatékonyan segítette elő az egyéni és társadalmi felemelkedést. Mégis meglepő, hogy a szakértők és a közvélemény nagy része számára nem vált világossá, hogy a globális gazdaság feltételei között a helyzet megváltozott. Sokan fenntartás nélkül elhitték a nyilvánvaló képtelenséget: a diplomaszerzés lehetőségeinek korlátlan kiterjesztése a tömegek felemelkedését jelenti. Még a szakértők egy jelentős hányada sem volt hajlandó elfogadni a triviális tényt, hogy a felsőoktatás kapuinak szélesre nyitása nem segítheti a bejutókat olyan társadalmi előnyökhöz, mint amelyekre évtizedekkel korábban a továbbtanuló 10–15% szert tett. Halsey és munkatársai (1997) idézett írásukban a diplomák inflációjaként említik a jelenséget.¹ Brown meglehetősen tömörséggel fogalmazza meg *Az esély csapdája* című tanulmányában (2003): nem kínálhatjuk fel mindenkinek azt, amivel a győzteseket kecsegtetjük – hiszen akkor mit ér a győzelem? A mindenkit befogadó iskola által nyújtott bizonyítvány valójában nem sokat ér, komoly társadalmi előnyökhöz a szelektív, exkluzív oktatási formák juttatnak. Az oktatásban így kialakult verseny valójában éppen-séggel nem csökkenti, hanem növeli az egyenlőtlenségeket – hívja fel a figyelmet Brown és Lauder (2006). A foglalkozási elit is globalizálódik, tagjai a nemzetközi reputációval rendelkező, főleg angol és amerikai

egyetemekről kerülnek ki. Az iskola szelektivitása valójában nem szűnt meg, csak rejtettebbé, áttekinthetetlenebbé változott.

A jelenlegi feltételek között a középosztály „az esély csapdájának” foglya lett (Brown 2006). Hiába válnak egyre kétségesebbé a bizonyítvány nyújtotta előnyök, az, aki egyáltalán nem szerez diplomát, biztos vesztesre van ítélve: a felsőfokú végzettség alapkövetelmény lett olyan munkakörök sokaságában is, amelyek nem igényelnek különleges képzettséget. Aki boldogulni akar, nem tehet mást: megpróbálkozik a felsőoktatással. A „diplomaláz”, a bizonyítványszerzésre irányuló kíméletlen küzdelem jellegzetes következménye az esély csapdájának. Egyebek között ez a háttere a felsőoktatás gyors expanziójának, a magán- és egyházi intézmények szaporodásának: az oktatás szolgáltatás, a diploma pedig üzleti termék lett. Nem meglepő, hogy diákokat egyre kevésbé érdekli a tudás, ténylegesen a „papír” az, ami igazán hasznosítható. Korábban – írja Brown – az oktatás célja az volt, hogy megtanuljuk, hogyan végezzünk el egy meghatározott munkát, ma pedig az, hogy a munkát megszerezzük – függetlenül attól, értünk-e hozzá, vagy nem.

A csapdahelyzetet még fojtogatóbbá teszi, hogy a „fehérgalléros” foglalkozás nyújtotta előnyök összezsugorodtak. A globális kapitalizmusban ritkaság a hosszú távra szóló munka. Nemcsak a foglalkozások változtak meg, hanem a munkanélküliség jelentése és tartóssága is. A részleges vagy állandó munkanélküliség, amely korábban csak a nagy világválságok idején volt jellemző, sokak létformája lett. Azok, akik a statisztikában foglalkoztatottként szerepelnek, gyakran csak alkalmi munkát végeznek vagy részmunkaidőben dolgoznak, arányuk az elmúlt 15 évben a fejlett országokban drámaian nőtt. A rugalmas foglalkoztatottság valójában nagyfokú kiszolgáltatottságot jelent, ez azonnal nyilvánvalóvá válik, amikor bármilyen okból lelassul a gazdaság működése. A létbizonytalanság „demokratizálódott”: ma már nemcsak a fizikai munkásokra, alacsony szakképzettségűekre vonatkozik. Még a foglalkozási hierarchia viszonylag magas grádicsait elérők is kénytelenek folyamatosan küzdeni az állásuk megtartásáért. Ezzel függ össze a végtelenbe nyúló munkaidő, valamint az, hogy minimálisra csökkent a valamikor különleges privilégiumnak számító szabadidő – fejtegeti idézett munkájában Brown. Álláspontja szerint az elmúlt 30 év jobboldali politikája más tekintetben is jelentősen hozzájárult a korábban a nemzetállamok politikai környezetében még kulcsszerepet játszó középosztály eróziójához: az elmúlt évtizedekben a korábbinál jóval nagyobb különbségek alakultak ki a jövedelmekben. 1980-ban a gazdasági vezetők keresete az iskolában tanító pedagógusok jövedelmének 38-szorosa, a gyári munkásokénak 42-szerese volt. 10 évvel később mindkét arány megduplázódott, majd a következő másfél évtizedben (a tanulmány 2004-ben készült) a sokszorosára nőtt: 2004-ben ugyanezek az arányok már 500:1, illetve 1200:1. A durva osztálypolitika alaposan átrajzolta az Egyesült Királyság szociális térképét. A tanulás és diploma nyújtotta előnyöknél már jóval na-

gyobbak azok, amelyeket a foglalkozási hierarchia magasabb szintjére jutással lehet elérni, a mai globális gazdaságban „a nyertes mindent visz” elve érvényesül (Brown és Lauder 2011). Ilyen feltételek között – hívják fel a figyelmet az idézett szerzők – változott az előnyös társadalmi pozíció átörökítésének stratégiája is. A korábbi évtizedekben ennek egyik leghatékonyabb módja a gyerekek taníttatása volt, ma már azonban nem ez a helyzet. Bár az iskolai végzettség bizonyos fajtái továbbra is anyagi és kulturális előnyök forrásai, növekszik az ezzel kapcsolatos kiszámíthatatlanság. A kedvező társadalmi helyzet továbbörökítését ezért ma már nem a jó szakmához, foglalkozáshoz való juttatástól várják a középosztálybeli szülők, hanem – akik tehetik – taníttatás helyett pénzt és vagyont igyekeznek a gyerekeikre hagyni. Ezzel függ össze, hogy mind több országban alakul ki nyomás az örökösödési adók eltörlésére. A kevésbé tehetőseknek pedig a korábbinál jóval kisebb esélye van a társadalmi felemelkedésre, egyre áthidalhatatlanabb a szakadék a társadalmi csoportok között.

Brownék helyzetelemzését nagymértékben alátámasztotta a 2008-as gazdasági válság, amelynek során sok tízezer magas jövedelmű banki és pénzügyi szakember került az utcára néhány hét alatt. Azzal a véleményünkkel is egyet kell értenünk, hogy ez a helyzet nemcsak a felsőoktatásra van hatással, hanem a gyerekek felnevelkedésének egész folyamatára. Ha azt akarjuk, hogy a gyerekeink boldoguljanak az életben, kénytelenek vagyunk kicsi kortól versenyeztetni őket. Szinte pályás koruktól teljesítménymérések tárgyai, késői húszas éveikben pedig még az iskolapadban ülnék. *„Ez a folyamatos ellenőrzés nemigen ad teret a gyerekek kreativitásának, szabadságának vagy egyéni kifejezőmódjának”* – állapítja meg Brown (2003, 393). Az oktatás nyújtotta előnyök csökkenése lecsapódik a diákok motiválatlanságában, az iskolai fegyelem felbomlásában is.

Az a tény, hogy az oktatás már nem teremti meg a társadalmi mobilitás valódi lehetőségeit, nemcsak egyének vagy egyes társadalmi csoportok problémája, hanem *feszültséget teremt a fejlett országok politikai rendszerei és a demokrácia között* – emeli ki Brown és Lauder (2006). Szűkülnek az egyén választási lehetőségei, sérül a modernizáció és a demokrácia egyik legnagyobb vívmányának tekintett meritokrácia elve: a társadalmi előrejutás egyre kevésbé függ az érdemtől, az erőfeszítéstől és a képességektől, ismételten a vagyon és a családi háttér alakítja a boldogulás útjait.

A politikai és gazdasági elit tagjainak nyilvánvalóan nem érdekük, hogy szembeszálljanak a demokrácia nemzeti és a globális intézményekben is észlelhető deficitjével, a fejlett világban is egyre inkább jelen lévő szegénységgel, az erősödő egyenlőtlenséggel. Többek között ebből fakad az oktatási evangélium vonzereje: pártolói úgy állítják be, mintha a növekvő társadalmi igazságtalanság és nyomor megszüntethető lenne, ha „javulna az oktatás színvonala”. Az oktatás azonban a társadalmi

feltételekbe ágyazott: *nincs a földön olyan iskolarendszer, amely képes volna ellensúlyozni a társadalmi különbségeket folyamatosan növelő gazdasági folyamatokat.* Az oktatás permanens válsága pedig valójában annak köszönhető, hogy az iskolával szemben támasztott elvárások teljesíthetetlenek, irreális társadalomképen és az oktatás lehetőségeinek tendenciózusan eltúlzott elképzelésén alapulnak.

Az OECD és az oktatás

Az oktatás helyzetét meghatározó lényeges körülmények közé tartozik, hogy a fontosabb kérdésekben mind a helyzetértékelés, mind a döntéshozatal kikerült a valósággal kapcsolatot tartó, a választók által elszámoltatható politikusok hatóköréből. A nagy pénzügyi szervezetek, az IMF vagy a Világbank uniformizált gazdasági reformjait – amelyek nemegyszer az azokat alkalmazó országok helyzetének romlásához vezettek – gyakran érték bírálatok. Jóval kevésbé kritikus (és nem is igazán tájékozott) a közvélemény azzal kapcsolatban, hogy a világ számos országának oktatásügyét egy IGO (*intergovernmental organization*, vagyis kormányok feletti szervezet), az OECD vezényli, részben közvetlenül, részben azáltal, hogy jelentős hatást gyakorol az Európai Unióra és az ENSZ oktatással foglalkozó grémiumaira is.

Arról is kevesen tudnak, hogy valójában mi ez a szervezet. A betűszó jelentése nem sokat mond: *Organization for Economic Cooperation and Development*, azaz *Szervezet a Gazdasági Együttműködésért és a Fejlődésért.* A honlapon található hitvallás szerint az OECD az emberiség üdvén munkálkodó, független, a vitákat bátorító, a konvencionális igazságokat kétségbe vonó szervezet. Némi gyanút ébreszthet, hogy az „emberiség üdve” túlságosan is elvont fogalom; a valóságban legfeljebb egy felsőbbrendű lénytől várható el, hogy önzetlenül tevékenykedjen ilyen magasztos cél érdekében. Rizv és Lingard ausztrál kutatóknak az OECD-ről írott tanulmánya (2006) éppen az OECD „hibrid” szerepére hívja fel a figyelmet: nem lehet pontosan tudni, hogy ez a szervezet tulajdonképpen „think tank”, politikacsináló fórum, kutatóintézet vagy mindegyik ezek közül. Az OECD egy 1961-ben a Nyugat-Európa gazdasági újjáépítését elősegítő Marshall-terv végrehajtását ellenőrző, az USA által működtetett szervezetből, az OEEC-ből (*Organization for European Economic Cooperation*) jött létre. Ma is jelentős benne az amerikai befolyás, költségvetésének 25%-át az USA kormánya biztosítja. A kilencvenes évekig a szervezetten belül gyakran dúltak viták a szociális intézményrendszer működését fontosnak tartó európai országok és az USA szakértői között. Ám az elmúlt évtizedben – írja idézett tanulmányában Rizv és Lingard – az OECD büszke, „vitafórumként” való önmeghatározása egyre kevésbé fedi a valóságot. Az OECD politikai állásfoglalásai határozottan az USA neoliberális modellje felé mozdultak el.

Az, ahogyan az OECD mind nagyobb befolyásra tart igényt az egyes államok oktatáspolitikájában, világosan jelzi a szervezet működésében bekövetkezett elvi fordulatot – hangsúlyozzák a szerzők. 2002 előtt nem foglalkoztak kiemelten az oktatás kérdéseivel, és ha igen, akkor jóval komplexebb szempontok alapján, figyelembe véve az államok sajátosságait. Az oktatási igazgatóság csak 2002-ben jött létre. Az OECD szakértői ekkor csatlakoztak az oktatási evangéliumhoz, kijelentve, hogy „a társadalom legfontosabb beruházása a népesség oktatása”, valamint deklarálták, hogy részt kívánnak venni a nemzetközi mérések lebonyolításában és a nemzeti oktatáspolitikák alakításában – olvashatjuk Rizv és Lingard idézett tanulmányában (2006).

Az OECD „konszenzusépítést”, „társas nyomást” és egyéb marketingeszközöket alkalmaz annak érdekében, hogy álláspontját elfogadtassa a tagországokkal, és ebben jelentős sikereket ért el. Meglepő módon a befolyása annak ellenére nőtt meg az elmúlt évtizedben, hogy sem anyagi, sem törvényi eszközökkel nem rendelkezik. A már idézett kapcsolatrendszeren túl az oktatással kapcsolatos jelentések, valamint a globálisan alkalmazott PISA-projekt segítségével gyakorol jelentős befolyást a világ oktatásügyére. Hitelét azzal is igyekszik alátámasztani, hogy elemzéseit a szakértők szerint „objektív tényeken”: felméréseken és adatokon alapulnak. Csakhogy ez az állítás agyaglábakon áll. A társadalmi problémák vizsgálata sohasem vezet el cáfolhatatlan „tényekhez”. Már a kérdések megfogalmazása is meghatározott ideológiák mentén történik; ugyanez vonatkozik a módszertanra, de különösképp az interpretációra. Nézzük például az OECD talán legnagyobb hatású akcióját, a PISA-felmérést: hogyan is állunk a tényekkel? A minden országban ugyanazt a feladatcsoportot alkalmazó vizsgálat szükségképpen abból indul ki, hogy a feladatmegoldó képesség bizonyos fajtái függetlenek a kultúrától, tehát univerzálisak. Csakhogy az intelligenciamérések több mint százéves története ennek éppen az ellenkezőjét igazolta. A PISA-felmérések másik fontos ideológiai előfeltevése, hogy a világ országaiban működő oktatási rendszerek működése egyetlen adatfajta, a diákok meghatározott területeken nyújtott teljesítménye alapján összemérhető – ez is több vonatkozásban kétséges és vitatható. Az „objektív tényekre” való hivatkozás valójában kirekeszti a diskurzusból az előfeltevések és ideológiai elkötelezettségek vizsgálatát, *egyáltalán: a vita lehetőségét.*

A megállíthatatlanul burjánzó egyéb teljesítménymérések egyoldalúságára és kockázataira már sokan felhívták a figyelmet – külföldön. Magyarországon lényegében nincs visszhangja a tesztelést világszerte kísérő – igaz, a kormányokra csekély hatást gyakorló – bírálatoknak. A PISA-felmérés több országban, például Németországban igen heves vitákat gerjesztett, ezeknek azonban nemhogy visszhangja nem volt itthon, de a közönség nem is szerzett róluk tudomást. Holott ilyen fontos kérdésben ugyancsak a demokratikus minimumfeltételek közé tartozna az ellenvélemények és kétségek ismerete, sőt mérlegelése. A tájékozo-

dásra megvan a lehetőség: Joachim Wuttke, német kutató igen alapos bibliográfiát állított össze a PISA (PISA and Co) és általában a tesztelés angol és német nyelvű kritikai irodalmából (2013). A listába szedett szép számú szakember többek között arra hívja fel a figyelmet, hogy a tesztgyártás hatalmas és igen jövedelmező iparág lett, haszonélvezői pedig megfelelő gazdasági és politikai befolyással bírnak a kormányokra annak érdekében, hogy sem a tesztelés mint módszer, sem maguk a tesztek ne legyenek bírálatok tárgyai (Sachs 1999; Salzmann és Lowell 2008).

Az OECD különféle tevékenységei egyértelműen arra irányulnak, hogy a szervezet a nemzetállamokon felülemelkedve maga jelölje ki az oktatás általános céljait és az oktatáspolitikai kereteit. Rizv és Lingard arra hívja fel a figyelmet, hogy az OECD szakértői több csatornán is szorgalmazták a minél szélesebb körű privatizációt az oktatáson belül. Miközben számos ponton bírálható a Fidesz-kormány felemás iskolaállamosítási politikája, arra is érdemes felfigyelni, hogy a „helyi igények fontossága”, az „intézményi autonómia” hangsúlyozása az OECD részéről gyakran csupán előkészítője a sugalmazásnak, hogy a magántulajdon a legmegfelelőbb forma az intézmények működtetésére – olvashatjuk az idézett szerzőpár tanulmányában. Az oktatási intézményeknek az OECD által sugalmazott privatizációját többféle módon lehet elérni: a tulajdonjog átadásával, vagy úgy is, hogy a magánintézmények állami támogatását növelik – ahogy ez az Egyesült Államokban történik, amikor az állami iskolákat úgynevezett charter-iskolákká alakítják át.²

Bár a hazai közvéleményt az ellenkezőjéről igyekeztek meggyőzni, a szülői befolyásnak az OECD által szintén erősen szorgalmazott növelése is a magánosítás irányában mozdítja el az intézményeket. Ha az iskolák növekvő mértékben függnek a szülőtől, akkor elsősorban a család tehetősége alakítja a gyerekek előmenetelét, nem pedig az ő képességeik és erőfeszítéseik – hívja fel a figyelmet Brown (1997).

Ami a felnőttek oktatását, az egész életen át tartó tanulást illeti, Rizv és Lingard idézett tanulmányában kiemeli, hogy a tanulásnak az OECD által támogatott célja kizárólag a munkaerőpiac, a gazdaság közvetlen szolgálata, szóba sem kerülnek más értékek, mint az egyenlőtlenségek csökkentése vagy a műveltség terjesztése. Másrészt az élethosszig tartó tanulás, a munkaerőpiachoz való feltétel nélküli alkalmazkodás az OECD filozófiája alapján az egyének kötelessége és felelőssége, ők viselik a költségeket is – tetemes hasznot hajtva a szintén egyre koncentráltabban működő képzés és továbbképzés piacának.

Az oktatás mint piaci szolgáltatás

A magyar miniszterelnök, Orbán Viktor víziója az önfenntartó felsőoktatásról valójában az OECD imént idézett álláspontjára rímel, amely az egyének ügyévé kívánja tenni a tanulást, és teljességgel figyelmen kívül hagyja

a „tanult emberfők” képzéséhez fűződő közösségi érdekeket. Az állami források apadása a felsőoktatás finanszírozásában kedvező lehetőséget kínál az üzleti világ számára, hogy a befolyását kiterjessze erre a területre is. G. Rooseveltt (2006) arra hívja fel a figyelmet, hogy a multinacionális vállalatok, pénzügyi támogatásuk révén, mind jelentősebb befolyásra tesznek szert a hagyományos amerikai elit egyetemeken, mint a Harvard, a Berkeley, vagy a Brown. A lakosság nem is sejtí, hogy a gazdasági nagyvállalatok intenzíven alakítják az egyetemi kutatóintézetek munkáját, az egyetem vezetésében részt vevő gazdasági bizottság révén képesek beültetni a saját embereiket – írja a szerző. Mindennek az a következménye, hogy az oktatás egyre inkább a korporációs érdekek kiszolgálójává válik, sérül a kutatási szabadság, és tág tere nyílik az eredmények manipulálásának. Az utóbbi a közelmúltban többek között a gyógyszeripar környékén okozott hangos (ám korlátozott eredménnyel járó) botrányokat. Az USA-beli kutatók aggodalommal szemlélik, hogy az egyetemektől eltűnt a korábban jellemző társadalomkritikai hangnem, az oktatásban egyre nagyobb teret nyer a piaci fundamentalizmus értékeinek kizárólagossága. Az egyetemi vezetők pedig mindinkább úgy viselkednek, mint a vállalatvezetők, a profit lényegesen fontosabb a számukra, mint a színvonal.

A felsőoktatás az Egyesült Államokban (is) jól fizető üzletté változott: az elmúlt évtizedben egyre több magánfőiskola nyílt. Az oktatásnak ez volt az egyetlen olyan szektora, amely az elmúlt években bővült – írja Rooseveltt idézett tanulmányában (2006). Megállapításai alátámasztják Grubb és Lazerson aggodalmát: a magánfőiskolák vállalatuk szerint nem tudást nyújtanak, hanem a „karrierre készítének fel”: folyamatosan tartják a kapcsolatot a foglalkoztatókkal, és az ő szájuk íze szerint alakítják a tantervet. A for-profit főiskolák az USA-ban olcsóbbak, mint a non-profit alapon működők, mivel „megtakarítják” az állandó tanárok fizetését, a könyvtárt, a kollégiumot és a sportpályát. A költségek csökkenthetők a tanterv egyszerűsítésével és a távoktatás megszervezésével is, amely több szakértő véleménye szerint elsősorban profitszerzésre, és nem a tudás szerzésére alkalmas. A közismereti tárgyak oktatására sajátos módszereket találnak, például a Rooseveltt által példaként említett Phoenixi Egyetem filozófiakurzusán a hallgatók hangfelvételek és néhány külső előadás segítségével ismerkednek a gondolkodástörténet nagyjaival, anélkül, hogy egyetlen sort is olvasnának a neves filozófusok műveiből. Mind kevesebb hallgató foglalkozik humán tudományokkal, irodalommal, idegen nyelvekkel, helyüket az üzleti és az informatikai tanulmányok foglalják el.

Igen jó üzletté változott a felsőoktatás értékesítése a globális piacon is, amelyből különösen az angol nyelvű országok profitálnak. A www.szemeszter 2010-es írásában szereplő adat szerint például a 22 millió lakosú Ausztráliában az 1 millió egyetemi hallgató egynegyede volt külföldi, teljes tandíjat fizető hallgató. Arányuk 1992-ben még csak 9% volt. Szingapúrban is évente 10–20%-kal nő a kínai diákok száma.

Úgy tűnhet, hogy a piaci mechanizmusok térhódítása elsősorban a felsőoktatásra vonatkozik, de egyáltalán nem ez a helyzet. Az egyik kulcsfogalom az iskolák elszámoltathatósága, amely a „hozzáadott érték” segítségével történik. A módszer látszólag tökéletesen tudományos: a hozzáadott érték az iskolába járó tanulók tesztekben nyújtott teljesítményének javulása. Okkal gyanítható, hogy egy iskola működésének megtétele nem történhet egy szintén sok módszertani kérdést felvető mennyiségi mérték alapján, de nézzük meg, hogyan működik mindez a gyakorlatban.

G. W. Bush „no child left behind”, a szakirodalomban NCLB gyanánt emlegetett programja az álságos retorika kiváló példája. Steinberg és Kincheloe, a gazdasági korporációk hatalmának kemény bírálói arra hívják fel a figyelmet, hogy a látszólag a társadalmi egyenlőség érdekében megvalósított iskolareform valójában nem a szegényebbek felzárkóztatását, hanem az állami iskolarendszer meggyengítését, a rejtett privatizációt szolgálja (2006). A konzervatív Heritage Alapítvány és Karl Rove, Bush tanácsadója által támogatott program az iskolák értékelésénél pontosan ezt, a „hozzáadott értéket” tekinti alapnak. Ez a kritérium azonban homályos, értelmezhetetlen és számtalan visszaélésre ad alkalmat. A teszvizsgálatok, mint a PISA kapcsán már utaltam rá, sok módszertani kérdést vetnek fel. Nincs pontos tudományos kritériuma, hogy milyen téren mennyit kell fejlődnie egy gyereknek, és az is nyilvánvaló, hogy a hátrányos helyzetű, szegény környezetben élő gyerekek teljesítménye általában kevésbé és lassabban javul, mint a középosztály jómódú gyerekeié. Nem meglepő, hogy Steinberg és Kincheloe adatai szerint az iskolák háromnegyede nem tudott megfelelni az így kialakított kritériumoknak. Csakhogy azokat az iskolákat, amelyek tartósan nem teljesítik a feltételeket, bezárják, a helyükön pedig magániskolák létesülnek. Ez utóbbiak hasonló politikát folytatnak, mint a magánfőiskolák: meghatározott időre szerződnek a tanárokkal, nem engedik, hogy az intézményekben szakszervezet működjön, ingyenes túlórákat követelnek stb., így a költségeiket lényegesen csökkenteni tudják. A Heritage Alapítvány által nyilvánosságra hozott állásfoglalás szerint (No Excuses: Lessons from 21 High Performing, High Poverty Schools – Nincs felmentés: 21 magasan teljesítő, nagyon szegény iskola üzenete) nem a szegénység hátráltatja a gyerekeket az iskolai tanulásban. A tanulmány a hátrányos helyzetűekre hárítja a felelősséget az őket sújtó nehézségekért, állást foglal amellett, hogy az alacsony jövedelem oka elsősorban a szegények erkölcsi és intellektuális gyengesége. Lubiensky és munkatársai (2008) kutatási eredményei azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy az állami és a privát iskolákba járó gyerekek teljesítményében kimutatható különbség a szociális különbségeknek tulajdonítható. Az állami iskolákba jóval több olyan gyerek jár, akik hátránnyal indulnak, mivel szegény sorsú etnikai ki-

sebbséghez tartoznak vagy a családban nem angolul beszélnek. Berliner (2006), aki három átfogó kutatásban vett részt az iskolai eredményességgel kapcsolatban, adatok sorával támasztja alá, hogy a szegénységben élő gyerekek iskolai teljesítménye *statisztikai léptékben nem javul, amíg nem válik kedvezőbbé a családjuk anyagi helyzete*.

Az amerikai pedagógusokat és szervezeteiket elkeseredéssel tölti el, hogy a charter-iskolák száma megállíthatatlanul nő, van, ahol már az intézmények 30%-a ilyen alapon működik. Csalódással vették tudomásul, hogy Obama adminisztrációja teljes mértékben támogatja a Bush és szakértői által formált oktatáspolitikát. Bár a magániskolák védelmezői a piac – már a gazdaságban is demagógiának bizonyult – szabályozó erejére hivatkoznak, a valóságban a korporatív hatalom azon törekvéséről van szó, hogy az oktatásra fordított állami költségvetés mind nagyobb részét csatornázza át saját intézményrendszerébe: a magánosított iskolák az államiakhoz hasonlóan megkapják az egy-egy tanulóra fordítható állami támogatást. Az államnak azért érdeke az iskolák magánosítása, mert a magánintézmények nem elszámoltathatók, jóval kevésbé ellenőrizhetők, így az oktatással kapcsolatos felelősség áthárítható. Ezenkívül a magánosítás gyengíti a munkavállalók érdekeit a hatalommal szemben képviselő szakmai szervezeteket.

Összegzés

Az oktatás, a gazdaság és a globalizáció összefüggéseivel foglalkozó kritikai irodalom megismerése arról győz meg, hogy a mai körülmények között a közoktatás nem működhet úgy, mint a modernizáció korábbi időszakában, a nemzetállamok korában. Sajnálatos volna ugyanakkor, ha bárki arra a következtetésre jutna, hogy a közoktatás részleges, vagy teljes „elhagyása” lenne a megoldás. Ez utóbbi egyébként sajnálatosan fenyegető veszély, a tanulmányban vázlatosan ismertetett körülmények egy lehetséges következménye: a neoliberális vagy neokonzervatív tábor – a globális korporációk szószólói – minden fronton támadják az állam által fenntartott közintézményeket, „az adófizetők pénzének pazarlásáról”, a hátrányos helyzetű gyerekek született intellektuális deficitjéről beszélnek. Ugyanakkor az iskola és a közoktatás jelen válsága kapcsán felerősödtek azok a hangok is, amelyek az egyén szabadságának korlátozását látják az állam által fenntartott oktatásban. A megfelelő történelmi optikával és társadalomismerettel rendelkezők számára azonban nyilvánvaló, hogy az állam által működtetett oktatási rendszerek további gyengülése vagy felszámolása a még nagyobb egyenlőtlenségek és az egyén kiszolgáltatottságának mérhetetlen növekedése előtt nyitná meg az utat.

Ahhoz azonban, hogy az állami oktatás léte igazolható legyen a választópolgárok és a döntéshozók szemében, arra volna szükség, hogy a fennálló társadalmi körülmények kontextusában gondoljuk végig az

iskola, a tanulás és valamennyi hozzá kapcsolódó kérdés értelmes megoldását. A kritikai irodalom arra is figyelmeztet, hogy mindez nem történhet globális keretben: az iskolának az adott társadalom feltételeihez kell igazodnia.

Jegyzetek

- ¹ A hazai kutatók közül Polonyi István is több munkájában említi a diplomák leértékelődésének kockázatát, de nem utal a jelenség globális voltaára.
- ² A „charter-iskola” lényege, hogy az intézmény működtetésére a helyi hatóságok magántulajdonossal kötnek szerződést, amelybe belefoglalják, hogy a tanulók teljesítményének egy adott időhatáron belül (általában 3–5 év) javulnia kell. Ezek az iskolák kikerülnek az állami szabályozás alól, és nem kötelezőek a számukra a pedagógusok foglalkoztatásával, bérezésével kapcsolatos, az érdekvédelmi szervezetekkel való egyezség alapján kötött keretek betartása sem.

Hivatkozott irodalom

- Aronovitz, S. – DeFazio, W. 1997: The New Knowledge Work. In A. H. Halsey – H. Lauder – P. Brown, – A. Stuart Wells (eds.): *Education Culture, Economy and Society*. Oxford, Oxford University Press
- Berliner, D. 2006: Our Impoverished View of Educational Research. *Teachers College Record*. Volume 108, Number 6, June 2006, 949–995.
- Blanchflower D. G. – Freeman, R. B. (eds.) 2000: *Youth Employment and Joblessness in Advanced Countries*. Chicago, The Univ. Of Chicago Press
- Brown, P. 2003: The Opportunity Trap. Education and Employment in a Global Economy. School of Social Sciences. *Working Paper Series*, 32., Cardiff University
- Brown, P. – Lauder, H. 2003: Globalization and Knowledge Economy. Some Observations on Recent Trends in Employment, Education and Labour Market. School of Social Sciences. *Working Paper Series*, 43. Cardiff University
- Brown, P. – Lauder, H. 2006: Globalization, Knowledge and the Myth of the Magnet Economy. In Lauder H. – Brown, P. – Dillabough, J. – Halsey, A. H. (eds.): *Education, Globalization and Social Change*. London, Oxford University Press, 317–340.
- Brown, P., Lauder, H., Ashton, D. 2011: *The Global Auction: The Broken Promises of Education, Jobs and Incomes*. Oxford University Press
- Hobsbawm, E. 1998: *A szélsőségek kora. A rövid huszadik század története*. Budapest, Pannonica Kiadó
- Grubb, W. N. – Lazerson, M. 2006: The Globalization of Rhetoric and Practice: The Education Gospel and Vocationalism. In Lauder H. – Brown, P. – Dillabough, J. – Halsey, A. H. (eds.): *Education, Globalization and Social Change*. Oxford University Press, 298–308.
- Halsey, A. H. – Lauder, H. – Brown, P. – Stuart Wells, A. 1997: The Transformation of Education and Society: An introduction. In Halsey, A. H. – Lauder, H. – Brown, P. – Stuart Wells, A.: *Education Culture, Economy and Society*. Oxford University Press.

- Polonyi I. 2000: Egyre többet, egyre kevesebbet? *Educatio*, 1. sz.
- Rizvi, F. – Lingard, B. 2006: Globalization and the Changing Nature of OECD's Educational Work. In Lauder H. – Brown, P. – Dillabough, J. – Halsey, A. H. (eds.): *Education, Globalization and Social Change*. Oxford University Press, 247–261.
- Roosevelt, G. 2006: The Triumph of the Market and Decline of Liberal Education: Implications for Civic Life. Metropolitan College of New York. The Teachers College Record Volume 108, Number 7, July 2006, 1404–1423.
- EU 2012: http://ec.europa.eu/magyarorszag/press_room/press_releases/20120910_eu_ifjusag_hu.htm
- Sacks, P. 2000: *Standardized minds. The high price of America's testing culture and what we can do to change it*. Cambridge, Mass. Perseus Publishing
- Salzmann, H. – Lowell, M. 2008: Making the grade. *Nature*, 453, 28–30.
- Steinberg, S. – Kincheloe, J. 2006: *What You Don't Know about Schools*. New York, Palgrave Press
- Thrupp, M. – Hursh, D. 2006: The Limits of a Managerial School Reform. The Case of Target -Setting in England and in the USA. In Lauder H. – Brown, P. – Dillabough, J. – Halsey, A. H. (eds.): *Education, Globalization and Social Change*. Oxford University Press, 642–653.
- Wuttke, J. Pisa and Co. A critical bibliography.
<http://www.messen-und-deuten.de/pisa/biblio.htm>
<http://www.szemeszter.hu/?at=egycikk&HirID=716>

(Készült az OTKA 75295 sz. pályázati forrás támogatásával.)

Sokszoros hátrányban – Hartyányi Norbert fotóesszéi

Hartyányi Norbert is azok közé az elszánt fiatal alkotók közé tartozik, akik nem adták föl álmaikat, s a humanista dokumentumfotográfiát művelik, annak dacára, hogy szinte már semmilyen feltétel sincs adva hozzá.

Leginkább nyomtatott sajtó nincsen. Igazi képes lapok, amelyek ha megbízásokat nem is, de legalább felületet adnának a fotográfusoknak. Az internet – esetlegessége és nivelláló természete, na meg a technikai nehézségek miatt – gyöngye pótszer csupán az ilyenféle anyagok prezentálására. A szűkös kiállítási és ösztöndíj-lehetőségek legfőljebb arra jók, hogy ébren tartsák a reményt. Igaz, hogy az internet megkönnyíti a nemzetközi kínálat megismerését, de ahhoz először is meg kell tanulni elég jól angolul, amihez bizony (mondjuk, egy átlagos, tehát jól szituált-

nak nem nevezhető magyar család gyerekének) nemcsak szorgalom, de pénz is kell. Ahogyan a megfelelő számítógépes háttér kialakításához is. Igaz, a fényképezés soha sem volt olcsó szórakozás. Ma sem az. Amit manapság a digitális technika miatt a filmen megtakarítanak a fényképezésnek, annak többszörösét el kell költeniük komputer-„kütyűkre”.

Ráadásul ebben a szakmában vidékről szinte lehetetlen érvényesülni, vagyis a ceglédi Hartyányi Norbert fotóesszéit nézve jó, ha tudjuk: nemcsak a kamerája előtt állók, de a keresőbe betekintő alkotó sem a nyertes kedvezményezettek között van. Még akkor sem, ha persze a hátrányok nem mérendők és mérhetők is össze. Hartyányi, akár többen mások nemzedéktársai közül, a szívének kedves fotográfiát jórészt saját kedvtelésre és saját zsebre készíti. Mondhatjuk erre, hogy így legalább élhet a teljes szabadsággal. De inkább olyasféle szabadság ez, amit egy idősebb pályatársa, egyébként a magyar fotóművészet egyik legeredetibb művésze talált mondani – kicsavarva a közkeletűen képmutató kifejezést a munkanélküli-re: ő szabadon fuldokló művész.

Mindez érdekes, de mit sem számítana, ha Hartyányi Norbert nem volna tehetséges. Ha a képei nem hökkentenének meg minket. Sorozataira a visszafogottság és valamiféle rezignált szomorúság jellemző. Készített esszét a vidéki fiatalok szórakozásairól, arról a sivár ürességről, ami az élményt jelenti a hétvégeken a mai fiatalság jó részének életében. Megmutatta a Margitszigetet, egyre gyorsabban pusztuló fővárosunk

csüggesztő „zöld ékkövét”, s el merete vállalni, hogy fölkeresi az elfelejtett embereket, az elme-szociális otthonokban tengődő fogyatékos embertársainkat. Megnézni mindennapjaikat, megérteni a másságuk mikéntjét. S ami a legnehezebb, rávenni a világ nagyobbik felét, hogy legalább egyszer nézzen bele ezekbe az arcokba.

Fogyatékosok, szegények, betegek, öregek – legfőlőbb mint a többség karitatív gesztusainak elszenvedői jelennek meg a modern médiában, ha megjelennek egyáltalán. Hartyányi a maguk nyers létezésében állítja elénk őket. Képi esszéje kísérszövegében azt írja, hogy szerinte a csaknem 60 ezer fogyatékos és autista ember helye nem elzárt szociális rezervátumokban, hanem a „normális” világban volna. „Sérült lehet a felfogóképességük, az érzékelésük, a gondolkodásuk, a beszédjük, a memóriájuk. Másképp nyilvánítják ki az akaratukat, érzéseiket és a fantáziájuk is nagyon sajátos. De éreznek, gondolkodnak, és kommunikálnak!” – írja. *Fogadj el* című fotóesszéje, amelyből lapunk képanyagát válogattuk, a 2000-es évek közepén készült.

A szellemi termelési mód alternatívájáról

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A „szellemi termelési mód”*.
Budapest, Kossuth Kiadó, 2013

Túl a történelmi kapitalizmuson és túl a létezett szocializmuson, a termelési mód marxi alapú elméletének szellemi termelési módként történő újító értelmezésével jelentkeztek a szerzők – így lehet egy mondatba foglalni ezt a nagy vállalkozást. Csak a monumentális építészethez hasonlítható a szociológus szerzőpáros értékes munkája, amelyben témájuk összes vonatkozását részletesen tárgyalják. Miközben ez csak tervezett trilógiájuk középső darabja, amelyet egy humánetológiai-antropológiai mű megelőzött (*Túlélési stratégiák*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2007), ráirányítva a figyelmet az ún. túlélési stratégiákra; és követni fog egy harmadik könyv „A szimbolizáció”-ról, amely az új formációnak megfelelő ismeretelmélettel, az ismeretek rendezésének új módjaival kíván foglalkozni. Éppen egy új formáció körvonalazódása adhat társadalmi háttérrel annak novumokat tartalmazó ismeretelméletéhez. A most bemutatandó könyvben talán a formációelméleti vonatkozás a legfontosabb – esetleg csak számunkra? –, de a szociológusi, Millstől Bellig, Gorztól Bourdieu-ig, Gouldnertől Beckig vonuló reprezentáció és a Hegeltől, Marxig, Max Scheler-től Hardt–Negriig terjedő filozófiai és esetenként a történelmi és ökonómiai fejtegetések sem megkerülhetők. Miért? Például azért, mert „következetes etikát éppen az embernek a nembeli természetére lehet alapozni, vagy mert a szellemi munka jórészt az értelmiségnél koncentrálódik, ezért a szerzők bevonják értelmezésük körébe az értelmiségre vonatkozó szociológiai felfogások egy részét, mivel a probléma érintkezik a jelen kapitalizmusát tagadó, és a jövőt potenciálisan hordozó szellemi termelési móddal (SZTM). Hasonlóan az ipari, a posztindusztriális, a hálózati társadalom felfogásokhoz vagy az államszocializmus mérlegéhez, melyeknek alternatívájaként éppen a SZTM kínálgatik Kapitányéknál. Keresik ezen alternatíva szociológiai hordozóit, alanyát, a „szellemi termelőket”, s ezért szembesítik következtetéseiket mindazokkal az elméletekkel – itt a keresésben elég messzire, talán túl messzire is mennek –, amelyek így vagy úgy érintkeznek a szellemi termelés és termelők kérdéskörével.

A művön túli, külsődleges kérdés, de kérdés, hogy a mai mediatizált világban ki olvas el egy ilyen terjedelmű munkát? Hogyan lehet gondo-

latilag átfogni 1 857 000 karaktert (46,5 szerzői ívet, 632 sűrűn szedett oldalt) kitévő anyagot? Azt gondoljuk, koncentráltabb kifejtésben, az SZTM-ra való intenzívebb szelektálással, azaz kevesebb anyag mozgatásával „a kevesebb több lehetett volna”. Bármilyen érdekesek és értékesek a rizikó-, a kontroll- és a hálózati társadalomról, vagy az értelmiség sajátosságairól szóló leírások és elemzések, csak áttételesen, közvetve állnak kapcsolatban a SZTM feszesebben vett problematikáival. Az értelmiség ugyan *nemcsak szakértelmiségit* jelent, amely a részmunka – társadalmi összmunka megosztásában, egy-egy részterület magasan képzett specialistájaként definiálódik, hanem olyan *transzkontextuális tudástípust* is, amelyet csak valóban kifejtett személyiségű egyedek hordozhatnak – véleményünk szerint (is).¹ A SZTM-ben viszont nemcsak a szellemi és a fizikai munkamegosztásnak, hanem az előbbi dualizmusnak a meghaladása is szükséges (*en principe* erre is szükség lenne). Hogy egy ilyen helyzet hogyan írható le és érhető el, ezt tekintjük a feszesebb problematikának, amely nem feltétlenül igényli a közelmúlt vagy a jelen értelmiségszociológiai magyarázatainak bemutatását. Hozzáteve: Marx racionális történelemfilozófiai hipotézisének, a munka, a mindenféle munka közvetíttelen, azaz nem áruviszonyok által szervezett társadalmiságának és vele az emberi személyiségnek, tehát egyben a nemnek a kibontakoztatása ma is érvényes probléma. A szerzőpáros feltétlen érdeme és progresszív törekvése, hogy mindezt sajátos, újszerű értelmezésben napirenden tartja, mégpedig egy oly korban és országban, ahol és amikor a közvélemény jó része számára a kommunizmusból („a mi van a tőkén túl?” – a la Mészáros István ésszerűen felvethető kérdéséből) sikeresen szitokszót csináltak a burzsoázia ideológiai államapparátusai. (Miközben e dicső rendszer honi változata kevesebb mint negyedszázad alatt négymilliós szegénységet, benne másfél milliós mélyszegénységet produkált, a közjavak radikális lepusztítása – és kevesek oligarchikus gazdagsága mellett). Szerencsénkre a társadalomtudomány még nem vált teljesen a közvéleményt előállító kultúripar szolgáltójává, s az *Eszmélet* alapító szerkesztői ennyiben szabadon mozoghatnak tárgyak kifejtésében.

Nem kívánunk teljes keresztmetszetet adni a gazdag problematikáról – ez egyébként kitűnően áttekinthető a hasznos tartalomjegyzékből –, ellenben megpróbálunk kedvet csinálni az általunk centrálisnak tekintett SZTM-értelmezésről. Éppen mert vonzó a szerzőpár programja: „mivel magyarázhatjuk mai világunknak a korábbiaktól eltérő sajátosságait” és a „mi felé haladunk?” kérdéseire adható egyik válaszlehetőségként kínálják fel a „*szellemi termelési mód*” fogalmát. Igaz, nagyon átfogó, bemérhetetlen időtávatban teszik ezt, ami meg is könnyíti számukra, hogy *kritikailag elhatárolódjanak az általuk politikai marxistának nevezett felfogástól*, amely a tőkés társadalom politikai cselekvéssel történő átalakíthatóságára helyezte a hangsúlyt. Ha a szerzőpáros törekvéseit akarja az ember pozícionálni, akkor azt lehet erről mondani – s emögött a kapitalizmus transzcendálódásának/transzcendálásának persze nagyon

reális problémái feszülnek –, hogy se valamilyen spontán összeomlás, se a spontán vagy tudatos forradalmiság nem igazán segíthet, mert a *fő folyamat a termelőerők forradalmaként a spontán belenövés a Szellemi Termelési Módba* („a kapitalizmus új társadalmi paradigmával való felváltása alapvetően nem a politikai szférában dől el, hanem azokban – az azóta is zajló – hétköznapi küzdelmekben, amelyekben a szellemi termelés logikája teret hódít el a tőkelogikától” – írják. Ezzel megszüntetik a kétségtelenül gyakran fellépő feszültséget a marxi alapozású társadalomelemzés magas szintű tudományossága és a mozgalmi-politikai cselekvés kettőssége között. Továbbá bevallottan az SZTM elmélete leggyengébb pontjának – kétségkívül – annak hipotetikus jellegét tekintik). Ha viszont egy ilyen steril tudományos állásponton vagyunk, akkor nem sok szót érdemes vesztegetni, mondjuk, „Az államszocializmus” fejezet problémájára, hiszen azt igencsak kevesen gondolhatták, hogy a viszonylagos elmaradottság talaján, az Elbától keletre létrejött és 1989/91-ben megdöntött kísérletek esetében igazi relevanciája lehetett volna bárminő SZTM-nak. A szerzőpáros tőlünk eltérően, kevésbé megértően viszonyul e kísérletekhez a 7. fejezetben, viszont hajlik arra, hogy sok-sok önhiba gátolta az államszocializmust lehetséges belső potenciáljának, a SZTM-nak a kibontakoztatásában.

Klasszikusokra kiterjedő műveltségük, hasznosított formaelméleti tudásuk és a modern szociológiai témák együttes kezelése nagy irodalomismeretet mutat – ugyanakkor igencsak témában jártas olvasót feltételez, aki képes megbirkózni a hatalmas, hömpölygő gondolatáramlatokkal, vizsgálódásokkal, érvelésekkel, levezetésekkel. Egyetértően emeljük ki, hogy olyan, a marxi elmélet humanista vonalát képviselő interpretációról van szó, amely nem húz episztemológiai cezurát a fiatal és az érett, a filozófus és a közgazdász Marx közé, hanem a *nembeli lényegnek* a klasszikus német filozófiában fogant és a szerzőknél is etalonként szolgáló axiómáját alkalmazza. Bármilyen fejlett munkamegosztás és funkcionális differenciálódás mellett – lett légyen szó a XIX. vagy a XXI. századról – a „dolgok és összefüggéseik végső mértéke az ember” maradt. Ahogy Marx az volt, a szerzőpáros is humanista elkötelezettségű.

No, de lássunk neki ígéretünk teljesítésének: miből tevődik és tevődhet össze a szellemi termelési mód, és mi minden jelent „szellemi termelést”? Ezt a XIX–XX. századi fejlődés vonásaiból lehet levezetni. Áttekintően összefoglalva: „*a relatív értéktöbblet szerepének megnövekedése az abszolút értéktöbblettel szemben, az innováció szerepének felértékelődése, a szellemi munka szerepének megnövekedése a fizikai munkával szemben*, (ami nemcsak az értelmiség aránynövekedését jelenti, de a szellemi mozzanatok növekedését is a fizikai munkavégzés folyamatában). A szellemi termelőmód ezen mozzanatai akkor kerülnek abba a helyzetbe, hogy többé ne a tőkés termelési mód fennmaradását segítsék, hanem a szellemi termelés sajátos szemléletmódját változtassák egy új formáció alapjává, amikor az állandó technikai innováció és az ezzel járó állandó

fejlődés – a tőkés társadalomnak kezdetektől felhasznált sajátossága – *áttérjed a társadalom szerkezetéhez való innovatív viszonyra is, vagyis amikor a szellemi termelők magát a társadalmi formát kezdik termelni*⁷². Ezt a néhány sort, minden egyes összefoglaló tételét illetően, hosszas elemzések követik, fejezetként vagy résztémaként.

Marx és Engels gondolatmenetei azt sugallják, hogy a „szabadság birodalma” (= kommunizmus mint az emberiség előtörténetével szembeni igaz története), amelyet az osztálytársadalmak meghaladójaként feltételeznek: lényegében a szellemi termelési mód társadalma. Csak-hogy a marxi elmélet félrecsúszott ott és akkor, amikor az *új termelési módot hordozó osztály alanyának nem a szellemi termelőket*, hanem a kapitalizmussal szemben okkal-joggal szerveződő, de az *új termelési mód immanens tendenciáit nem hordozó és némiképp idealizált munkásosztályt tette meg*. A tőke alapvető szempontja, a profitorientáció a kapitalizmusban társadalomalkotó elvvé vált, ami a szellemi termelést egyszerre ösztönzi és akadályozza; a tőke – mint új uralkodó erő – számára a szellemi termelés eszközzé válik, a szellemi termelés pedig a maga társadalomalakító energiáit (és sajátos termelőmódját) most már az új uralkodó erővel, az új renddel szemben is kezdi kibontakoztatni. A szellemi termelő ily módon ugyanolyan „harmadik erővé” válik, mint a feudalizmus társadalmában a polgárság, éppen mert keletkezésekor kívül állt a rendi, feudális viszonyrendszeren. A szellemi termelés termétszete pedig nem osztályjellegű, nem kapcsolódik a magántulajdonhoz, amely a kapitalizmusban domináns tulajdonforma, így az osztály nélküli társadalom lehetőségét immanensen magában hordja. Azért is, mert „a szellemi termelés logikája számos ponton ellentétes a tőke logikájával, s ezért a szellemi termelők termelőmódja nemcsak az egyszerű tagadás módján, tehát negatívan áll szemben a csereérték uralma alatt álló világgal, hanem tartalmaz állításként, tehát pozitíve szembeállítható alternatív mozzanatokat is.” Például: 1. a *szellemi termék* használata során nem kopik el, mint a fizikai dolgok, sőt kollektív használat és gazdagodás jellemzi; 2. természetének ellentmond a monopolizálása, mert fejlődésének érdeke, hogy minél többen használják és variálják; 3. indukálója nem a piaci kereslet, hanem az egyéni-emberi szükséglet. („Közkinccs” – mondhatjuk összefoglalóan a szellemi termékre). „Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképpen nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. A tömeg többletmunkája nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a kevesek munkátlanlansága az emberi faj általános erői fejlődésének. [...] Egyfelől tehát a tőke a tudomány és természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy a gazdagság teremtését (relatív) függetlenné tegye a reál felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek

ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák. [...] Az állótoke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret közvetlen termelőerővé, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átformálva. Milyen fokig vannak a társadalmi termelőerők termelve, nemcsak a tudás formájában, hanem mint a társadalmi gyakorlat, a reális életfolyamat közvetlen szervei.” (Marx, 1984, MEM 46/II. 168–170.) A „*munkás*”, aki „*a termelési folyamat mellé lép*”, illetve a „*termelőerővé vált általános tudás, ismeret*” *alanya ebben a szövegrészletben egyértelműen a szellemi termelő* – interpretálja a Grundrisse híres passzusait a szerzőpáros.

„A marxista mozgalmak ebben a vonatkozásban a huszadik században (legalábbis részben) zsákutcában jártak. A munkásság »felszabadítása« nem jelenthet egyebet, mint a bér munkás-viszony megszüntetését és a munka olyan szét daraboltságának feloldását, ami a munka szükségképeni megosztását nem az egyéni képességek, motivációk, sajátosságok alapján valósítja meg, hanem az egyén képességeinek részterületekre szorításával, sorvasztásával. A munkásság felszabadítása nem jelenthet egyebet, mint a fizikai és szellemi munka közötti elidegenedés leküzdését, a munkásság *szellemi termelővé* változtatását. A marxista mozgalmak tettek ugyan ennek érdekében is erőfeszítéseket (említettük már a munkás önképzés jelentőségét, s lesz még szó a szocializmusok oktatás-, és kultúrpolitikájának ezzel kapcsolatos sajátosságairól), de az elméletben meghagyott ellentmondás másik pólusának engedelmességgel, jelentős részben ezzel ellentétes irányban, a szellemi termelőknek a munkásosztályba integrálásával, a munkásosztálynak való alárendeléssel próbálták a fizikai és szellemi munka közti szakadékot megszüntetni, ez pedig nem növeli a (fizikai) munkásság szabadságát, a szellemi termelőket viszont csökkenti. (És ezzel lényegében ugyanabba az irányba tereli a szellemi termelőket, amelybe a tőke is szeretné).”

„Marxék egyes megfogalmazásaiból, tevékenységük jellegéből is következik a későbbi marxisták extrém *politizmus*a (jelentse ez a politizmus a parlamenti politizálás fetiszizálását, mint a szociáldemokratáknál, vagy a »forradalmi«, akcionista politika fetiszizálását, mint a bolsevikoknál); ez az extrém politizmus alapvetően a *politikai cselekvéstől* várja a társadalom átalakítását, ami megint csak ellentmond a marxi elmélet történelem-szemléletének. Ellentmond azért is, mert a marxi elmélet mint program egyik sarkalatos pontja az elidegenedés megszüntetése, ezt pedig nem lehet olyan elidegenedett eszközökkel elérni, mint amit a modern politikai cselekvés nyújt: a modern homo politicus – mint ezt számos huszadik századi példányán láthattuk – végtelenül elidegenedett, személyisége töredékére redukált életgyakorlatot folytat, s már csak ezért is alkalmatlan egy valóban felszabadító program végigvitelére”. Ha a politikai elidegenedést illetően értjük és el is fogadjuk e kritikát, gondot jelent, hogyan egyeztessük össze az extrém politizmusról mondottakat a történetileg

fellépett szociáldemokrata és kommunista mozgalmak helytálló, pozitív értékelésével. Idézzük: „A centrumbeli szociáldemokrata pártoknak a tőkével folytatott osztályküzdelse, az általuk képezett ellensúly nélkül a félperifériák kommunista forradalmainak sokkal kevesebb esélyük lett volna a lekapcsolódásra; a kommunista forradalmak (és azok fenyegetése, illetve a forradalmak nyomán létrejött államszocializmusok viszonylagos eredményei) nélkül viszont – mint ez már évtizedek óta sokak számára evidencia – a nyugat-európai szociáldemokrácia jóléti társadalmi sem valósulhattak volna meg. Amit a világ munkásosztálya a tőkével szemben elért, azt a szociáldemokrata és kommunista stratégiák együtt érték el, s e tekintetben szempontunkból a legfőbb: a tőkének a szellemi termelés fejlesztése felé forduló stratégiája. Abban, hogy a huszadik század megindult a szellemi termelési mód felé, megvan a maga szerepe a *szociáldemokratáknak*, a kommunista *államszocializmusoknak* és a *tőkének* egyaránt” – írják és emelik ki.

Mi a helyzet a szellemi munkával? Hiszen minden emberi munka valamely mozzanatában szellemi. A válasz nem az „értelmiségi”, vagy a szellemi munkavégzők más hagyományos megjelölése. Mindenki szellemi termelő, minden egyes ember részt vesz az emberiség ön-újratermelési folyamatában. Ám a kategóriának van differentia specificája, mégpedig „mindenki annál nagyobb mértékben nevezhető szellemi termelőnek, minél több olyan szellemi tevékenységet folytat, ami azután termelési tényezővé válik az emberiség ön-újratermelési folyamatában”, tehát a szellemi és nem szellemi mozzanatok arányában állandó a növekedés a szellemi mozzanatok oldalán: egészen odáig, hogy *a szellemi termelés önmagában válik termelési tényezővé*, fejlődik önálló termelőmóddá, és szorítja vissza az egyéb termelőmódokat. Éppen úgy, ahogy az új, innovatív termelőerők szétfeszítik a fennálló tőkés termelési módot és annak tulajdonviszonyait. „Az új, a kapitalizmus logikájával ellentétes logikájú termelőerők a szellemi termelésben jöttek és jönnek létre, az új termelési viszonyok a szellemi termelők között alakulnak ki, és a formációváltás akkor következik be, amikor a szellemi termelők – levétvén a tőkés kereket – a maguk viszonyait és a maguk termelőmódját juttatják érvényre, és – ilyen értelemben – uralkodóvá teszik a társadalomban”. A szellemi termelők csak akkor és éppen azáltal hozhatnak létre társadalmi alternatívát a kapitalizmussal és az egész osztálytársadalommal szemben, hogy a szellemi termelésben „értelmiségként” való elkülönülésük feloldódik, s a társadalmi élet totalitását szervesen-organikusan hatja át a tudás és az információgazdaság. A tőkés rendszeren belüli paradigmaváltás vagy pedig a formációváltás kérdését a mennyiség minőségbe átcsapása döntheti el: a minőség- és szükségletelvnek kell felülkerekednie a verseny- és haszonelv által működtetett, piac által integrált ipari kapitalizmuson. „Hosszú távon a tudás – bizonyos értelemben – jóval nagyobb fenyegetést jelent a pénzügyi hatalomra, mint a szakszervezetek vagy az antikapitalista politikai pártok. Az információs forradalom ugyanis

viszonylagosan csökkenti az egységnyi termékhez szükséges tőkét. Mi lehetne ennél súlyosabb változás egy tőkés gazdaságban?” – idézik egyetértően Alvin Tofflert szerzőink.³

Befejezésül e szimpatikus interpretációval kapcsolatban óvatos szkepszisünket fogalmazhatjuk meg. Az *információ* és a tudás, eltérően a Toffler-idézettől, aligha azonosítható. Továbbá a társadalmi viszonyokba ágyazottan működő *tudás (savoir)*, amely – mint Hobbes és Foucault nyomán tudjuk – több és más mint az *ismeret (connaissance)*. A kettő közül a tudás a fontosabb, amelynek felhasználása társadalmilag kondicionált, érdekfüggő. Így bár minden információ vagy azok jelei tárolhatók, jelfolyamként a világhálón közvetíthetők, problémamegoldó műveletekre alkalmasak (s az információk csak a megoldással válnak tudássá), továbbíthatók és terjeszthetők, napjainkban ezek elérhetősége is áruformát ölt. Minimum abban, hogy kell hozzá számítástechnikai apparátus, nem is beszélve az elérhetőség és a szolgáltatások megfizetésének visszterhes módjairól. Az *open source* speciális problémája (public = szabad hozzáférés + commons = közösjóság-jelleg → szabad felhasználás) önmagában aligha hozhat áttörést a tőkés magántulajdoni viszonyok komplexitásában, bár kétségtelenül kollektív szellemi termék. (A reprodukció mai szintjén veti fel a saját munkán alapuló köztulajdont és fejlesztését-használatát.⁴) Az ismeret pedig mint olyan, mint nevelődés és oktatás útján elsajátítható szellemi tartalmak – legalábbis egy részét illetően –, eddig is ingyenesen állt rendelkezésünkre, például a nemzedékek és nemek közötti reciprocitás (kölcönösség, szolidaritás) szervező elvén nyugvó családban. Ezért a szellemi termelési módra alapozott áttörési formulákkal kapcsolatban, éppen annak érzékeltetett belső komplexitása okán – lehetnek kételyeink. A legfőbb termelőerő éppen tudásával maga az ember, és eddig ennek ellenére igen sokféle társadalmi forma és termelési viszony között, sokféle életstratégiát követve egzisztált. Az SZTM azonos absztrakciós szintű pozitív, logikailag *kontrárius ellentettje az anyagi termelési mód lehetne, ehhez képest ilyen társadalmi-gazdasági alakulatot azért nem ismerünk*, mert mindegyik egyidejűleg anyagi és szellemi. Az arányváltozási tendencia – igazsága ellenére – nehezen fordítható át minőségi ugrásba, a szellemi termelőerők szerves áttörésébe. Éppen azért, mert a *bérmunka – tőke ellentmondása egy olyan újatermelődő mozgásforma*, viszonyrendszer, amelyben egyfelől *minden szellemi termék áruformát ölt*, másfelől ennek *előállítója éppúgy bérmunkás* (bár nagyon különböző befolyással, jövedelemmel és presztízzsel rendelkező alkalmazott, értelmiségi vagy tudós), mint a fizikai termelésben vagy szolgáltató szektorban munkálkodóké. A termelés személyi és tárgyi feltételeinek önigazgató köztulajdoni formákban történő egyesítése ezért nem mulhat pusztán azon, hogy ezek a tárgyi feltételek egyre nagyobb mértékben tudásalapúak, és a szellemi termelést végzők növekvő öntudata kiterjed saját társadalmi viszonyaik alakítására. Tudniillik utóbbi tényező nagy

szerepet kap a szerzőpár transzformációs magyarázatában, pl.: „nem a *tudásáruk* kényszerít ki nem-tőkés használatukat, hanem *termelők*, ha ráébrednek *saját érdekeikre*”, ti. arra, hogy „*nincs szükségük a tőkére*”. A munka társadalmi felszabadításának Kautsky–Lenin-féle elgondolásában a kívülről bevitt osztálytudat kapott központi szerepet, itt a szellemi termelők *belülről kikínlódott öntudata* képviseli a szubjektív, történelemformáló tetterőt.

Summa summarum: azt gondoljuk, hogy abból, hogy a politikai forradalom nem lehet a társadalmi forradalom pótléka – hiába gondolták ezt egykor a cselekvő ágensek Kelet-Európában, és volt is ennek felhajtóereje egy jó ideig –, még nem következik a fordítottja, ti. az, hogy ahol a termelési mód elemeként kibontakozik a termelőerők forradalma, akár SZTM-ként, akár máshogyan, politikai aktorok cselekvése nélkül maguktól kialakulhatnak a változásnak megfelelő új termelési viszonyok, a nekik megfelelő közösségi alakzatokkal, és egy szociálisan igazságos (tehát a részmunka-összmunka ellentétét felszámoló, szabad egyéniségeket kifejlesztő, de osztályszintű egyenlőtlenségek nélküli) és demokratizált intézményrendszer jöhetne létre. (Bár jó lenne, ha mi tévednénk).

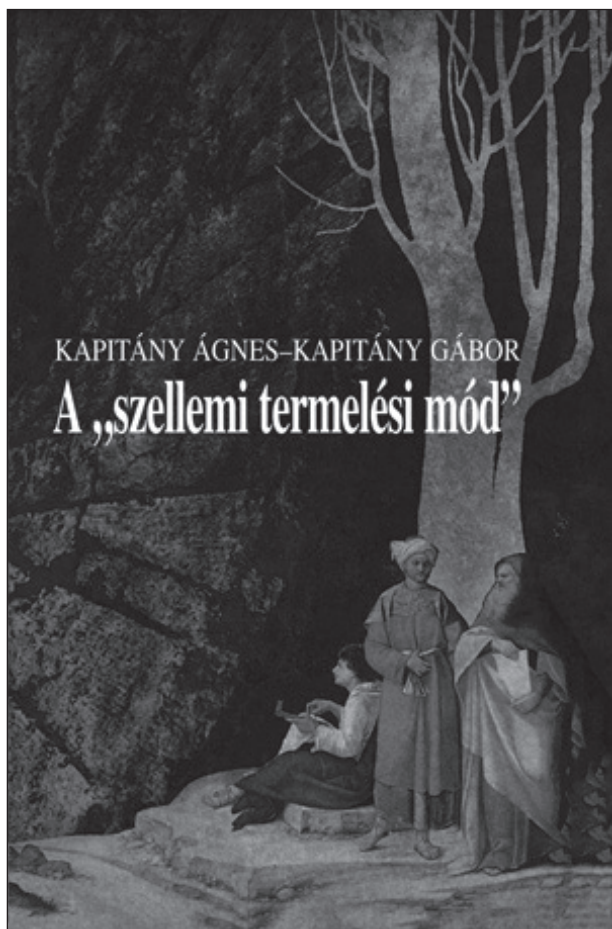
Qui vivra, verra.

Jegyzetek

- ¹ Szalai Erzsébet kiváló meghatározása szerint: „*értelmiségieknek tekintem azokat a társadalmi szereplőket, akik egyfelől egy sajátos transzkontextuális tudás birtokosai, másrészt társadalmi pozíciójukat kizárólag eme sajátos tudás biztosítja*. Ezen értelmezés szerint egyfelől az értelmiségi lét nem feltétlenül kötődik a »magas« képzettséghez – ha egy cipész arról elmélkedik, hogy a cipődivat változása hogyan függ össze a kor általános ízlésének változásával, akkor értelmiségi funkciót tölt be, ezzel szemben az a történész, aki az általa vizsgált korszak problémáit nem helyezi bele egy átfogó történelmi folyamatba, legfeljebb csak szakembernek tekinthető. [...] E logika alapján azok az általános iskolai tanárok, akik a gyermekeknek komplex, átfogó tudást közvetítenek, és így tevékenyen részt vállalnak azok alkotó kreativitásának fejlesztésében, a legklasszikusabb értelemben vett értelmiségi tevékenységet végzik.” Szalai Erzsébet: Tudás, kritikai értelmiség – apokaliptikus csillagkép után. In Szalai Erzsébet (szerk.): *Ezredváltó dilemmák Magyarországon*. 2000, Új Mandátum, 230.
- ² Az eredeti szöveg **félkövér**, illetve **dőlt félkövér** írásmódját itt és a további idézetek esetében is – a szerzők jóváhagyásával – mellőztük. (A szerk.)
- ³ Tegyük hozzá: az általában vett tőke – az összítőke – mellett nem is világos az összefüggés: attól, hogy az egységnyi termék olcsóbbá válik, nincs veszélyeztetve a kapitalizmus. Még nőhet is a profit tömege, ha az olcsóbbá váló termékre lesz fizetőképes kereslet.
Ha a tőke kifejezésen pedig az állandó (C) – és *nem* a változó (V) *nem* az összítőke (c+v) – elemekre gondolunk, akkor az állandó tőkeelem-összetevő

viszonylagos csökkenése az információs forradalom nyomán a profitráta (m/c+v) történelmileg süllyedő tendenciájával szembeni *ellentendenciaként* értelmezhető (amely feltehetően hosszabbítja a kapitalizmus életlehetőségeit).

- ⁴ Lásd erről: Szigeti Péter: Emberi jogunk-e a tulajdonjog? *Állam- és Jogtudomány*, L/3. 2009. A közösségi tudásvagyon tulajdonjoga című rész; elektronikus elérhetősége: *Társadalomkutatás – mi végre?* <http://mek.oszk.hu/09900/09957/>.

Gondolkodás és termelés

Egy fontos könyv margójára

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:

A „szellemi termelési mód”. Budapest, 2012, Kossuth Kiadó

Vannak állatok, amelyek azzal táplálkoznak, amit környezetükben találnak. Ha környezetükben nem találnak élelmet, akkor elpusztulnak. Vannak állatok, amelyek úgy táplálkoznak, hogy környezetükben található állatokat zsákmányolnak. Ragadozók. Ha nem találnak zsákmányállatot, akkor elpusztulnak. Vannak állatok, amelyek úgy táplálkoznak, hogy más állatok szervezetéből fogyasztanak tápanyagokat. Élősködők. Ha nem találnak gazdaállatot, akkor elpusztulnak.

Az ember – első megközelítésben – azzal különbözteti meg magát az állatoktól, hogy termeli a létfeltételeit. Ha nem termeli meg, akkor elpusztul.

Az ember esetében azonban – nem első megközelítésben – ennél bonyolultabb a helyzet. Az ember egyidejűleg individuum és az emberi nem tagja. Ez lehetővé teszi, hogy valaki akkor se feltétlenül haljon éhen, ha ő maga egyáltalán nem termel. Létfenntartásához elegendő, ha más egyének termelnek, ő pedig erőszakkal vagy valamilyen társadalmi technika alkalmazásával elfogyasztja a többiek által termelt élelmet. Békés vagy kényszerítő eszközzel elragadja tőlük. Aktivitása: ragadozás.

Az embernek egyidejűleg egyénként és az emberiség részeként való létezése az életben maradás egy további formájára is lehetőséget ad. Ha valaki egyáltalán nem termel, akkor is lehetősége nyílik arra, hogy valamilyen érzelmi, értelmi közvetítés vagy intézményes társadalmi technika segítségével részesedést szerezzen a mások által megtermelt javakból. Mondhatni: a parazitizmus valamilyen formáját alkalmazza. Aktivitása: élősködés. (Ez az eljárás természetesen nem vonatkoztatható a gyermekekre és a szellemi fogyatékosokra. Nekik ilyen technika aktív alkalmazására nincs meg a képességük! Vö. Arisztotelész.)

Az élelem termelésének két összetevője van: szellemi és anyagi-fizikai. Szellemi termék a gondolat, amely kijelöli a célt, meghatározza a követendő eljárást stb. A materiális termelés a végrehajtásnak, a termék előállításának a folyamata. Gyakran megesik, hogy a termelés

anyagi-fizikai fázisa nem pusztá végrehajtás. Ha valamelyik előzetesen eltervezett művelet a gyakorlatban nem működik, a folyamat (a közvetlen termelő tevékenység) visszakanyarodik a szellemi fázisba: a megvalósítás során felmerülő probléma visszautalja a gondolati aktivitáshoz. Optimális esetben szerves egység, állandó kölcsönhatás van a termelés szellemi és fizikai oldala, mozzanata között.

A termelés szellemi oldalának megvan az a sajátossága, hogy a termék elkészültekor nem feltétlenül enyészik el teljesen, hanem tovább él. Nem szükséges valamit újra felfedezni, kigondolni, mert – mint általánosítható tapasztalat, újraalkalmazható ismeret – bizonyos értelemben közkinccsé válik: beépül az emberiség tudástárába, emlékezetébe.

A Kapitány házaspár A „szellemi termelési mód” című – internetes megjelenése után nyomtatásban is kiadott – 632 oldalas könyve egy tervezett trilógia középső darabja. A 2007-es *Túlélési stratégiákat* követi. A számos bölcs megfigyelést tartalmazó mű egyik alaptézise, hogy az ember fennmaradása nem lehetséges „a termelés valamilyen formája (a környezeti feltételeknek az ember számára való alakítása) nélkül”. Hét-nyolcmilliárd főre vonatkoztatva különösen indokolt ezt az összefüggést szem előtt tartani.

Hol él Maga?

Posztindusztriális társadalomban, feleli Alain Touraine vagy Daniel Bell. Yoneji Masuda válasza a kérdésre: információs társadalomban. Peter Drucker szerint tudástársadalomban, Gerhard Schulze szerint élménytársadalomban. Az elméleti irodalom különböző variánsai még hosszan sorolhatók. Persze önmagukban sem az élmények, sem a tudások, sem az információk, sem más hasonlóak nem biztosítanak az élethez szükséges elegendő kalóriát. Feltehetően valami meghatározóbb, mélyebb dolog is kell a fennmaradásunkhoz.

Kapitányék álláspontja szerint kapitalizmusban élünk. Abban a kapitalizmusban, amelynek működését lényegileg a tőkés termelési mód határozza meg. A tőkés termelési módban „a tőketulajdonosok alapvető motivációja az *értéktöbblet biztosítására* irányul. A *tőke* viszont nem egyéb, mint a munkavégzők munkájával a termelésben létrehozott *értéktöbblet*, amelyet azután újabb *értéktöbblet* létrehozására használnak fel. Ebben a társadalmi formában ennek a tőkévé vált *értéktöbbletnek a tulajdona* a (munkavégzők feletti) *hatalom alapja*. Ezek a tulajdonságok a tőkés társadalmat a mai napig jellemzik.”

A teoretikusok általában érzékelik a kapitalizmus különböző ellentmondásait. Azonban többségüknél „a rendszer egészének kétségbevonása helyett a rendszer egy-egy negatív jelenségcsoportjának kritikája maradt a »rendszerkritika« (mint egyes környezetvédők, egyes feminista irányzatok, vagy a globalizációellenes mozgalmak esetében)”. Tudatosan vagy naivitásból alkalmazott eljárásuk: „a részterületeken végrehajtott

változást ünneplik »új társadalomként«. Az információs, posztindusztriális stb. társadalom elmélete is így jön létre.

A szerzők következtetése ezzel ellentétes: a válságok a rendszer keretein belül kivédhetetlenek, ezért az érdemi megoldás a rendszer keretei közül való kilépés. És ha a kapitalizmus „egy sajátos termelési mód, akkor a kapitalizmus alternatívája csak egy *új termelési mód* lehet”.

Hova tovább?

A kapitalizmusban az emberek társadalmi viselkedésének végső bázisa a tőkeviszony. Az egyének társadalmi érintkezését – eltérően a magánérintkezéseiktől – döntően csereérték (kifejtettebb formájában kifejezve a pénz, illetve a tőke) közvetíti. Ez a *dolog* szervezi az egyének között a társadalmi kapcsolatokat, viszonyokat: integrálja – áruközösség, pénz-közösség, tőkeközösség tagjaiként – az embereket. A leginkább ismert hagyományos elképzelés szerint a kapitalizmust meghaladó rendszerben az emberek közötti társadalmi kapcsolatok, viszonyok szervezését maguk az érintettek veszik át a csereértéktől: az egyes egyének szabadon társulnak egymással. A társult egyének szükségleteik közös kielégítésére termelnek. Kapitányék is az emberek közötti árukapcsolatok megszűnésében határozzák meg a kapitalizmuson való túllépés kritériumát. Erre a szellemi tevékenység térnyerése révén látnak világtörténelmi lehetőséget. A szellemi termelésben összekapcsolódnak, közös nevezőre jutnak, szintetizálódnak egymással a különböző egyéni gondolatok, felfedezések. Így módon minden egyesnek a hatása az Egészet is alakíthatja.

A kapitalizmusban az áruk termelésének módját alapvetően az előállításhoz szükséges munkaidő minimalizálására való törekvés dinamizálja – ezzel maximalizálható a profit. A leginkább ismert hagyományos elképzelés szerint egy kapitalizmuson túli rendszerben is döntő szempont a szükséges munkaidő csökkentése – csakhogy itt nem az áru előállításához szükséges, hanem az emberek szükségleteinek kielégítéséhez szükséges munkaidő. Ez az összefüggés az ellenkező oldalról megközelítve: döntő szempont az egyének rendelkezésére álló szabadidőnek a maximális növelése. Más megfogalmazásban: a létfenntartás kényszere miatti termelésen kívül eső szabadság birodalmának a kiterjesztése. („A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, melyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján [...] A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De

ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az az emberi erő kifejtés, amely önmagáért való cél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint bázisán virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése.”)

A könyvben használt „szellemi termelés” kategória egyaránt vonatkozik a szellemi termelés konkrét „megélhetési” (azaz hagyományos gazdasági-gazdálkodásbeli) és szabadidős (mondhatni hobbiként végzett) formájára. Másként kifejezve: az életfeltételeket (gazdaságilag) termelő és azokat nem feltétlenül termelő (gazdaságilag nem-termelő) szellemi termelésre. A kettő nem különül el egymástól. Szintén nem különül el a kategóriában a szabad (szabadidős) és a kívülről irányított, jövedelemszerző gondolkodás: a független és az alkalmazásban álló, leigázott szellem.

Ahogy érdemes figyelembe venni a megélhetési (így a jövedelemszerző) és a szabadidős szellemi tevékenység különbségét, ugyanez a helyzet a termelés konkrét gazdasági (gazdálkodásbeli) és kiterjesztett fogalmával.

Hagyományos közgazdaságtani (mondhatni szakmai) értelmezésben csak az számít termelőmunkának, amit a csereérték szolgálatában végeznek, vagyis amely – közvetlenül vagy közvetve – csereértéket termel. Tehát csak az számít termelőnek, ami konform a fennálló rendszerrel. (A csereérték-termelés, árutermelés feltételeként és melléktermékeként persze különböző használati javak is létrejönnek.)

Gazdaságilag nem termelő, aki valamit a saját használatára hoz létre. Maga fogyasztja el az általa termelt használati tárgyat és nem válik az áruközösség tagjává. (Nem is ez volt a célja.) Gazdaságilag nem termelő, aki valamit ajándékozásra készít. Ezzel a munkával az illető nem teszi magát az áruközösség részévé. Gazdaságilag nem termelő, aki valamit piaci értékesítésre állít elő, de a termékére nem talál vevőt. Az árujában tárgyasult érték realizálatlan marad – így munkája társadalmilag fölöslegesnek, értéktelennek bizonyul. Terméke a termelőt – bármennyire igyekezett – nem emelte be az áruközösségbe. Viszont mindenki, aki el tudja adni az árupiacon a munkaerejét, annak megvásárlója segítségével termelővé (gazdasági-társadalmi értelemben termelővé) emelkedik.

Persze ha elhagyjuk a polgári közgazdaságtan területét, akkor a piaci közvetítés nélkül felhasznált javak előállítás is termelésnek számít. Az elajándékozott, az önmagam által vagy közösen elfogyasztott termékem is termelőmunka eredményének minősül.

Létezik továbbá a termelés kategóriának az említetteknel általánosabb, kiterjesztett használata is. Miközben konkrét jelentésében a termelőmunka – közvetlenül vagy közvetve – mindig valamilyen – tágan vett – materiális terméket vagy szolgáltatást eredményez, addig elvont értelemben valamennyi célirányos, célmegvalósító tevékenység termel valamit. Egy klasszikusnak számító példa szerint: „a bűnöző büntetett termel”. Kapitányéknál: „az egyes szellemi tevékenységek különböző *termelési* aktusok (akár új tárgyakat, tárgytermelési eljárásokat, akár új

viszonyokat, akár új absztrakciókat, képzeteket, gondolati összefüggéseket hoznak létre)".

Ki viszi át? (A történelmi alany keresése)

A leginkább ismert hagyományos elképzelés szerint a kapitalizmus létrehozza a saját sírásóját. A profitgyártás folyamatos terjeszkedésének feltétele a tőkeviszonytól független megélhetés (önellátás, illetve jövedelemszerzés) visszaszorítása, megsemmisítése. Az önálló megélhetési lehetőségtől megfosztott tulajdon nélküliek bér munkásként kapnak helyet a rendszerben. Profitorientált vállalkozások bér munkásként vagy a tőkeviszonytól nem független, annak fenntartását, újratermelését szolgáló állam bér munkásként. (Egy szellemes kifejezéssel „politikai bér munkásként”: a rendszer stabilizálása érdekében alkalmazott, tágan értelmezett politikai feladatot ellátó bér munkásként.)

Aki nem rendelkezik a létfeltételeit biztosító tulajdonnal (illetve birtoklással), arra kényszerül, hogy bérbe adja a munka erejét. Ha fizikai munkával hoz nyereséget, akkor a tőkés vállalkozó azért veszi bérbe. Ha szellemi munkája hoz nyereséget, akkor a tőkés vállalkozó azért veszi bérbe. Ha munka ereje a rendszer biztonságát, működésének kiegyensúlyozottságát segíti elő, akkor a tőkés állam azért veszi bérbe. Ebben a rendszerben mindenki, aki nem rendelkezik a megélhetését biztosító tulajdonnal, potenciális vagy aktuális bér munkás. A bér munkásság összetétele differenciált. Vannak képzetlen és képzett, rosszabbul és jobban fizetett bér munkások. De közös gazdasági jellemzőjük, hogy nem állnak a saját lábukon: jövedelmük nem tőlük, hanem alkalmazójuktól függ (attól, akitől a fizetésüket kapják – vagy éppen nem kapják meg).

A bér munkások elemi szinten érdekeltek abban, hogy ne kelljen többet munkát végezniük a tőkés tulajdonosok (valamint azok ún. társfogyasztói) eltartásának intézményes kényszere miatt. Érdekeltek abban, hogy a szükségleteiket minél kevesebb kényszerű munkával elégíthessék ki. (Egyes hivatkozott történelmi példákban a több szabadidőt részesítik előnyben a magasabb jövedelemmel szemben.) Ezt a nézőpontot, értékrendet, törekvést az elmélet proletár álláspontnak nevezi.

A leginkább ismert hagyományos elképzelés a bér munkások társadalmi osztályában véli felismerni azt az elméleti lehetőséget és szociológiai alanyt, amely végre hajthatja a kapitalizmuson való túllépést. Ezek szerint a tőkés termelési módot felválthatja az – áruközvetítést fölöslegessé tevő, ezért kiiktató – ún. társult termelési mód, a maga közvetlenül társadalmi szükségletképződésével és az így keletkező szükségletek kielégítését szolgáló közvetlenül társadalmi termelésével.

Kapitányék egy másfajta meghaladás és átmenet logikájára, illetve elméleti lehetőségére helyezik a hangsúlyt. Náluk az ún. „szellemi termelési mód” dominánssá válása jelenti a kapitalizmusból való kiutat.

Abból a tapasztalatból indulnak ki, hogy a profitmotiváltság megköveteli a folyamatos technikai fejlesztést, ami radikálisan megnöveli a szellemi munka súlyát a termelésben. Így azonban – mintegy a tőkés termelés farvizén és mintegy a kapitalizmus lehetséges „sírásójaként” – látványosan megnövekszik a szellemi termelők létszáma. (Majdnem azt írtam, hogy társadalmi részaránya – de ez a hétmilliárd főre vonatkoztatva feltehetően nem igaz.) A szellemi termelők számára korlátot jelent, hogy nem függetlenül, hanem lényegében a rendszer logikájába beszorítva fejleszthetik és fejthetik ki a képességeiket. A kapitalizmus természete, gazdasági (piaci) automatizmusa olyan határt állít a szellemi termelés elé, amely – mindaddig, míg ennek a rendszernek bármilyen formája fennáll – mind elméletileg, mind gyakorlatilag átléphetetlen. A szellemi termelés szabadságának igénye olyan – hagyományos elméleti kifejezéssel „radikális” – szükséglet, amely csak a fennálló rendszeren kívül, annak meghaladásával szerezhet érvényt magának. Rendszerszintű korlátozásában komoly lázadó potenciál rejlik. (Önellentmondásként jelenik meg az is, hogy számos szellemi termék áruként funkcionál, miközben magának az áruletnek a tagadása. A többi áruétól különböző természettel rendelkezik: nem kisebbedik, nem fogy el attól, hogy fogyasztják. Úgy van a fogyasztó javára, hogy ezzel nincs önmaga kárára.)

Elemzéseik során Kapitányék Marxnak arra a jövőre vonatkozó ismert prognózisára is hivatkoznak, amely a szellemi tényező termelésbeli fontosságát hangsúlyozza. („A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne.”) Megjegyzendő továbbá, hogy a termelők társulásának gondolata sem hiányzik a könyvből.

Nem nehéz észrevenni, hogy a társult termelési mód és a szellemi termelési mód közötti dilemma nagymértékben abból adódik, hogy a két kifejezés nem azonos síkon mozog. A szabad társulás egy olyan emberi viselkedésforma, társadalmi együttműködési forma lehetőségét ragadja meg, amelyet nem korlátoznak tulajdoni előjogok, monopóliumok. A szellemi termelés kategória viszont a termelésnek tulajdonviszonyokon átívelő – mondhatni technikai-technológiai – sajátosságát emeli ki.

Kapitányék rámutatnak, hogy nem egységes a szellemi termelők gazdasági, illetve szociológiai státusza. Bár a könyv szerint a szellemi termelő nem szociológiai csoport, mégis inkább szociológiai, mint gazdasági kategória. A tőkés rendszerben való konkrét gazdasági funkcionálását tekintve ugyanis erősen differenciált. Egyes szellemi termelők igazodnak a tőkelogikához, míg mások nem.

Az esetek jelentős részében a szellemi termelés egyúttal jövedelem-szerző tevékenység is. A szellemi termelést végzők döntő többsége gazdaságilag tekintve bér munkás. Jóllehet az „innovációt végrehajtó szellemi termelő” csoportja „nem illeszthető be igazán a hagyományos tőkeviszony keretei közé”, de – a profitgyártás szolgálatában – mégiscsak bér munkásként alkalmazzák őket. Szellemi termelők foglalkoztatása egyaránt segítheti a technikai megújulást, az ideológiai legitimációt és

„a tőkés osztályhatalom irányító-szervező funkcióit”. Némely szellemi termelő azért kapja a fizetését, hogy valamiről ne gondolkozzon. Némely szellemi termelő azért kapja a fizetését, hogy részlegesen, egyetlen irányba gondolkozzon. (Vö. polgári szakértelem, specializáció.)

Vannak olyan szellemi termelők – a bér munkásként dolgozókon túl –, akik „független egzisztenciaként” (önálló árutermelőként) keresik meg a jövedelmüket. És vannak olyanok is, akik tőkés vállalkozóként profitszerzésre használják a tudásukat. (Ez akkor is igaz, ha Kapitányék hangsúlyozzák: történelmi összefüggésben nem számít szellemi termelőnek, aki a tőkés termelési mód kontra szellemi termelési mód alternatívában az előbbi mellé áll. A „tőkés vállalkozóként fellépő szellemi termelőnek az a része, amely tőkésnek tekinthető, a *termelési módok közt választó szubjektivitásának vonatkozásában* nem tekinthető egyszersmind szellemi termelőnek is [...] a két attitűd, a termeléshez való két különböző viszony kizárja egymást”.)

A termelés komplexitása (Történelmi újraegyesítés)

Az emberiség történelmének kezdeti szakaszában – mutat rá a könyv – egymással összeforva létezett a termelés szellemi és fizikai oldala. A közvetlen termelőnek (legyen akár egyén, akár valamilyen közösség) a gyakorlati tevékenysége során rendelkeznie kellett a művelet eredményes végrehajtásához szükséges ismeretekkel. Ez volt a gyakorlati siker előfeltétele. A gyakorlati eredményesség képezte azt a mércét, amely ellenőrzése alatt tartotta a szellemi tevékenységet. Szellemi irányítás és végrehajtás – személyében, illetve intézményében – nem vált külön.

A történelem későbbi folyamatában azonban megbomlik az eredeti egység – ám ezzel „a termelés (az emberi Nem önfenntartásának sajátos rendszere) működésében keletkezik alapvető zavar”. Társadalmi szintű munkamegosztás jön létre a gondolkodás emberei és a termelő cselekvés emberei, az irányítók és az irányítottak, a vezetők és a vezetettek, az eltervezők és a végrehajtók stb. között. (Mondhatni – Hegellel szólva – a magánvaló teljesség helyébe kifinomult korlátoltság – szakszerű, hivatásszerű egyoldalúság – lép.)

Ezzel a munkamegosztással hierarchia is kiépül: az uralók és az uraltak alá-fölé rendeltsége – vagyis a társadalmi uralom valamilyen rendszere. De egyidejűleg megjelenik a hierarchiák elleni lázadás, tiltakozás. Különböző formájú gondolati, illetve gyakorlati küzdelem kezdődik a – fogalmilag elválaszthatatlan, de történelmileg szétszakított – mozzanatok újraegyesítéséért. Mind az elméleti-gondolati tevékenység és a gyakorlat elválasztottságának megszüntetéséért, mind a szellemi és a fizikai munka összekapcsolásáért, integrálásáért. Az újraegyesítésnek eltérő útjai, formái lehetségesek.

1. „Plebejus” kiindulópont (alulról egyesítés): a közvetlen termelők (mint a gyakorlat és a megvalósítás képviselői) döntenek arról (folyamatában véve), hogy a termelés eredményessé tételéhez milyen szellemi (vagyis közvetetten termelő) tevékenységeket igényelnek (például: mérnök, tanító, orvos). Gazdasági összefüggésben kifejezve: milyen szellemi termékeket (illetve szolgáltatásokat) finanszíroznak élelmiszerekkel stb. a technikai munkamegosztás keretében. Mintegy a közvetlen és közvetett termelők (egyének, csoportok) szabad önkéntes társulásaként együttműködve.

2. A történelmileg egyoldalúvá (ennyiben fogyatékosná) tett szellemi és fizikai termelők egyaránt visszaszoknak a komplex termelőfolyamatba. Abba, hogy mind gondolati, mind fizikai munkát végeznek. (Az ismert megfogalmazás szerint: „egyetlen testileg alkalmas felnőttnek sem volna szabad kivételnek lennie az általános természeti törvény alól, tudniillik, hogy dolgozzék [...] nemcsak az agyával, hanem a kezével is”.)

3. „Arisztokratikus” kiindulópont (egyesítés fölülről): a szellemi emberek megtermékenyítik a nem-szellemiek gondolkodását és gyakorlatát. „Felvilágosító” útmutatást adnak. Mintegy kívülről beviszik az elméletet.

Világ szellemi termelői egyesüljete!

A könyv a szellemi termelés három alcsoportját különbözteti meg a jelenkorban. A kapitalizmusban a profitkényszer megköveteli a folyamatos technikai innovációt. E mellé zárkózott fel a XX. századra az irányítási-igazgatási funkció. Az ideológiatermelés legkülönbözőbb változatai pedig kezdettől jelen vannak.

„A szellemi munka elkülönülésétől kezdve mindig voltak olyan csoportok, amelyeknek alapvetően az volt a feladatuk, hogy szellemi tevékenységet végezzenek, s a táltosok, jósök, papok, írások, hivatalviselők, próféták, költők, filozófusok, tanítók, gyógyítók, tanácsadók, jogászok, krónikások, deákok, vágánsok, trubadúrok, literátorok, művészek, tudósok, mérnökök csoportjainak elkülönülése után megjelent a modern »értelmiség«, amelynek fogalma először hozza közös nevezőre mindezeket a csoportokat... De csak a huszadik században, a huszadik századtól lehet szellemi *termelésről* beszélni, vagyis arról, hogy a szellemi tevékenység a termelés meghatározó elemévé (a tőkés társadalomban a tőkegyarapítás egyik legfontosabb eszközévé) válik. A forradalmi fordulat ebben [...] annak tudatosítása, hogy a társadalom viszonyai is termelhetők. Ezzel ugyanis világossá válik, hogy a már összefüggőnek (bár nagyon különböző alcsoportokra tagoltnak) látott értelmiségnek *egésze* (tehát például minden társadalomtudományokkal, művészetekkel, vagy akár orvoslással foglalkozó alcsoportja is) a termelés részévé tehető. És éppen ezzel születik meg a modern értelemben vett szellemi termelés rendszere (s alakulnak ki a tőkés

termelési módon belül egy új alapokra helyezhető társadalom, a tőkés termelési módot meghaladni képes társadalom, a szellemi termelési mód feltételei is)."

A kapitalizmus a „szellemi termelést egyszerre ösztönzi és akadályozza”. Az összefüggőnek látott, egységes tudattal és öntudattal rendelkező értelmiséget a tőke egyesíti – végső fokon általa és az ő kiszolgálásában „egységes”. Ez azonban nagyon nem tesz jót a szellemi tevékenység – per definitionem megkövetelt – önállóságának. „1. A tőkés termelési mód rendszere először is különválasztja a szellemi termelés tudományos-technikai-innovatív alfaját az igazgatási-adminisztratív és a társadalomkritikai alfajától, és csak az első kettőt (de egymástól azokat is szigorúan elválasztva, esetenként szembeállítva) engedi be a termelés folyamatába. 2. A szellemi tevékenységet végzőket megkülönbözteti és kasztszerűen elválasztja a fizikai munkavégzőktől (illetve fenntartja és megerősíti ezt a különválasztást, ami a történelem kezdeteitől fogva fennáll). Ez a különválasztott kaszt az »értelmiség«. 3. Az értelmiség nagy részét – egészen addig, amíg a szellemi munka nem kezd dominálni a tőke-termelés folyamatában, tehát a huszadik század második feléig – kívül tartja az alapvető osztályviszonyon: így ebben az »értelmiségben« olyan csoportosozás alakul ki, amelynek lényege a »függetlenség« (az osztályviszonyok tekintetében is) [...] 4. Az értelmiség ideológiateremtő (társadalomkritikai) alcsoportja a legproblematisabb a tőke számára, hiszen a társadalom (tőkés) alapviszonyait szeretné megőrizni, kívül tartani a változtató tevékenységen. [...] Ebből következik, hogy az ideológiateremtő értelmiséget a tőke elsősorban arra igyekszik használni, hogy a haszontermelésnek ezt a szerkezetét képezze le, s támassza alá az eszmék szférájában. Ezért az ideológia a tőkés társadalomban mindig új gondolatok születését, s ami a lényeg, ezek egymással szembeni versenyét igényli. [...] A lényeg, hogy a gondolatok versenyezzenek, ütközzenek és idővel oltás ki egymást.”

Világtörténelmi áttörésre, a kapitalizmus meghaladására akkor van esély, ha a szellemi termelők együttesen lépnek fel és domináns erővé tudnak válni. A szellemi termelési mód feltételezett társadalmában a termelési innováció, a társadalmat irányító-integráló és a társadalmi viszonyokat termelő funkció szervesen összekapcsolódik: egymás kontrolljaként összeolvad.

Hogyan tovább? (Az átmenet kérdésköre)

A szerzők a szellemi termelési módban a kapitalizmus logikái ellenpontját látják. Deklaráltan egy pozitív utópiát kívánnak felvázolni. A jelen markáns tendenciáiból a szellemi termelés – optimista forgatókönyv szerint – feltartóztathatatlan térnyerésére következtetnek. Nyomatékosan aláhúzzák: a kapitalizmus meghaladása csak világméretben történhet. Az ennél

kisebb léptékű áttörés pusztá zárványnak számít – történelmileg nem lényegi.

A könyv fontos megállapítása, hogy korunkra különböző válaszutak látványos kialakulása és megjelenése jellemző. Együtt van jelen az uralkodó rendszerbe történő betagozódás és az abba nem illeszkedés alternatívája. Az információ a tőke szolgálatában az emberek leigázását segíti („jelenleg még hiába nőtt meg az »információ« jelentősége, a termelés és a társadalom egész rendszere úgy van felépítve, hogy minden, s így minden információ is a tőkegyarapodást, a haszonelvet szolgálja”). De a szabad információ az emberek érdekében is működhet. A számítógép az embereket alárendeli a fennálló viszonyoknak. De akár abban is segíthet, hogy általuk létrehozott és uralt viszonyaik legyenek. Hasonló a helyzet magával a szellemi termeléssel: egyidejűleg része a kapitalizmusnak és mutat ki belőle. (A „szellemi termelés *önmagában* nem tőkeviszony; a tőkés társadalmon belüli formái a rendszeregész működésében válnak osztályjellegűvé”.)

Kapitányék meglátása szerint bár az anyagi javak termelése továbbra is a legfontosabb, de mára a termelés főszereplőinek már a szellemi termelők számítanak. Egyik alaptézisük, hogy a szellemi termelés nemcsak tagadja a fennállót, hanem egyúttal ki is lép a kapitalizmusból. Az emberek közötti árukapcsolatok meghaladásával alternatív társadalomintegrációt hoz létre. Némiképp konkrétabb megfogalmazásban: a civil társadalom – hálózati társadalomként való – térhódítása egyúttal a szellemi termelés térhódítását is jelenti. A hálózatban „a tőke-munka hierarchiát kikezdvé a termelők egymással közvetlenül, a tőke megkezelésével lépnek kapcsolatba”.

A szellemi termelés a haszonelvvvel versenyezni képes motívumokkal rendelkezik. Ezért indokolt úgy tekinteni, hogy a szellemi termelési mód már a jelenben is konkurens a tőkének. Korunk ennek a két lehetőségnek a versenye. A „szellemi termelési mód dominanciára jutása *nem* hatalmi harcként, nem egy korábbi hatalom *megdöntéseként* képzelhető el”, hanem a régivel való versengés során bekövetkező – mintegy – átbillenéssel. Ugyanakkor ez a túlsúlyra jutás nem automatikus, spontán folyamat: a szellemi termelők célirányos tevékenységét igényli. Aktivitás nélkül nem lehetséges átfordulás. De egy ilyen céltudatos aktivitásnak reálisak az esélyei. „Minthogy a tőkének mind gazdasági, mind politikai hatalma ma már igen nagy mértékben a szellemi termelők által fenntartott információs rendszereken alapszik, ezen információs rendszereknek a termelők társulásával való kézbevétele akár pillanatok alatt képes kihúzni a talajt a tőke gazdasági és politikai hatalma alól.”

Ahogy a szellemi termelési módról, úgy a hozzá való átmenetről is elsődlegesen elméleti-logikai hipotézist ad a könyv. A konkrét átmenetre vonatkozóan alternatívát hagy nyitva. Annak felismerése, hogy a szellemi termelés a tőke fennhatósága nélkül is képes (sőt jobban képes) működni, „öltheti az uralkodó rendszerrel való *politikai szembefordulás*

formáját, de *egészen másképpen is megnyilvánulhat* (például úgy, ahogy sokan feltételezik: egy alternatív, a szellemi termelés logikája szerint működő társadalom *fokozatos* – az uralkodó viszonyokból *kivonuló*, azokat eljelentéktelenítő – kiépítésével)."

A szellemi termelők akkor válhatnak történelmi szubjektummá, ha megszüntetik a jelenlegi megosztottságukat, elkülönült alcsoportokra való tagoltságukat. Másrészt csak akkor lesz a szellemi termelés „új formáció alapjává, amikor az állandó technikai innováció [...] *átterjed a társadalom szerkezetéhez való innovatív viszonyra is, vagyis amikor a szellemi termelők magát a társadalmi formát kezdik termelni*”. Vagy némiképp konkrét megfogalmazásban: „a kapitalizmus logikájával ellentétes logikájú termelőerők a szellemi termelésben jöttek és jönnek létre, az új termelési viszonyok a szellemi termelők között alakulnak ki, és a formációváltás akkor következhet be, amikor a szellemi termelők – levetvén a tőkés kereteket – a maguk viszonyait és a maguk termelési módját juttatják érvényre, és – ilyen értelemben – uralkodóvá teszik a társadalomban”. Ekkor a tőke, illetve a csereérték helyébe lépve a szellemi termelés válik az egyéneket társadalmi kapcsolatrendszerbe integráló erővé.

Kulcsprobléma persze, „hogya a szellemi termelő miképpen bújik ki [...] a létező, uralkodó termelési mód (esetünkben a kapitalizmus) érdekeinek képviseletéből”. Különösen akkor, ha egzisztenciálisan ehhez kötődik. „A fő kérdés tehát éppen ez: mitől ébrednek rá a saját érdekeikre a szellemi termelők? Mikor és minek következtében ismeri fel nagy többségük, hogy *nincs szükségük a tőkére?*”

Az egyik kézenfekvő logikai válasz: „A szellemi munka tömegessé válása mind többekkel felismerteti, hogy „szellemi tevékenysége *részmozzanatokat* képvisel egy tőle függetlenül összeálló komplex rendszerben”. A részlegesség tudatosulása pedig elégedetlenséget válthat ki: lázító hatást eredményezhet. Kapitányék érvelésében meghatározó szerep jut a tudatosságnak. „A döntő mozzanat a szellemi munkát végző bérmunkások tömeges ráébredése arra, hogy ... *képesek tőkés keretek nélkül is működni*”. Az új termelési mód győzelmének tehát elengedhetetlen tudati feltétele, hogy a szellemi termelők alternatívának tekintsék magukat. A szerzők megfogalmazásában: „történelmi szereplővé *válhatnak*, ha történelmi szerepük tömegesen tudatosul bennük”. Az átmenet folyamatában a szellemi termelők a szellemi tevékenységek eszközrendszerével a tőle megfosztottakat is felvértezik. A könyv prognózisában a szellemi termelési mód győzelme egyúttal a fizikai munkásság felszabadítása. Egyrészt a bérmunkáslét alól történő emancipálása. Másrészt szellemi termelővé változtatása: az egyéni képességek részterületekre szorításának, sorvasztásának felváltása a tevékenységek szétदारaboltságának megszüntetésével, szellemi integrálásával.

Kapitányék szerint korunk kapitalizmusában a szellemi termelő kívül van az osztályviszonyokon. Valamiféle harmadik erő a társadalomban. Ez a megállapítás akkor értelmezhető, ha a szabadidős szellemi termelés

alanyára vonatkozik. A profitgyártást szolgáló szellemi bémunkásokra nehezen terjeszthető ki automatikusan. Ugyanakkor ez nem cáfolja, inkább alátámasztja a szerzőknek azt a megfigyelését, hogy a nagy történelmi formációváltásokban az életképes alternatíva rendre kívülről jön. Az autonóm szabadidő – miként ebben a vonatkozásban a személyisége önállóságát preferáló (a jövedelem növelésével szemben a szabadidőt előnyben részesítő) bémunkás is – kívül esik a tőkés rendszer logikáján.

Fékek – kérdőjelek

Kapitányék nem hallgatják el a témával kapcsolatos bizonytalanságokat: jelzik a várható kockázatokat, nehézségeket. Elsősorban „A kapitalizmus a szellemi termelési mód ellen” című fejezetben kitérnek az ellenerők, ellenhatások vizsgálatára, feltérképezésére. Az egyik kérdőjel magának a történelmi főszereplőnek, a szubjektív tényezőnek az oldalán mutatkozik.

„A világban objektíve a két termelési mód küzdelme, versenye folyik, de ez egyelőre nem nyilvánul meg két hasonló erejű történelmi szubjektum szembenállásában, a fő kérdésben *csak a tőkeérdekek oldalán van tudatos egység.*” A kapitalizmus számára a szellemi termelők különböző alcsoportjait integráló, valamint összességüket a fizikai dolgozókkal integráló kritériummal „ellentétes irányú eszköz a szellemi termelők, az értelmiség egy jelentős részének *elitizálása*; s – szándéka szerint – ezzel egyfelől a fennálló hatalmi rendszer oldalára állítása, másfelől szembe fordítása a társadalom egyéb csoportjaival.”

A másik kérdőjel magának a kapitalizmusnak a jelenbeni és jövőbeni működésében, viselkedésében található. Kapitányék optimista forgatókönyve szerint az emberiség jövője: a szellemi termelési mód és társadalma (mint világtársadalom) globális méretű győzelme. Ugyanakkor – intellektuális és morális reményeik ellenére – nyitva hagynak más lehetőségeket is más forgatókönyvek számára.

– Nem zárják ki, hogy a történelemben a kapitalizmus a legutolsó formáció: leküzdi a szellemi termelési mód kihívását, de önnön – elméletileg elkerülhetetlen – pusztulása során az egész emberiséget magával rántja.

– Nem zárják ki, hogy a kapitalizmus módosult formában tovább él a távol-keleti birodalmak hegemoniájával.

– Nem zárják ki, hogy a kapitalizmus úgy omlik össze, hogy ami utána marad, az a „harmadik világ” precivilizációs dominanciájába torkollik.

– És azt sem zárják ki, hogy „a jövő ma senki által sem feltételezett formákban alakul”.

Akár így, akár úgy, a szellemi termelésnek (a pusztán megélhetési robotolásokat kivéve) van egy történelmi léptékű folyamatoktól független, empirikusan biztos eredménye: alkotói élményben (továbbá közös alkotás esetén az együttműködés, kollektivitás élményében is) részesíti azt, aki végzi.

Az IMF hitele

Mong Attila: *Kádár hitele.*

A magyar államadósság története 1956–1990.

Budapest, Libri Kiadó, 2012

Olvasmányos könyvet vehet a kezébe, ha valaki megvásárolja a jelenleg a Stanford Egyetemen kutató Pulitzer-émlékdíjas újságíró már nem első történelmi oknyomozó könyvét,¹ amely a szerző bevezetőben megfogalmazott reményei szerint „egyszerre mutat be egy korszakot, szórakoztat és talán el is gondolkodtat”. A mű „nem közgazdasági szakkönyv” és így nem vizsgálja, hogy „a szocialista korszak eladósodása mennyiben illeszthető be a magyar gazdaságot korábbi szakaszaiban is jellemző – alapvetően a tőkehiány miatt »kódolt« – eladósodási hullámok sorába”. Az elméleti-elemző megközelítés helyett a szerző a személyes szint vizsgálatát választja, hogy „hogyan születtek meg az adóssághoz vezető gazdasági döntések. Kik voltak a döntéseket meghatározó politikusok, közgazdászok, mik voltak motivációik, látták-e, és ha nem, miért a nyilvánvaló hibákat”. Tehát nem történészi értekezést, hanem újságírói oknyomozást tartunk a kezünkben, amelynek célközönsége is szélesebb a szakmai köröknél és a történelem iránt érdeklődő publikumnál. Mindazonáltal, a „sztori” elmesélésén túl a szerző nem kerülheti meg az események értelmezését és keretbe helyezését. Noha látszólag ezzel nem foglalkozik, a könyvnek határozott üzenete van, ami nem szakmai érvekre, inkább a szerzőnek a mai bevett klisékből építkező, és így természetesen meg nem kérdőjelezett attitűdjére épít.

Ideologikus felütés

A könyv témáját jobban közelíti az alcím: *A magyar államadósság története*, míg értelmező üzenetét a főcím *Kádár hitele*, mintegy sűrített formában tartalmazza. Rövid, ütős címadás. Azt sugallja, hogy az államadósság problémáiért végső soron egy személy tehető felelőssé – eltávolítva a kérdés rendszerösszefüggéseit, mint például a *Kádár-rendszer*, a létező szocializmus, vagy a félperifériás országok felzárkózási kísérleteinek vizsgálatát –, ezzel segítve a bűnbakképzést. De mennyire lenne vonzó mondjuk a *Kádár-rendszer hitele* cím? Nem is beszélve arról, hogy egy

ilyen cím esetében magával a rendszerrel is többet kellene foglalkozni. Noha marketing szempontból kiváló a könyv címe, az – meglátásom szerint – nem segíti a tisztánlátást. Az olvasó könnyen azt a következtetést vonhatja le, hogy a mai adósságainkat egyedül Kádárnak köszönhetjük. Ami – remélem nem szükséges bizonyítani – túlzott leegyszerűsítés. Ez jól érzékeltethető azzal, ha a címet megfordítjuk (mivel a hiteleket nem csak felveszik, hanem nyújtják is), ami akár lehetne: *A Nyugat hitele* vagy az *IMF hitele* is. A mai áthallásokkal együtt ez a cím már egész másképp értelmezhető.

A könyv megírását nagyban elősegítette, hogy a szerző „kivételes lehetőséget” kapott a Nemzetközi Valutaalap (IMF) archívumában való kutatásra Washingtonban. A magyar vonatkozású tárgyalások és anyagok feldolgozása adják a könyv fő erősségét. Az IMF-szál a leghangsúlyosabb a könyvben, és a többi forrás is ehhez kapcsolódik, tehát a tartalma alapján találhatóbb lenne egy semlegesebb cím: *A magyar államadósság és az IMF* (mivel az alcím a témafeldolgozás teljességének szempontjából túlzásnak tűnik).

A szerző megközelítésének alapvetését az *Előhangban* vázolja fel, ami jól elkülönül az adósságtörténet elmondásától. Mivel itt koncentráltan, a „történettől” szinte függetlenül fejt ki alapállását az oknyomozó újságíró, ezért ez az előértelmező rész a legideologikusabb, és ezért a legvitathatóbb, valamint történetírói szempontból leggyengébbre sikeredett része a műnek.

Mong könyvében a Kádár-rendszernek az adósságkezelés szempontjából fontos felső szintű vezetőit vizsgálja. „Kik voltak ők, honnan jöttek, mit gondoltak 1956-ról, hogyan vélekedtek Kádárról és mennyiben határozták meg későbbi döntéseiket az októberi események?” teszi fel a kérdést. A személyes életutak felvázolásában sokat merít az *Oral History Arhívum* (OHA) anyagaiból, saját interjúiból, a legnagyobb segítsége pedig Fekete János életinterjú-kötete (Benda 1999). Erre oly mértékben támaszkodik, hogy az *olvaslak.hu* könyvkritikai portál kritikusa meg is jegyzi: „a könyv időnként mintha Fekete életrajzána az újraírása lenne”.²

Sajnos a szerző történetének kisszámú szereplőit *homogén csoportként* próbálja láttatni, olyanként melynek *alapbeállítódása már korán kialakult és nem is változik*. E megközelítésmód, a csoportos felelősség kérdésének felvetésével – a miért? mozgatórugóinak megértése helyett – segíti a bűnbakképzési mechanizmusok beindulását. Ezzel a könyv indirekt módon a kommunisztázásnak és – mint látjuk – a zsidózásnak is tápot nyújthat. A csoportképzést szolgálja, hogy a könyvben a különféle megszólalóktól vett idézetek keverve, és sűrűn egymás után következnek, ami olvasási szempontból is zavaró.

A szerző szereplőit az őket ért meghatározó élmények alapján kívánja megérteni. Szerinte ezek között is döntő a korosztályi élmény, ezért a születési évszámot minden jelentősebb személy első említésekor a szövegben is feltünteti.

Az *Előhangban* kiemeli e későbbi kádárista (rákosista) tisztségviselők szegénysorból való származását, akik a „Horthy-korszakot érthető módon igazságtalannak tartották, hiszen az 1930-as években sokan közülük nehéz körülmények között éltek”. Ezzel egy népszerű vulgármaterialista klisére erősít rá az egyébként tájékozott szerző. E leegyszerűsítés mai megfelelője talán így szólna: a lúzerek igazságtalannak tartják a (kapitalista) rendszert (mert az a tehetségeseket szolgálja). Azonban még Mong könyvében is sántít ez az érvelés, hiszen az így sugalmazott körből még így is kilóg „Bácskai Tamás (1925), [...] a jól menő ügyvédcsalád sarja”.

„1945-öt ennek a könyvnek a főszereplői felszabadulásként élték meg,” amit szükségtelennek tart részletesebben kifejteni a szerző. Korábban többször említi a munkaszolgálatot, és Fekete is a *numerus clausus* miatt kénytelen elhagyni a premontrei gimnáziumot (19–20). Ezzel nyitva hagyott egy értelmezést, amit csak fokoz, hogy egy szakaszhatároló nyomdai csillag után következik a következő megállapítás: „milliók reménykedtek a háború utáni években”. Így elválasztja és szembeállítja a reménykedő milliókat az 1945-öt felszabadulásként megélő szűk (kódoltan zsidó, de legalábbis kommunista) csoporttól.

A szerző „1956 őszével” kapcsolatban is sommásan állapítja meg főszereplőinkről – megint homogén csoportként kezelve őket –, hogy „nem forradalomként, hanem felfordulásként élték meg a korszakot”. Mivel „fenyegetések érték őket vagy hozzátartozóikat”, ezért e „félelemmel teli időszak [...] hozzájárult ahhoz, hogy a Kádár-rendszer szinte feltétel nélküli támogatóivá váltak. Ezeknek a napoknak a traumái okozták azt, hogy végsőként kitartottak Kádár mellett, mert úgy gondolták minden jobb, mint a visszatérés ahhoz, amit 1956. október 23-án és az azt követő napokban átéltek.” Az eseményeket „olyan ellenforradalomként [élték át], amely veszélybe sodorta mindazt, amiért 1945 óta a legmélyebb meggyőződéssel harcoltak, és visszaveti az országot arra – a szerintük kudarcos – fejlődési útra, amely a két világháború között működött”. Valószínűleg ezek a szerző oknyomozó kutatásainak tételmondatai.

Eltekintve attól a kérdéstől, hogy a két világháború közti fejlődési út mennyiben tekinthető sikersztorinak – ez az érvelés még a személyes motiváció szintjén is elég harmatosnak tűnik. Mondjuk, nehezen magyarázza a „végsőként kitartást” a nyolcvanas évek során. Alternatív magyarázatként talán egyszerűbben is érvelhetünk: azok a funkcionáriusok, akik 1956-ban nem váltak (ellen)forradalmárokká, hivatalban maradtak és – mint általában a hivatalnokok – a székükhöz a „végsőként” ragaszkodtak. Például kiderül, implicit főhősünk Fekete 1956 októberében Svájcban volt és később Bécsből intézte a hiteltörlesztések pontos átutalását. Továbbá mi következne abból, hogy „Faluvégi Lajosnak majdnem az életébe került egy találkozás szovjet járőrökkel”?

Bácskai Tamás visszaemlékezésénél – miszerint jobboldali horthysta, antiszemita tömegbe keveredett 1956-ban, és ezért tartotta az eseményeket ellenforradalomnak –, talán érdemes lett volna megemlíteni, hogy

ezt akkor mondta, amikor nem is olyan rég kiderült, hogy családtagjairól, munkatársairól jelentéseket készített az állambiztonsági szolgálat számára, és többek elmozdítását is kezdeményezte a múltban. Vajon Mong e „kihagyásában” mennyire játszik szerepet az, hogy Bácskai a rendszerváltás után is elismert szakember maradt (Tamás 2005)?

Mong alkuja

Miután az Előhangban megtörtént a könyv cselekvő alanyát képező csoport megtalálása és bemutatása – amiből érdekes módon maga Kádár János mintha kimaradt volna –, most a *Kádár alkuja* című fejezetben politikájuk mintha csak egy dolog körül forogna, ez pedig a külső fizetésképtelenség elkerülése és az ennek érdekében tett lavírozás.

Míg a korszak eladósodásának politikatörténetével foglalkozó Földes György szerint nem „beszélhetünk eladósodásról az 1957 utáni másfél évtizedben [...], mert a folyó hitelfelvételek nem akkumulálódtak óriási – és főleg kezelhetetlen – adóssággá” (Földes 1995, 14), addig Mongnál ez a különbségtétel nem látszik, csak az, hogy a hitelt először a Szovjetuniótól és a „baráti országoktól” vette fel Magyarország.

Módszerére jellemző, hogy amikor „Magyarország 1956 késő őszén lényegében a fizetésképtelenség szélén egyensúlyozott”, akkor a szerző az adósságszolgálat folytatását szorgalmazó Fekete személyes motívumát hangsúlyozza, az államcsődpárti „polgári múltú” Baczonival való vitájában. Úgy tűnhet, hogy a buzgó jegybankár rivalizálása döntötte el a kérdést, mivel a szerző története nem jut el felsőbb döntéshozói szintre. Kádár csak annyiban jelenik meg, hogy Feketére bízza a további fizetések fenntartásának megszervezését. Tényleg csak Fekete intrikáiról és karrierizmusáról volt szó? Hová tűntek a KB, a PB és a politikusok?

Ahogy a fejezetcím és a mottó is hangsúlyozza: a kölcsönöknek politikai feláruk volt. Ezt az alkut Kádár elfogadta. Azonban a Szovjetunió vonatkozásában – mint azt itt állomásozó csapatainak tevékenysége is mutatta – talán el tudjuk képzelni, hogy a nyomásgyakorlásnak a szerző sugalmazásával ellentétben nem a kölcsön volt a legfőbb formája. Ez furcsa megvilágításba helyezi azt a szóbeszédet, amelyet a könyvben Bácskai idéz, miszerint Nagy Imre kivégzése a kínai aranykölcsön ára lett volna. Ez szerintem inkább Kádár mentegetése olyanok részéről, akik nem akarták benne Nagy kivégzésének megrendelőjét látni. Magyarország szocialista táboron belüli függő helyzetének – meglátásom szerint, és talán ezt erősíti az 1968-as csehszlovákiai bevonulás is – nem a „baráti” hitel állt középpontjában. Vitatható, hogy Kádárnak a hitelek miatt kellett „ott folytatnia 1957 után, ahol Rákosiék abbahagyták”. A helyzet ilyen leírása inkább egy későbbi (nyugati) függés visszavetítésének tűnik.

A szerző fő gondolatmenete szerint – ami a mai közgondolkodás egyik alappillérenek is számít a Kádár rendszer eladósodásával kapcsolatban – a külföldi hiteleket a lakossági fogyasztás, más szóval az életszínvonal emelésére használták fel. Egy mai, durvább megfogalmazás szerint a panelprolik egyszerűen felélték e többletforrásokat, mert tovább nyújtózkodtak, mint ameddig takarójuk ért (persze az övék, és nem a miénk, a valódi teljesítményt nyújtóké). Erre pedig a politikai konszolidáció miatt volt szükség: nehogy fellázadjon a lakosság úgy, mint 1956-ban. Ahogy Zsiday Viktor befektetésialap-kezelő fogalmazza a *Management fórumon* a könyvről szóló megjegyzéseiben: „A soha ki nem mondott közmegegyezés az volt, hogy ha minden évben jobban él a lakosság, akkor nem lázong, elfogadja a rendszert” (Zsidai 2013).

A populáris gondolatmenet nem veszi figyelembe, hogy a belföldi felhasználás, a fogyasztás nem csak a háztartások közvetlen fogyasztásából áll. Egy példával érzékeltetve, a devizakölcsönöket nem csak olasz pulóverek behozatalára költötték. A felhasználás igencsak fontos eleme a beruházások, vagy más szóval a tőkejavak beszerzése, amiről nem szabad megfeledkeznünk. Tehát a valódi kérdés inkább úgy hangzik, hogy milyen szerkezetű beruházásokra használták fel a devizakölcsönt? Ezzel természetesen nem foglalkozik a döntéshozókra koncentráló Mong.

Az ajánlott „további irodalom” szerzői közt többször szerepel Kornai János, akinek a létező szocializmust elemző műveiben a hiánygazdaság létrejöttében szereplő legfőbb tényező a „beruházási éhség”, nem pedig az életszínvonal emelése. Ha szerzőnk ajánlja Kornai műveit, vehette volna komolyabban az ő érvrendszerét. Mong a *Kommunista kiáltványra* is hivatkozik, jellemző módon nem közvetlenül, hanem Berend T. Iván egyik munkájára utalva, miszerint „a proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a termelőerők tömegét a lehető leggyorsabban szaporítsa”. Itt a termelőerő fogalom természetesen nem fogyasztást jelent (abba a termelési eszközökön kívül a munkaerő is beletartozik, tehát a termelőerőt pl. a munkások képzettségének emelésén keresztül is lehet szaporítani). Ezt és Hruscsov utolérési programját néhány mondatban közvetlenül összekapcsolni, legalábbis túlzott leegyszerűsítésnek tűnik. Kevesebb több lett volna.

A szerző arról sem fejt ki véleményét, hogy az életszínvonal állandó emelése lehet-e legitim politikai cél. Ezért ítéli el a kádárizmust? Továbbá meg kell jegyezzük, hogy a létező szocializmus az életszínvonal emelése nélkül, az elnyomás fokozásával is képes volt fennmaradni pl. Romániában és Albániában vagy Észak-Koreában. A Kádár-féle gulyáskommunizmus inkább alternatíva volt, nem szükségszerűség.

Összefoglalva, a könyv egyik legnagyobb hibája, hogy erősíti a *külföldi hitelek*ből *osztogatás* túlzottan leegyszerűsítő (tehát hibás) gondolatmenetét, mintha Mong alkut kötött volna a jól eladhatóság javára, az összefüggések valósabb, teljesebb kifejtésének rovására.

Tehát egy hitelekkel foglalkozó sztori bontakozik ki előttünk, egy „hiteles” történet. Mong jól ír, és kíváncsian követhetjük vele végig az eladósodás és az IMF kapcsolatát, ha a fentebb megfogalmazott általános kritika mentén nem keressük a mélyebb összefüggéseket – például az IMF 1980-as évekbeli tevékenységét érő későbbi (akár belső valutaalapi) bírálatokat –, de kíváncsiak vagyunk arra, hogy vajon milyen volt egy washingtoni csörgőkígyós vacsora az IMF-fel.

A könyv „nem titkolt szándéka – ahogy hátlapján is áll – hogy általa a mai politikai és gazdasági tér is áltathatóbbá váljon,” amit a felszínen jól teljesít, hiszen a személyes visszaemlékezésen keresztül magunk előtt láthatjuk a döntéshozók dilemmáit (sajnos a címszereplő esetében kevésbé), és a tűzoltó politika működésmódját. Úgy tűnik ebben nem változott a politikai döntéshozatal mikéntje, amivel a könyv akaratlanul is a folytonosságot hangsúlyozza átívelve a rendszerváltáson. A közvetlen párhuzam megtalálásával elégedetten hátradőlhet az olvasó és a bevett sztereotípiák mentén összekacsinthat a szerzővel.

Érdekes, hogy mit talál párhuzamként a Pénzügykutató alapító tagja, Várhegyi Éva: „Kádárnak a szó mindkét értelmében sikerült hitelt szereznie: a nyugati kölcsönből teremtett viszonylagos jólétért cserébe a magyar lakosság hiteles politikussá avanszált. Legalább ekkora szégyenünk az erősödő nosztalgia a Kádár-korszak iránt, amire voluntarista politikáját az Orbán-kormány is építi. Mifelénk újra és újra diadalra juthat az akarat?” Ez már a túlzott leegyszerűsítés túlzott leegyszerűsítése, amit nevezhetünk akár nettóegyügyűségnek is. Várhegyi is ezért kénytelen megjegyezni, hogy: „Mong Attila a gazdasági reformok történetét a finanszírozási nehézségek sűrűsödésének és oldódásának lenyomataként írja le, amivel akaratlanul is leveszi a babért a reformközgazdászok fejéről. Hasonlóan jár el a rendszerváltással is, amelyet nem a politikai ellenállás gyümölcseként, hanem gazdasági szükségszerűségként ábrázol” (Várhegyi 2013).

A gazdasági szükségszerűségek mentén tovább haladhatott volna a szerző, de legalább megemlíthette volna, hogy kik milyen összefüggésben látták, látják a történeteket. Egy kis nemzetközi kitekintéssel, globálisról ne is beszéljünk, rákérdezhetett volna, hogy például mi volt a szerepe a Szovjetuniónak a rendszerváltásban? A pártpolitikai összefüggések keresésében pedig nem is kellett volna sokáig keresnie, hiszen az eladósodás politikatörténetét Földes György már feldolgozta. Ilyen szempontból Földes könyvének bevezetője informatívabb, több kérdést vet fel – de valószínűleg kevésbé szórakoztató. Ő egy valódiabb áthallást tár elénk: „az eladósodás nem mechanizmus- és még kevésbé gazdasági rendszer specifikus” (Földes 1995, 9). Eddig Mong nem jut el, nem is juthat, mivel nem ez a célja.

Mong kitűnő írói vénával rendelkezik és sok eddig feltáratlan dokumentumot áttanulmányozott, interjúkat készített.³ Ezekből nemcsak egy

olvasmányos könyvre, de egy kis további „tényfeltárással” már igényes műre is futotta volna. Erényeit nagyban lerontja nem is annyira rejtett ideologikus tendenciózussága. Kár érte.

Jegyzetek

- ¹ Az első: Mong Attila: *János vitéz a Gulágon* (Budapest, 2008, Helikon Kiadó). Írt még – György Bencével közösen – a brókerbotrányról: *Milliárdok mágusai – A brókerbotrány titkai* (Budapest, 2003, Sanoma Kiadó) címmel, valamint Vajda Éva társszerzővel a rendszerváltás botrányos gazdasági bűnözőiről: *Ártatlanok kora* (Budapest, 2009, Elektromédia Kft. Kiadó). Szintén Vajda Évával közösen ők jegyzik az *Oknyomozó újságíró*s (Budapest, 2009, Független Média Központ) c. tanári kézikönyvet is.
- ² Lásd: <http://www.olvaslak.hu/2012/12/14/mong-attila-kadar-hitele/>. (Letöltés: 2013. január 27.)
- ³ Hasznos lenne, ha a szerző megosztaná, publikálná az általa felhasznált – és munkájának eredményeként keletkezett – forrásinformációit, és Balassa Ákos-sal, Pulai Miklóssal, Tarafás Imrével, Tímár Mátyással és Zdeborszky Györggyel 2011-ben és 2012-ben készített interjúit.

Hivatkozott irodalom

- Benda László 1999: *Fekete bárány, Fekete János vall életéről, világnézetéről, világlátásáról* Benda Lászlónak. Budapest, Print City
- Földes György 1995: *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. Budapest, Maecenas Kiadó
- Tamás Gáspár Miklós 2005: Tánczos Gábor emlékezete. *Népszabadság*, február 2. <http://www.nol.hu/archivum/archiv-350498>. (Letöltés: 2013. január 27.)
- Várhegyi Éva 2013: Az akarat diadala. *Élet és Irodalom*, LVII/8., február 22.
- Zsiday Viktor 2013: Kádár hitele, *Menedzsment Fórum*, március 12. http://www.mfor.hu/cikkek/Kadar_hitele.html. (Letöltés: 2013. március 12.)

Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség

Változatok a meghátrálásra

IV. A „jó tudni” és a „jobb nem tudni” szabadsága

„Gondtalanul rohanunk a szakadék felé, minekutána magunk elé helyeztünk valamit, amitől nem láthatjuk.”
(Blaise Pascal)

„Nagy rossztétemény nem cselekedni helyesen.”
(J. J. Rousseau)

Nagy általánosságban megállapítható, hogy az emberek viselkedését a belső és a külső egyensúlyra való törekvés egyaránt befolyásolja: igyekszünk csillapítani a minket érintő feszültségeket. Akkor is, ha ez a törekvés egy szeszély vagy egy pillanatnyi kedvtelés érvényesítésében (akadályainak elhárításában, tehát egy hiány megszüntetésében) nyilvánul meg. Akkor is, ha biztonságos létmód megteremtésére irányul. Akár rövid, akár hosszú távú egyensúly elérése a cél, a fő mozgatóerő: valamilyen feszültségtől, hiányérzettől való megszabadulás szándéka.

A külső és a belső feszültség általában szorosan összefügg egymással: a belső hiányérzetet többnyire külső hiány (egyensúlyhiány) átélése, megélése, a hozzá való viszonyulás idézi elő. Elégedetlenségünk (elégedetlenkedésünk) végső kiváltó oka, illetve hivatkozási alapja rendszerint valamilyen külső körülmény, külső helyzet. Vagy abban a formában, hogy ténylegesen meggátolja pszichikai egyensúlyunk létrejöttét, vagy abban a formában, hogy a körülményekre hárítjuk át a felelősséget: saját ügyetlenségünk helyett is azokat okoljuk, gyengeségünk stb. miatt is azokat hibáztatjuk.

Ahogy az élethelyzetekből fakadó, belőlük táplálkozó tapasztalatok, úgy a rájuk rakódó, illetve hozzájuk kapcsolódó eszmék is – egyéni befogadásuk és feldolgozásuk révén – a pszichikumban csapódnak le. A legnemesebbnek minősített eszmék követése is többnyire a belső, lelki egyensúly (az önmagunkkal való megbékélés) keresésében találja meg végső gyökerét: az egyes személyek – „önző” módon – éppen ezekhez, nem pedig más eszmékhez kötődésének a megalapozását. Így módon a különböző eszmei célok egyénekre gyakorolt befolyása a

pszichikumban oksági összefüggésekre egyszerűsödik, vezetődik vissza. (A félreértéseket elkerülendő: ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy a pszichikum önmagában gyökerezne, vagyis önmagában lelhetne saját végső alapjára. Ellenkezőleg. A külső, társadalmi környezetnek fontos szerepe van abban, hogy mikor milyen tartalmú pszichikai „önzések” termelődnek ki.)

Megfigyelhető, hogy az emberek külső és belső világa szervesen összekapcsolódhat (vö. „Menekülés a szabadságba”. *Eszmélet*, 96), de akár viszonylagosan el is különülhet egymástól. A belső egyensúly megteremtésének kísérlete egyaránt történhet a külső viszonyokra támaszkodva, illetve azok ellenében.

1. Három az egyben

Az egyének élete egyidejűleg különböző szinteken zajlik: mindenki – ténylegesen, azaz objektíve – legalább három helyen van egyszerre. Egyrészt önmagánál: az individualitás szintjén. Másrészt valamilyen integrációban (közösség, társadalmi rendszer stb.), amelynek a szokásai, működési szabályai – részben azonosuló, részben tiltakozó, lázadó irányban – óhatatlanul befolyásolják. Harmadrészt az emberiség történetében, melynek a Glóbusz a színtere, terepe. Ez a három hely, szint, dimenzió az esetek többségében valójában ennél lényegesen több.

Korábban („A cselekvés: állásfoglalás” c. fejezet, *Eszmélet*, 95) szót esett már arról, hogy az egyénnek többé-kevésbé valamennyi cselekedete kisebb-nagyobb mértékben mindezekben a helyeken, létszinteken, dimenziókban hat, ezért mindezekkel kapcsolatban egyidejű állásfoglalás („hetet egy csapásra”, „egyet mondok, kettő [sőt több] lesz belőle”). Egyazon cselekedet a különböző szinteken egymástól eltérő állásfoglalást eredményezhet.

Az egyén cselekszik valamit. Éppenséggel mást is cselekedhetne, de ő most ezt teszi. Szigorúan véve ezzel kifejezésre juttatja, hogy jelenleg – az általa kiemelt, előnyben részesített vonatkozásban – ezt a tettet tartja a legidősebbnek. (Továbbá azt is, hogy számára itt és most, ebben a kiemelt vonatkozásban, preferált szinten való cselekvés a legidősebb!) Azt fejezi ki, hogy aktuálisan ehhez a tethez van kedve, ez az éppen esedékes hobbija vagy ez a legnagyobb gondja – és pillanatnyilag nincs ennél fontosabb problémája. Vagy ha mégis van, akkor arról – ösztönösen vagy tudatosan – megpróbál megfedkezni, elterelni róla a figyelmét. Gyakorlatilag nyilvánítja ki – minden más lehetséges cselekedettel szemben – ennek a cselekedetnek az elsőbbségét.

Az egyén – szóban vagy írásban – közöl valamit. Mondhatja éppen mást is, de ő itt és most ezt a kijelentést teszi. Ezzel azt juttatja kifejezésre, hogy itt és most ezt a közlést tartja a legfontosabbnak. Akarva-akarat-

lanul annak ad hangot, hogy jelenleg nincs ennél fontosabb mondandója. Gyakorlatában demonstrálja – minden más lehetséges közléssel szemben – ennek a közlésnek az elsőbbségét, prioritását.

A cselekedet vagy közlés többnyire egy aktuálisan kitüntetett szint vonatkozásában keletkezik: az egyén valamilyen fontossági sorrendet, rangsort érvényesít a különböző helyek, az individuális, társadalmi, planetáris létszintek között. Az adott cselekedetet vagy közlést – függetlenül az egyéb hatásoktól (szándékolatlan mellékhatásoktól) – valahova irányítja, szánja. A helyek rangsora egyénenként és helyzetenként változó. A többivel szemben az élvez előnyt, amit vagy kényszerhelyzet, vagy hangulat (szeszély, kellemesség, kedvtelés), vagy világkép (illetve a belőle fakadó, hozzá kapcsolódó lelkiismeret) preferál.

Amikor valamire irányulva, koncentrálna cselekszem (illetve kommunikálok), rendszerint ösztönösen eltekintek azoktól a helyszínektől és az ott érvényesülő mellékhatásoktól, amelyek kívül esnek a közvetlen szándékaimon. Mondhatni, „nemlétezőként” kezelem őket az aktuális viselkedésem szempontjából – jöllehet ez a „nemlétező” objektíve nagyon is létezik. Egy hangulatom aktuálisan nemlétezővé sorolhatja át (zárójelbe teheti) a társadalmi meggyőződésemet; egy konkrét, aktuálisan sürgető szociális vagy környezetvédelmi teendő a világképem egészét (és ezzel összefüggésben a lelkiismeretet); ugyanígy a lelkiismeret például valamely kellemességet; a világkép egy játékos gesztust – és így tovább. Ez a lélektani beállítódás spontán módon felfüggeszti a többi szint figyelembevételét – miközben azok (és az ott érvényesülő hatások) objektíve nem függesztődnek fel.

A vázolt összefüggés az ellenkező oldalról, a következmények oldaláról is megközelíthető. Ugyanaz a viselkedés egyidejűleg több helyszínen, különböző irányokban nyilvánul meg, fejt ki hatást. Az egyén adott cselekedete vagy közlése (jöllehet általában egy konkrét, meghatározott létszintet vesz célba) önmagában nem feltétlenül árulkodik arról, hogy az illető hova szánta (melyik szintre vonatkoztatva részesítette előnyben). Megtörténtekor olyan erőterbe kerül, amely azt – függetlenül az eredeti szubjektív szándéktól – különböző objektív tartalmakkal ruházza fel. Egyidejűleg többféle funkció, eltérő objektív jelentés hordozójává teszi. Ami az egyik szinten, dimenzióban konstruktívnak mutatkozik, az egy másikban ezzel ellentétes lehet, visszajára fordulhat: inadekvát, sőt ártalmas hatást gyakorolhat. Az is megesik, hogy éppen az eredeti szándék az, ami egyáltalán nem érvényesül. Az adott erőter (összefüggésrendszer), amelybe bekerül, ténylegesen megsemmisíti: teljesen hatástalanná, objektíve, funkcionálisan „nemlétezővé” fokozza le.

Idézzük fel röviden a különböző létszinteken való egyidejű tartózkodás és e helyzet egyéni, szubjektív megélésének kapcsolatát. Nevezetesen azt, hogy ez a többdimenziójú létezés milyen viszonyban van az egyén ösztönös lelki egyensúlyra való törekvésével.

Egy korábbi példa szerint hősünk sokat használja az autóját. Ez az egyszerű cselekedet – ha igaz, hogy „egyszerre több helyen is vagyunk” – gyakorlatában, hatásaiban többfunkciójú, többjelentésű.

– Jó dolog az autó használata, mert kellemes a lábizmoknak. Megkíméli őket az erőfeszítéstől, megóvja a fáradozástól.

– Jó dolog az autó használata, mert kellemes a nemzetgazdaságnak. (Adóbevételt jelent, hasznot hoz a számára.)

– Rossz dolog az autó használata, mert szennyezi a természeti környezetet. Hátrányos a Glóbusz természeti egyensúlyára. Ártalmas az emberiség jövőjére.

Az egyes egyén tudatosan vagy spontánul törekszik a lelki egyensúlyra. A lelki egyensúlyra spontán módon törekvő egyén az autó használatakor aszerint veszi figyelembe a lábának szerzett kellemességet, a nemzetgazdasági jótettet vagy a Glóbusznak (emberiségnek) okozott ártalmat, hogy pszichikumában melyik szempont váltja ki, erősíti a harmóniát. Teljesen érthető, ha valakinek a viselkedését elsősorban a belső egyensúly igénye befolyásolja.

Ugyanakkor a belső harmóniára való törekvés indokoltsága nem fedi el azt az összefüggést, hogy a különböző helyek, ahol egyidejűleg tartózkodom, konfliktusban lehetnek egymással és aktuális preferenciám valamely másik (sőt másikat) rovására történhet. (Ha ez nem tudatosan bennem, akkor spontán magabiztossággal hallgatok az ösztöneimre – fellengzősebben kifejezve: a pszichikumom útmutatására. Ha tudatosan, akkor egy kellemetlen „melyik ujjamat harapjam?” helyzetben találok magam.)

Kissé belegondolva az ember általános léthelyzetébe, tovább bonyolódik a kép. Ugyanaz az esemény, cselekvés minden létszinten, illetve vonatkozáson belül is eltérő megítélésben részesülhet rövidebb és hosszabb távon.

– Jó dolog az autó használata, mert rövid távon kellemes a lábizmoknak.

– Rossz dolog az autó használata, mert hosszabb távon károsan befolyásolja a lábak egészségét. (Ennyiben a gépkocsi használata ártalmasan kellemes hatású.)

A lelki egyensúlyt kereső egyének némelyike a rövid távú „jó dolgot”, némelyike a hosszú távú „rossz dolgot” érzi, tapasztalja a maga számára fontosabbnak, meghatározónak. Ennek megfelelően az autó használatát vagy annak mellőzését kénytelen (lelki önvédelmi okokból) előnyben részesíteni.

Abból indultunk ki, hogy az autó használata kellemes a lábizmoknak. De vajon kellemes-e, egészséges-e a szervezetünk egészének? És feltehetően nemcsak önmagunk, hanem mások, környezetünk egészségére nézve is bizonyára káros. Amiből persze egyáltalán nem következik, hogy valakinek a lelki egyensúlyra ne igényelhetné, követelhetné meg tőle az autózást.

Folytassuk a felbukkanó dilemmák, ellentmondások felidézését. Megfogalmazódott: „Jó dolog az autó használata, mert kellemes a nemzetgazdaságnak. (Adóbevételt jelent, hasznot hoz a számára.)” Ez kétségkívül igaz rövid távon: az adóbevétel megnöveli az állam mozgásterét, lehetővé tesz olyan termelő beruházásokat, szociális, egészségügyi, kulturális kiadásokat (ne zárjuk ki elméletileg, hogy ilyesmire is fordítják!), amelyek nélküle elmaradnának. De vajon akkor is jó-e az autóhasználat a nemzetgazdaságnak, ha az ország hitelből szerzi be a gépkocsit, hitelből vásárolja a benzint? Ha a belső fedezet nélküli költsékezés hosszabb távon eladósodáshoz és függőséghez vezet? (Illetve jó-e akár magának az autótulajdonos egyénnek, ha hosszú távú eladósodásba, függőségbe torkollik az, hogy gépkocsit tart?) Természetesen az államháztartás e hosszabb távú kockázata nem fogja arra ösztönözni az illető egyént, hogy – lelki egyensúlyát feladva – lemondjon a gépkocsi használatáról.

Az egyén viselkedésében többnyire akkor kapnak szerepet a hosszú távú összefüggések, ha azok – befolyásolva az életét vagy a gondolkodását – megsértik, felborítják a belső harmóniát. Ha az illető (tapasztalati vagy intellektuális-lelkiismereti okok miatt) nem engedheti meg magának, hogy ne számoljon velük.

Hasonlóképpen: az egyén életében azzal tesznek szert jelentőségre a pusztán individualitáson túlmutató létszintek, többnyire azzal nyomulnak be az egyén gondolat- és érzésvilágába, hogy belső feszültséget idéznek elő. Pozitív vagy negatív irányban megzavarják a meglevő lelki nyugalmát.

2. A „jó tudni” biztonsága

Ezen a ponton szükséges visszautalni az emberi létezés – korábban jelzett – kulcskérdéseire, meghatározó rétegeire, az ott tapasztalható fenyegetettségekre, kihívásokra.

– Van olyan egyén, akit az éhezés, az éhen pusztulás fenyeget. Neki – értelemszerűen – a táplálékszerzés, a fizikai fennmaradás a fő problémája. Alapvetően ennek érdekében cselekszik. Erre a feladatra, szervezete biológiai egyensúlyának a biztosítására összpontosít. Nem logikátlan, ha az illető ebből az alapfeladatából nem lát ki, és a világ többi része érdektelen a számára. Csak akkor tud megbékélni önmagával (illetve egyáltalán életben maradni), ha ezt a kitüntetett feladatát eredményesen megoldja.

– Az emberek nagyobbik részének többé-kevésbé biztosítva van a táplálékszerzése, a fizikai fennmaradása. De szép számmal vannak köztük olyanok, akiknél ez nem párosul egyidejűleg pszichikai biztonságérzettel, lelki kiegyensúlyozottsággal, nyugalommal. Az ilyen egyént nyomasztják, sőt akár teljesen fogságban tartják a lelki gondjai, pszichés nyavalyái.

Bele van süllyedve, ezért beletemetkezik ebbe a belső állapotába. Számára ez jelenti az alapproblémát, kénytelen erre koncentrálni. Mivel a legfőbb, tudatosan kitüntetett célja belső békéjének, lelki egyensúlyának a megteremtése (illetve visszanyerése), nem logikátlan, ha ezen a feladaton nem tekint túl. Ami rajta kívül esik, az pillanatnyilag érdektelen, aktuálisan „nem létezik” a számára. Csak úgy tudja „önmagát elfogadni”, ha ezt a feladatát megoldja.

– Van olyan egyén, akinek lényegében biztosított a táplálékszerzése, és önmagával is harmóniába tudott kerülni. Ugyanakkor olyan a személyisége, hogy komolyan aggódik a környezetében, országában mutatkozó gondok miatt. A tapasztalható szegénység, tudatlanság, gazdasági-társadalmi antagonizmusok nem hagyják nyugodni. Felzaklatják a munkanélküliségből, társadalmi villongásokból, gyűlölködésből stb. származó feszültségek, fenyegetettségek. Miattuk csorbát szenved a lelki nyugalma. A tapasztalt társadalmi egyensúlyhiány, konfliktusforrások belső ügyeivé lesznek: azokat lelkiismereti kérdéssé teszi. Mind eszmei, mind pszichikai okok miatt kénytelen velük foglalkozni. Nála szervesen összefonódik az országos szintű probléma és a személyes lelki probléma. Csak akkor találhat megnyugvást, ha az őt nyomasztó társadalmi bajok megszűnnek. Illetve, szerényebb megközelítésben: ha az lehet az érzése, hogy helyes úton jár, vagyis mindent megtesz ezeknek a társadalmi gondoknak a megoldásáért.

– Létezik olyan egyén, akinek a táplálékszerzése lényegében biztosított, alapvetően elégedett önmagával és hazájának állapotával is többé-kevésbé ki van békülve. Azonban olyan a személyisége, hogy aggódik az emberiség jelenével, illetve jövőjével kapcsolatos bizonytalanságok, kockázatok miatt. Nyugtalanítja a világ gondolai, más népeknél, régiókban, az emberiség más részeiben tapasztalható szegénység, betegség, háborúskodás stb. Nyomasztják azok az antagonizmusok és fenyegetettségek (gyarmati sorsból, páriálétból eredő fenyegetettség – vö. „Eurafrika az eurafrikaiaké?” *Eszmélet*, 82), melyek a fennálló társadalmi rendszer múltbeli és jelenlegi működésében gyökereznek. Emiatt a pszichikai egyensúlya is megbillen. Ezért kénytelen erre a konfliktusforrásra, az emberiség történelmileg keletkezett globális egyensúlyhiányára odafigyelni, felszámolását a fő problémájává tenni. Esetében az emberiségszintű probléma és a személyes lelki probléma kapcsolódik össze szervesen. Lelki békéje ennek a globális problémának a megoldásától függ.

– Van, akinek mind a táplálékszerzése, mind a lelki egyensúlya többé-kevésbé biztosított, de olyan a személyisége, hogy aggódni kénytelen az emberiség lakóhelyeül szolgáló bolygó állapotáért. Nyomasztóan hat rá, hogy megbomlott a planetáris egyensúly (az ember és a természet közötti összhang), és a jelenlegi tendenciák végzetes kiéleződéssel, teljes felborulással fenyegetnek. Ez pedig az egész emberiség elpusztulásának veszélyét vetíti előre. Aggodalma miatt a lelki egyensúlya is sérül. Számára a planetáris szintű probléma és a személyes lelki prob-

léma elválaszthatatlanul egybeesik. Lelki nyugalmanak megtalálása a planetáris egyensúly alakulásán múlik.

A társadalmi, a globálisnak és a planetárisnak nevezett egyensúly hiánya egyre magasabb, átfogóbb szinten veti fel, hozza felszínre az individuális fizikai-biológiai, illetve harmonikus lelki létezésének a problematikáját. Egyúttal a nagy létkérdéseket komolyan vevő egyén számára összekapcsolja, szintetizálja őket: a lelki nyugalmat veszélyezteteti annak tudata, hogy az emberek számára nincs megoldva a tartós és általános (átfogó szintű) létbiztonság.

Léteznek tehát olyanok, akiknek nem a közvetlen élethelyzet, hanem tágabb, „külsődlegesebb” okok miatt háborgó a lelke, nyugtalanodik a pszichikuma. Ilyen külső érdeklődés, elköteleződés származhat abból, hogy olyan eszmék hatnak az illetőre, amelyek értékrendjével ellentétes valóságot tapasztal maga körül. De az is kiválthatja a lélek háborgását, hogy szembenéz az ezeken a területeken tapasztalható – az innen jövő és fokozott intenzitásban várható – fenyegetésekkel, veszélyeztetettségekkel. Ez utóbbi esetben a társadalmi, a globális és a planetáris fenyegetettség, kihívás hangsúlyozása nem pusztán szellemi érdekesség (illetve lelkiismereti probléma), hanem alapvető létkérdésekre való rámutatás. Rövidebb-hosszabb távú életveszélyekre történő figyelemfelhívás.

(Zárójelben. Két eltérő formában alakulhat ki valamilyen eszmének a viselkedésünkre gyakorolt befolyása. 1. Az egyén véletlenszerűen, esetlegesen kapcsolódik valamelyik eszméhez. Döntően azért, mert környezetében éppen ezzel találkozott, ezzel ismerkedett meg. Ebben az esetben – korábbi kifejezést alkalmazva – „hobbieszmével” van dolgunk. 2. Az egyén valamelyik eszméhez való kötődése tapasztalati megalapozottságú: életfunkcióval van összefüggésben. Ezen belül két változat különböztethető meg egymástól.

– Tapasztalható, hogy egyesekre valamilyen eszme azért hat, mert segít kialakítani vagy megőrizni a lelki egyensúlyt. Egy adott eszme szemüvegén át nézve átláthatóbbnak tűnik a világ, biztonságosabbnak a benne való mozgás. Ennél a típusnál az egyén azért kapcsolódik egy eszméhez (szegődik a szolgálatába), mert tőle várja, illetve kapja meg lelki egyensúlyának megteremtését, visszanyerését. Végző fokon azért igényli az adott eszme sikerét, megvalósulását, mert a lelki egyensúlyának erre van szüksége. Az ilyen jellegű eszmei kötődésnek szubjektív (szakzsargonon alapuló individuálonológiai) kiindulópont az alapja. Benne találja meg, tőle nyeri empirikus megalapozását.

– A másik empirikus változat kiindulópontja a külső objektivitás. Előzetes eszmei előfeltevésektől független, valamilyen konkrétan megtapasztalt és ontológiailag alátámasztott planetáris, társadalmi, individuális stb. veszélyeztetettségérzésből, veszélyeztetettség tudatból ered.

A két tapasztalati megalapozású eszmének – jól láthatóan – más az alapja, ezért más a célja. A pszichikai hiányérzetből, veszélyeztetet-

ségből fakadó eszme elsődlegesen lelki, mondhatni „terápiás” feladatot lát el. A létbeli veszélyeztetettségben (illetve ennek képzetében) gyökerező eszmének viszont ezen túlmutató – bár járulékosan ezzel nem ellentétes – funkciója van.)

Az írás egy korábbi része részletesen vizsgálta a szabadságra következetesen törekvő egyén sajátosságait. Az ilyen egyén előbb-utóbb kénytelen szembenézni valamennyi létszint különböző egzisztenciális fenyegetettségével, cselekedeteinél számításba venni a planetáris, társadalmi stb. kihívásokat. Kénytelen – tisztán módszertani megfontolások miatt – arra az álláspontra helyezkedni, hogy a pillanatnyi lelki nyugalom elvesztése árán is „jó tudni” róluk, mert átfogó ismeretük erősíti a tisztánlátást. A tisztánlátás pedig javítja az előregondolkodás és a biztonságos cselekvés lehetőségét: növeli az esélyeket mind a rövid, mind a hosszú távú létbiztonság megteremtésére. Az ilyen ember a váratlan helyzeteknek, a véletleneknek kevésbé kiszolgáltatott. A saját sorsát is jobb eséllyel, nagyobb százalékban tudja befolyásolni, irányítani.

3. „Jobb nem tudni”

Emlékezhetünk a kedves bérgyilkos történetére Godard *Éli az életét* című filmjéből. A fiatalember robbantási specialista. Ehhez az egyhez ért – de ehhez nagyon. Dinamit, gyutacs, kanóc, gyufa, futás, bumm. A fiatalember számtalanszor végrehajtotta ezt a műveletsort. Ezúttal is minden menetrendszerűen zajlik: dinamit, gyutacs, kanóc, gyufa... Ám amikor a futásra kerülne a sor, hősünk – életében talán először – elgondolkodik. „Milyen érdekes, hogy egyik lábunkat a másik elé téve haladunk előre!” Így a haladás elmaradt, de a bumm, az nem. Mi ebből a tanulság? Talán a következő: Olykor a gondolkodás ártalmas az egészségre.

Ebben a témakörben mások is megszólalnak. „Amiről nem tudok, amiatt nem bánkódom.” Ezt a filozófustól szokatlan megállapítást Ludwig Feuerbach teszi a XIX. század közepén. Valóban: valaminek az ismerete megzavarhatja a lelki nyugalomunkat. Bizonyos esetekben jobb nem tudni az egészről. A tudati állapot erősebben hat a tényeknél, ezért – itt és most, valamilyen vonatkozásban – olykor fontosabb lehet náluk. A hiányos tudás, a nemtudás segíthet elkerülni egyes feszültségeket, konfliktusokat – legalábbis átmenetileg. (De ez az „átmenetiség” olykor akár egész életünkön átvélhet.) Ennyiben a nemtudás úgy is megjelenik, mint a rövid távú pszichikai önkímélés, önvédelem eszköze. A nemtudás hozzájárulhat a pillanatnyi lelki egyensúly eléréséhez.

A szabadságra következetesen törekvő egyén kénytelen tudatosan szembenézni a teljes helyzettel, a létezés problémájának egészével:

tisztába jönni a hosszú távú létfeltételekkel és azok veszélyeztetettségével („jó tudni”). Ezért szemléletében és gyakorlatában – a nagyobb biztonság reményében – fölkapcsolódik az életben maradás horizontjára: a létprobléma magasabb, mert átfogóbb szintjeire.

A pillanatnyi szabadságra (a rövidebb távon pszichikai egyensúlyra) törekvő egyén – aktuális állapotának megkönnyítése érdekében – megteheti, hogy tudatosan leegyszerűsíti a helyzetet: lekapcsolódik valamilyen problémáról. Azt is megteheti, hogy a létezés kérdéseiről nem vesz tudomást: következetesen eltekint, elvonatkoztat tőlük. Radikálisan megkerüli a kihívásokat. Úgy próbálja megnövelni a (szubjektív, illetve rövid távú) szabadságát, hogy elhárítja, eltávolítja az egész problémát. Mentesheti magát annak a gondjától. Azáltal szabadítja fel magát a terhe alól, hogy nemlétezőként kezeli. („Ilyen ügyet nem ismerek.” „Nekem ez nem gond.” „Nincs ilyen problémám.” „Ez nem az én problémám.”) Nem zavarja, hogy valamilyen létkérdésre nincs válasza – hiszen számára maga a kérdés sem létezik. („Ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.” „Nincs ilyen kérdés sem.”) Van, aki ösztönösen vagy tudatosan úgy ítéli meg, hogy bizonyos dolgokról (problémákról, nehézségekről, ellentmondásokról) jobb nem tudomást venni, „jobb nem tudni”. Így érezheti magát felszabadultnak, szabadnak. A „jobb, nem tudni” szabadsága: a létbeli fenyegetettségek tudati megkerülése. A „jobb nem tudni” szabadsága taktikai szabadság.

A tudniakarás – tudninemakarás alternatíva olyan dilemmát mutat, amely nem pusztán elméleti jelentőségű. A benne való választásnak – több szempontból – gyakorlati következményei is vannak. Egyrészt: bizonyos ismeret olykor veszélyeztetheti a lelki békét, sőt akár magát az életet (vö. a bérgyilkos esete). Ugyanakkor a másik oldalról nézve a „jobb nem tudni” álláspontja és gyakorlata eleve, módszertanilag vonatkoztat el a teljességtől. Vagy úgy, hogy nem törekszik a megszerezhető ismeretekre. (Az elérhető tudás elérésének nemakarása.) Vagy úgy, hogy eltekint a már megszerzett ismeretektől, gyakorlatilag zárójelbe teszi azok egy részét. (A meglévő tudás alkalmazásának nemakarása.) Az ilyenfajta nemtudás pedig ténylegesen, objektíve a nemtudás tárgyával kapcsolatos felelős cselekvés nemakarása.

4. A nemtudás kellemessége

Minden gesztus – objektíve, funkcionálisan – létválasz. Az emberi létezés nagy alapkérdéseihez való „hozzászólás”, velük kapcsolatos gyakorlati állásfoglalás. Vannak, akik tisztán akarják látni, hogy „mit cselekesznek”. Hogy valamely szóbeli vagy gyakorlati gesztussal óhatatlanul mi mindenhez (milyen különböző események megtörténtéhez) adják egyidejűleg a hozzájárulásukat. Értetni akarják azt a világot, amelyben élnek – és felelősen viszonyulni hozzá. Mások nem feltétlenül akarnak szembenézni,

tisztában lenni azzal, hogy „mit cselekesznek”. (Némelyek ösztönösen fordítják félre a fejüket, fogják be a fülüket, és vannak, akik tudatosan teszik ezt.) Mindkét viselkedésnek, viszonyulásnak megvan a maga belső logikája. Ellentétük lényegében a szabadságra való következetes törekvés és a pillanatnyi, rövidebb távú lelki egyensúlyra való törekvés alternatíváját mutatja.

Tudni lehet, hogy megbomlott az ember és a természet közötti egyensúly. A modern civilizáció (termelés, fogyasztás, életmód) jelenlegi formája súlyosan károsítja a természeti környezetet. Számos olyan következménnyel, melléktermékkel jár, amely rontja az emberi élet feltételeit a Földön. Sőt, azt a tendenciát hordozza, hogy hosszabb távon felszámolja ezeket az életfeltételeket. Úgy is mondhatjuk, hogy az emberiség jelentős természeti (környezeti) adósságot halmozott fel, amelyet – ha igényt tart elviselhető földi létezésre – kénytelen fokozatosan visszatörleszteni. Az adósságszolgálat teljesítésének halogatása esetén a Glóbusz belátható időn belül „elengedi” az adósságot abban a formában, hogy teljesen megszakítja a kapcsolatot az emberrel. Ez más szavakkal a planetáris szintű természeti egyensúly végzetes megbomlását, az emberi élet feltételeinek megvonását, az emberiség elpusztulását jelenti.

Tudni lehet, hogy az emberiség erőinek gyarapodása a történelem során igen egyenlőtlenül ment végbe. Egyes népek, országok, régiók aránytalanul több természeti forrást használtak fel másoknál. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a többiekénél nagyobb természeti adósságot csináltak. Korunkra jellemző, hogy zajlik a korábban lemaradt országok jelentős részének erőltetett ütemben történő iparosodása – ami együtt jár a környezetszennyezés gyors növekedésével. Mondhatni: olyan időszakban ugrik meg a környezetszennyezés, amikor már amúgy is létkérdés lenne a meglevő természeti adósság csökkentése.

Mindebből adódik egy kellemetlen összefüggés. Ha a Glóbusz javai – mintegy globális polgárként, a „globális nemzet” tagjaként – mindenkinek „jár” (amit bizonyos nézőpontból nehéz elvitatni), akkor ennek folyományaként az erőforrások használatából (így a természeti környezet túlhasználatából, pusztításából) is mindenkinek arányosan „jár”. Mivel a korábban iparosodott országok a rájuk arányosan eső résznél már jóval többet használtak el a Glóbusz erőforrásaiból, jelenleg a környezetrombolásban visszamaradottakra eső hányad törlesztése is lényegében őket illeti. Ez aktuálisan azt jelenti, hogy a korábban iparosodott országok részéről indokolt átvállalni az emberiség természeti adósságának azt részét is, amely a lemaradt, még iparosító országokra esik.

Tudni lehet, hogy megbomlott az emberiség részei (régioi) közötti egyensúly. A korábban iparosodó országok nemcsak a természeti erőforrásokat, hanem más országok, régiók lakosságát (politikai illetve gazdasági gyarmatosítás, rabszolgamunka, gyerekmunka stb. révén)

is kiaknázták a gazdasági felhalmozás (tőkeértékesülés) folyamatában. Ennek nyomán megszűnik az őslakosság korábbi öfenntartó képessége és népesedésszabályozási gyakorlata, feloldódik a nyelvi és kulturális hagyománya stb. Következmény: monokultúra, páriálét, tömeges éhhalál. Az emberiség globális egyensúlyának megbontása során ily módon a korábban iparosodó, gyarmatosító országoknak a természeti adósság mellett egy másik adóssága is keletkezett: azokkal szemben, akiknek a rovására mindez történt, egyfajta – mondhatni – történelmi adóssága. Úgy is tekinthető, hogy amikor az őslakosság kiaknázásával a gyarmatosítók hitelek vettek föl a gyarmatosítottaktól, akkor gazdagság felhalmozása és tartozások (visszatörlesztési kötelezettségek) felhalmozása egyidejűleg történt. Míg a planetáris természeti egyensúly megbomlása az emberiség létét, addig az emberiség egyensúlyának felbillenése annak biztonságát veszélyezteti (megélhetési menekültek, globális bűnözés, nemzetközi terrorizmus keletkezése, terjedése, erősödése stb.).

Tudni lehet, hogy a legtöbb országban megbomlott a társadalmi egyensúly. A jelenleg domináns társadalmi rendszer alapvetően a gazdasági növekedésen nyugszik. Fennmaradásának feltétele a végtelen növekedés követelménye. Az újabb és újabb technikai forradalmasodások következtében növekszik a termelékenység: ugyanannyi munkaidő alatt egyre több termék állítható elő. De a növekvő árumennyiség előállításához kevesebb bémunkás szükséges. Ezért – világméretben – mind több tulajdon nélküli (termelési eszközzel vagy annak birtoklásával nem rendelkező) egyén nem jut munkalehetőséghez, így jövedelemhez. Növekszik a munkanélküliek – más szóval a gazdaságilag és társadalmilag „használatlan” népesség – létszáma. Ezek az emberek fölöslegesnek bizonyulnak – termelőként. Ugyanakkor fogyasztóként egyre nagyobb igény mutatkozik rájuk, mivel a rohamosan növekvő árumennyiséget – a profitszerzés folyamatosságának fenntartása érdekében – el kell adni. Vásárlóként tömegméretekben van szükség a piacon olyan emberekre, akik – részben kiszorulva a termelésből – valójában nem rendelkeznek (eleve nem rendelkezhetnek) az áru kínálat által igényelt fizetőképességgel. Az utóbbi évtizedekben a gazdaság számára szükséges piaci vásárlóerő legyártása – növekvő mértékben – jövedelemszerzés helyett mesterségesen, hitelnyújtások segítségével történik. Tudni lehet, hogy növekvő számú állampolgár kerül a megélhetés biztonságát nélkülöző páriálét, illetve az ettől való veszélyeztetettség állapotába. A megélhetési tulajdonnal (birtoklással) nem rendelkezőket a páriálét, a másik oldalon levőket a megélhetési bűnözés (és a hagyományos bűnözés) erősödése fenyegeti.

Tudni lehet, hogy korunkban veszélyeztetve van a személyiségnek mind az integritása, mind az autonómiája. A társadalmi érvényesülés

(sőt egyáltalán a társadalmi létezés) azt követeli meg, hogy a különböző szférákra (alrendszerekre) tagolt társadalomban az egyén hol ilyen, hol olyan legyen (a siker érdekében alrendszerenként máshogy viselkedjen) – és egyik társadalmi területen sem lehet önmaga. Hátrányossá válik, ezért elsorvad az a személyiséget összeszervező, összetartó belső struktúra, amely az egységes értékrend, világkép, viselkedés előfeltétele. A gyógyuláshoz – egy nézet (Salvatore Puledda) szerint – odáig kellene visszahátrálni, ahol az emberiség elrontotta: a reneszánsz kori személyiség teljességéhez. Az egységes személyiség elenyészésének tendenciájából szervesen adódik az egyediség feloldódása. Elszemélytelenedésbe, „uniformizálódásba” torkollik a személyiség szabványosítása: sajátos egyediségének, személyes jellegének feladása.

A másik jellegzetes fejlemény, amely az egységes személyiség elenyészésének tendenciájából adódik, az egyén önállótlaná válása. Korunk jellemzője „a túlszervezettség, amelynek gyámkodó hatása a megszervezendő emberek számával együtt növekszik” (Konrad Lorenz). A kívülről szervezett egyénből nemcsak a döntési képesség hal ki, hanem maga a személyes döntés igénye is. A tünetek „ember voltunk hanyatlásával”, elvesztésével fenyegetnek.

Tudni lehet, hogy az említett egyensúlyhiányok és fenyegetettségek nem véletlenszerűen kerülnek egymás mellé, csokruk nem esetlegesen áll össze. Végső elemzésben valamennyiük alapvetően egy töről fakad (mondhatni egy „kertből” származik). Keletkezésüknek és folyamatos újratermelődésüknek döntő kiváltó oka: a fennálló társadalmi rendszer.

Tudni lehet a vázolt összefüggésekről (veszélyekről, fenyegetettségekről) – de nem „kötelező” tudni. Sokkal kényelmesebb, kellemesebb ezeket a zavaró tényezőket nem figyelembe venni. Mit tegyek, ha nem kívánok foglalkozni az emberiség természeti adósságával, a planetáris kihívás kérdésével? Ha nem kívánok foglalkozni az ehhez is kapcsolódó történelmi adósságokkal? Mit tegyek, ha meg akarok szabadulni attól az aggodalomtól, hogy emberek tömegei maradnak létfenntartási, megélhetési lehetőségek nélkül? Hogy társadalmilag fölöslegesnek bizonyulnak? Hogy a gazdasági-társadalmi integráción kívül rekedve megélhetési bűnözésre kényszerülnek? Hogy elenyészik a személyiség egyedisége és autonómiája? Hogyan tudom elkerülni, hogy ezek a problémák kellemetlenségeket okozva nekem minduntalan háborgassanak, megzavarják a lelki nyugalmamat? A megoldás egyszerű: nem veszek tudomást a létezésükről. Elvonom, elterelem róluk a figyelmemet, megvonom tőlük az érdeklődésemet. („Szóra sem érdemes!”) Másra gondolok, másfelé tekintek. Ösztönösen vagy tudatosan mással foglalkozom, másról beszélek. Nem vagyok hajlandó számolni velük.

„inkább, mintsem édes hazánk”
(Katona József: Bánk bán)

Jelen írás szemléletmódja két tapasztalati alappilléren nyugszik.

1. Azt tapasztaljuk, hogy az emberek általában szeretnek játszani, szívesen foglalkoznak valamivel „öncélúan”, pusztán önmagáért a játékért, annak örömeiért. Ha ezt általános magatartásként tapasztaljuk, akkor nincs olyan – az emberi természetben belüli maradó – alapunk, ahonnan megkérdőjelezhetnénk ennek a hajlamnak a jogosultságát. El kell fogadni, hogy a tapasztalatok szerint az emberi viselkedéshez szervesen hozzátartoznak a kedvtelések, játékosságok, hobbik.

2. Azt tapasztaljuk, hogy az emberek általában törekszenek létfeltételeik – igen eltérő módokon történő – megteremtésére, befolyásolására. Szembesülni kénytelenek a létezés, az életben maradás – különböző szinteken jelentkező – kihívásaival, feladataival, problémáival: az alkalmazott szóhasználat szerint a nagy létkérdésekkel. Az emberi szabadság feltétele a velük való minél teljesebb szembenézés. (Ez a szabadság annál biztonságosabban alapozható meg, minél átfogóbb létkérdéshez kapcsolódik.)

A spontán játékosságok és a létkérdések többnyire összeütközésbe, konfliktusba kerülnek egymással. Az írás arra a következtetésre jutott, hogy megbékélésükre akkor van esély, ha az egyéni kedvtelések (hobbik) kialakulásában segítségre van az illető tudatos szabadságtörekvése. Nevezetesen: ha az emberi szabadsággal kapcsolatos létkérdések ismeretében (illetve rájuk épülő gyakorlatban) tudnak kiformálódni a személyes örömök, kedvtelések, hobbik. A spontán kedvtelések és a létkérdések egyébként antagonisztikus kettőssége egyrészt a „létalapú” örömökben, másrészt az ugyan nem „létalapú”, de a kardinális létkérdésekkel mégsem ellentétbe kerülő örömökben oldódhat fel.

Minden gyakorlati és szóbeli tett állásfoglalás. Különböző vonatkozásaiban különböző állásfoglalás. Objektív funkcióját tekintve: létválasz. Különböző vonatkozásaiban különböző létválasz. A tudatos létválasz mellékfunkciója: viszonyulási, strukturális viselkedési mintát mutat. Figyelemfelhívás.

A szabadságra következetesen törekvő egyén kénytelen a „jó tudni” álláspontjára helyezkedni. Így előbb-utóbb eljuthat az emberi létezés átfogóbb szintjeinek a szemléletéhez. Eljuthat a nagy létkérdések átlátásához. Az emberiség veszélyeztetettségének a felismeréséhez, megértéséhez és személyes megéléséhez.

Innen, a nagy létkérdések (illetve az általuk hordozott fenyegetettségek) szemléleti magaslatáról, horizontjáról tekintve bármiféle másról beszélés mellébeszélésnek mutatkozik. (Létkérdések helyett olyasmivel

való foglalkozásnak, ami nem létkérdés.) Mint valami fontosabbnak az eltitkolása. Félreorientálás, figyelemelterelés. Minden „másról beszélés” (nem feltétlenül szándékát illetően, de objektív funkcióját tekintve) félrevezetésként jelenik meg, egyúttal – csaknem valamennyi esetben – ártalmas hatással járó tevékenységként. A nagy létkérdések felől szemlélve – szigorúan véve – minden „másról beszélés” a nemlét melletti állásfoglalás. (Ezt az összefüggést akkor is indokolt figyelembe venni, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a reális cselekvés számára többnyire eléggé elvont.)

Sőt – ezen az állásponton – nemcsak a spontán kedvtelések, hobbik, hanem a valamilyen konkrét szempontból hátrébb, alacsonyabban elhelyezkedő létszintek is gyanúba keverednek. A konkrét helyzetekben a különböző létkérdések sem egyenértékűek. Ha valakinek a pusztán biológiai léte van veszélyben, akkor innen nézve az olyan – egyébként döntően fontos – létkérdés, mint az emberi mivolt megőrzésének kritériumát képező személyiségvédelem is mellébeszélés. Az egyén éhhalála általában leértékeli, súlytalanná teszi azt a szempontot, hogy autonóm személyiségként halt-e éhen az illető. Ha az emberiség egészének léte van veszélyben (planetáris fenyegetettség), akkor a modern civilizáció bizonyos eredményeihez (például kényelmi megszokásokhoz, jogi formákhoz) való feltétlen ragaszkodás is mellébeszélés. Az emberiség elsüllyedésével úgyis elsüllyed valamennyi civilizációs vívmány. Ha az emberiség egészének léte van veszélyben, akkor az ezzel szembekerülő különböző országos érdekekhez való ragaszkodás is mellébeszélés. Az emberiség megsemmisülését egyetlen ország sem éli túl. A korábbi Eötvös- és Brecht-idézet (Eszmélet, 97) illusztrálja ennek az „inkább, mintsem édes hazánk” típusú érvelésnek a logikáját.

A pillanatnyi pszichikai egyensúlyra törekvő egyén viszont – mivel ösztönösen vagy tudatosan igyekszik megkímélni magát a belső nyugalma veszélyes témáktól – olykor kénytelen a „jobb nem tudni” álláspontjára helyezkedni. A fenyegetettségeket hordozó létkérdések helyett más dolgokkal foglalkozik. Vagyis a nagy létkérdések felől szemlélve – szándékosan vagy szándékolatlanul – „mellébeszél”. Ezzel a mellébeszéléssel próbálja megvédelmezni a lelki nyugalma, belső egyensúlyát. Az önvédelem ilyen magatartásának elkerülhetetlen mellékterméke, hogy viselkedési mintát mutat. Nemcsak a saját figyelmét tereli el a planetáris stb. fenyegetettségről, hanem a környezetét is. A környezetében lévők számára – akarva-akaratlanul – propagálja, hogy ne a fenti fenyegetettségekkel foglalkozzanak. Hogy ne foglalkozzanak velük. Foglalkozzanak mással.

Említés történt arról, hogy a felsorolt fenyegetettségek a fennálló társadalmi rendszer szerves következményei. Ezért nem meglepő, hogy a rendszer önvédelmi technikái sem a „jó tudni” álláspontját követik. Azt segítik elő, hogy az emberek egyáltalán ne foglalkozzanak a rendszer

egészével. A rá jellemző – természettel, tulajdonnévküliekkel, egyediségre törekvő személyiségekkel szemben egyaránt érvényesített – strukturális erőszakkal.

A „jobb nem tudni” szabadsága taktikai szabadság. A rendszer önvédelmi technikáit vezérlő „jobb, ha nem tudják” taktika áthatja a legkülönbözőbb területeket. Különösen látványosan érvényesül a „jobb ha nem tudják” politikájában, pedagógiájában, médiájában. Ezek a területek – egyáltalában a társadalmi alrendszerek – úgy vannak megszervezve, olyan bürokratikus szabályok szerint működnek, hogy azokat az egyszerű állampolgár nem tudja átlátni. Nem tudja átlátni – de „ne is tudja!” Arra van az adott terület hivatalnoka, a szakbürokrata, aki azt átlátja helyette (miközben egy másik területen ő is egyszerű tudatlan állampolgárként szorul rá az eligazításra). A fennálló társadalmi rendszer működésében a pillanatnyi pszichikai egyensúlyra törekvő egyén tudatlanságszomja, tudatlanságvágya (vágya a nemtudásra) és a rendszer tudatlanságban tartási szükséglete összetetallokozik. Szolgálatot tesznek egymásnak.

A „jobb nem tudni” gyakorlatias, pragmatikus okosságának felszabadító hatása megóvjá az egyént a nagy korproblémák, egyáltalában a létkérdések terhétől, nyomasztó hatásától. Időt és energiát takarít meg nem csupán a mindennapi örömek élvezetére, hanem komoly alkotó tevékenységek végzésére is. Burjánzik a „jobb nem tudni” művészete, a „jobb nem tudni” filozófiája. Sőt, egész tudományágak (bizonyos szaktudományok) a „jobb nem tudni” kategóriájába sorolódnak. Keletkezésük és létezésük végső ontikus alapja a nagy létkérdések szellemi távoltartása, módszertani kiiktatása, kiküszöbölése.

A következő rész a „jobb nem tudni” művészetének, tudományának, filozófiájának a kérdésével foglalkozik.

Az Európát feszítő ellentmondások természete

Mint azt már sok, a jelen válságával foglalkozó, rendszerszemléletű tudós megírta, korunk a globálissá vált kapitalizmus kaotikus, bifurkáló (kétkimenetes) végperiódusa (Wallerstein 2010), „csomópontválság”,¹ amelyből egy új társadalmi és világrendszer felé és visszafelé is van út.²

A jövő megjósolásától természetesen mindenki joggal tartózkodik, de a világrendszerek fejlődésében gondolkodóknak és különösen azoknak, akik emellett még a kapitalizmus lényegi működési módját is képesek beazonosítani, nincs kétségük afelől, hogy előbb vagy utóbb – tehát ha máskor nem, akkor a rendszer, egy ki tudja, milyen formájú, ideiglenes restaurációja után – a társadalomnak elkerülhetetlenül egy gyökeresen másfajta létformájára következik. Ezt következtetést még a Rosa Luxemburg-féle „barbáros” („amennyiben szerencsénk van”) alternatíva³ sem söpri le, sőt még inkább szükségessé teszi a pusztítással fenyegető rendszer leváltását.

E problémát feszegeti Samir Amin és Michael Aglietta (Amin 2013a; Aglietta 2013) is, a mai válságos-kaotikus, bifurkáló világrendszer két elképzelhetőnek vélt kimenetelét jelenítve meg az Európai Unió kapcsán. Amin a világrendszer és az EU felbomlásának, Aglietta viszont megmaradásának esélyét tartja elkerülhetetlennek, és mindketten a saját jövőképük kíváncsatos/lehetséges forgatókönyvét írják le.

Aglietta arra szavaz, hogy a regionális kormányzás (európai „fiskális unió”) révén szüntessék meg az Unión belüli kiáltó és önpusztító fejlettségi különbségeket, míg Amin abból indul ki, hogy ez lehetetlen. Samir Amin Európa válságának megoldására ugyanazt kínálja, mint egy másik írásában általában a globális kapitalizmus válságára: a nemzeti szuverenitás visszaállítását, amely az alfája annak a demokratikus és haladó harcnak, amely a globális monopoltőke nemzetközi jogrendjének uralma ellen kell irányuljon a világon mindenütt (Amin 2013b).

Aglietta okfejtésében a politika játssza a vezető szerepet. A szerző nem használja ki a lehetőséget, amelyet a közös pénzekre vonatkozó gazdaságtörténeti visszatekintése a mélyebb összefüggések feltárására nyújt. Elsőként a kormányok válságkezelésének hibáit, „a kínos politikai kompromisszumokból adódó félintézkedéseket” hozza fel, amelyeknek eredményeképpen úgy nőttek az államadósságok, hogy a magánadósságok nem csökkentek. Szerinte az Uniót „ideológiai konzervativizmu-

sa” akadályozta meg abban, hogy a növekedést bátorító költségvetési intézkedéseket hozzon, az európai jegybank (EKB) jogosítványait erre vonatkozóan erősítse meg. Ezt követi a cikk legértékesebb része, ahol Aglietta gazdaságtörténeti példákkal (az aranystandard és az európai árfolyam-mechanizmus kudarcaival) illusztrálja a merev árfolyamrendszert eredményező egységes valutarendszer strukturális hibáit, a közös monetáris rendszernek az eurózónán belüli fejlettségbeli különbségeket erősítő hatását. A piacgazdasági törvényszerűségek e remek összefoglalója után azonban ismét egy politikai szempont következik, nevezetesen, hogy az euróhoz és az EKB-hoz nem társul politikai szuverenitás, vagyis állam, vagy ha mégis – itt megint egy ellentmondás – akkor az Németország, de az sem kellőképpen, bár ez („*ha Berlin felvállalná a jó szándékú vezető szerepét*”) megoldást jelenthetne. Görögország helyzetét a klientúrán alapuló politikai rendszer, az elégtelen adóbehajtás, a csődközelben a pénzpiacok spekulációs viselkedésének adósságot növelő hatása, a Trojka⁴ növekedésellenes megszorító csomagjai okozták vagy súlyosbították. A megoldás Görögország számára az euróövezet elhagyása lenne. Végezetül Aglietta elismétli, hogy az eurózóna jövője „*elsősorban Berlínben múlik*”. Azon a német vezetésen, amely „*nem bízik a piacokban*”, „*nagy hangsúlyt helyez a szabályokra és regulációra*”, és a válságot mások felelőtlenségével magyarázza. Holott – ismeri el önmagának ellentmondva Aglietta – a német bankrendszer is tele van mérgezett papírokkal, és a német gazdaság nem teljesítene ilyen jól egy másfajta, szigorúbban szabályozott vagy kisebb eurózónában.

Bármely konzervatív lapban olvashatunk arról, hogy az eurót költségvetési unióval lehet/kell megmenteni. Aglietta ennél csak néhány hangzatos frázissal megy tovább. Szerinte „*az eurónak valódi valutává kell válnia*” és evégből „*létre kell hozni egy demokratikus felhatalmazással rendelkező költségvetési uniót*”. A tagországok ellenőrzése alatt lenne a „középtávú” költségvetési politika, amelynek célja a „hosszú távú” növekedés finanszírozása (sic!), a költségvetési politikát pedig az EKB által irányított tág európai kötvénypiac támogatná. Ez jelentené a „*gyógyírt [...] az euróövezet mélyebben fekvő problémáira*”, úgymint a növekedés hiánya és a fejlettségi polarizáció.

Aglietta forgatókönyve egyszerűen arra a feltételezésre épül, hogy a közös európai költségvetés a németesen precíz gazdálkodással és a pénzek átcsoportosításával segítheti a gyengébbek felzárkózását. Ezenközben fel sem veti azt a kérdés, hogy kik és mire hatalmazná fel „demokratikusan” a költségvetési uniót, hogy mire jó, kit szolgál, és mit eredményez a „növekedés”.

Samir Amin mindkét, egymást kiegészítő cikkének (Amin 2013a; Amin 2013b) látószöge szélesebb, logikája feszesebb, és a hierarchiák hierarchiája által jellemzett világképbe illeszkedik. Az Unióra koncentráló cikkében (Amin 2013a) a szerző mindenekelőtt az EU–USA összehasonlítást zúzza szét, amikor leszögezi, az Európai Unió fejlettségi és függési

rendszere inkább hasonlítható az Észak- és Dél-Amerikát is magában foglaló régióra, mint csak az USA-ra.⁵ Másrészt Európa maga is az amerikai hegemonia által vezetett „kollektív imperializmus” (a „Triász”⁶) alávetett, „komprádor” státuszú hatalomgyakorlója a világrendszerben (Amin 2013a, 60). A soknemzetiségű, nagyon különböző múltú, kultúrájú és fejlettségű EU-ban nincs, nem lehet „európai identitás”. Az Európai Unió a „kiterjesztett monopolkapitalizmus” modellje, a perifériáknak a „magországok” erős tőkéje alá rendelését szolgálja. A kapitalizmus logikája nem az felzárkózást, hanem az egyenlőtlenségek mélyülését eredményezi. Az euró – mondja Agliettával egybehangzóan – csak tovább erősítette az egyenlőtlen fejlődést. Ezért az euró válsága az Unió válságát jelenti. Az „Európa-projekt” csak úgy menthető meg, ha 1. az államok visszakapják szuverenitásukat és valutájukat, valamint, ha 2. a kapitalizmust rá lehet venni, hogy másként működjön, mint ahogy a tőke logikája diktálja. Vagyis sehogy: az euróövezet és az EU előbb-utóbb szétesik. Ekkor (illetve már most is) teret nyernek a szélsőjobboldali erők, amelyek azonban a kapitalizmusnak nem alternatívái, hanem erősítői. Amin szerint ebből a progresszív, „hiteles... néppárti, népet szolgáló” nacionalizmus térnyerése jelentheti a kiutat. Ugyanis a nemzeti gazdasági szuverenitás visszaszerzése a feltétele annak, hogy megkezdődjön a monopóliumok globális („kiterjesztett”) uralmának leépítése, kisajátításuk és közvetlen népi ellenőrzés alá vételük útján. Ehhez elkerülhetetlen az euróval és az Unió jogrendjével való szakítás, hiszen szerte az EU-ban egyidejűleg nem lehetségesek olyan politikai viszonyok, amelyek ezt lehetővé tennék. Az Unió eddigi lépései és tervei is csak a növekedést, a versenyképességet, a finanszírozást szolgálták, a demokrácia nem érvényesül.⁸ Ugyanakkor Amin elismeri, hogy bár a kiterjesztett monopóliumok rendszere ellen világszerte demokratikus társadalmi erők „lépnek harcba”, továbbra sincs „a láthatáron az internacionalizmus újjáélesztésével kecsegtető semmilyen mozgalom”, Európában pedig „hiányzik az antiimperialista dimenzió a harc mezejére lépők tudatából”.

Mindezek után kérdés, lehetséges-e a kapitalista Európában demokratikus ellenőrzés alá vetett közösségi költségvetést létrehozni. Lehetséges-e úgy átirányítani a kapitalista gazdaságban az állam által begyűjtött jövedelmeket, hogy azok az országok között fejlődéskegyenlítő hatással bírnak? Másfelől széteshet-e az Unió szuverén tagországokra, és ha igen, ezek a szuverén államok milyen feltételek esetén látnának hozzá a monopóliumok kisajátításához? Létezhet-e a XXI. század Európájában „progresszív nacionalizmus”?

1. Megoldja-e a közös költségvetés az EU alapvető problémáit?

Az euróövezet valóban felerősítette, de nem létrehozta az Unió divergens tendenciáit.⁹ Azokat ugyanis a tőke logika szüli (és nem a politikusok hibái),

amit Amin, Agliettával ellentétben, helyesen ismer fel. A piaci életben maradás záloga a versenyképesség, amely lényegében nagyobb profitabilitást, ehhez pedig mindig csökkenő egységnyi munkaerőköltséget követel.

A tőke olyan, mint a víz, amely megtalálja a legrövidebb utat vonzáspontja, a föld centruma felé. A tőke is, ha – mint a neoliberais globalizációban – szabadon áramolhat, mindig megtalálja a számára legkedvezőbb megtérülési feltételeket. Például úgy, hogy magasabb inflációjú országokban fektet be alacsony kamatokon felvett hitelből. Vagy úgy, hogy a második vonalú technológiákat kitelepíti alacsonyabb bérű országokba. Ezeket a lehetőségeket a fejlettségbeli különbségek nyújtják számára: a kevésbé fejlett országokban rendszerint az infláció nagyobb, a bérek pedig alacsonyabbak. Csakhogy a tőke odaáramlásával a fejlettségbeli különbségek nemhogy megrögzülnek, de még növekednek is: a beáramló tőke nyomán fellendülő termelés felhajtóerővel bír a bérekre, növeli az inflációt, ami rontja az ország export-versenyképességét, ösztönzi az importot, serkenti az állampolgárok, a vállalatok és az állam eladósodását, egyszerre külső és belső egyensúlyhiányt okoz. Vagyis a periféria a globalizációban hajlamosabb a válságra, mert a tőke ciklikus elértéktelenedése elsősorban a perifériákon jelenik meg. A válságkezelés megszorításai ismét visszafogják a béreket, kiséprük a perifériára telepített, a centruméhoz képest mindig elavult technológiákat, s mindezzel egyrészt megemelik az ott realizálható profitrátát, másrészt utat nyitnak egy újabb termelési ciklus előtt.

A perifériás országokban eleve fejletlenebbek az intézmények, az állam szabálykövető magatartása, az innovációs kapacitások stb., mint a centrumban. Ezért az ilyen országok számára végső soron más út nincs is, mint a fejlett országokból érkező termelési impulzusok (tőke és kereslet) kihasználása. De éppen a perifériák e hiányosságai teszik lehetővé a centrumtőke számára saját termelésének kiterjesztését, a magasabb profitot, amelyet csak részben és csak addig forgat vissza a perifériára, amíg ott a megtérülési lehetőségek kedvezőek. *„A szuverenitás szűkülése – írja Csáki György (2013) – nem elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a transznacionális társaságok »rákényszerítenek« bizonyos gazdaságpolitikai lépéseket a tőkefogadó országokra, nemzetgazdaságokra, hanem abban, hogy »nem megfelelő feltételek esetén« a tőkét kivonják az adott országból (vagy/és elmaradnak a további befektetések).”* De ha kivonják, megszűnik a periféria fejlődésének hajtóereje, miközben a termelés egy másik perifériális országban fellendül – ahol megismétlődik ugyanez a tánc. Amíg pedig a centrum tőkéjének alkalmá van e globális vándorlása, a centrum gazdasága is virágzik.

A tőkének, technológiának, fellendülésnek ez a centrum és periféria közti mozgása valójában nem más, mint a tőkeértékesülési ciklus globalizációs formája.¹⁰ Csakhogy mindez azt jelenti, hogy a centrumtőke értékesülésének, a gyengébb tőkével szembeni nagyobb versenyképességének *feltétele* és egyben *eredménye* a perifériák léte: a perifériákat

a tőke mind történelmileg, mind a jelenben folyamatosan maga teremti. Igaz ez az EU, illetve az eurózóna saját belső periferiájára is.

A széteső piacok nemzetgazdaságokká történő összekapcsolása és a nemzeti valuták megszületése a tőke első lépése volt saját világának megteremtése felé a XVIII–XIX. században. Csakhogy ez az első lépés egyben sírásója is, hiszen a nemzetállamok, amelyek a tőke működéséhez szükséges szabályokat alkotják, a későbbiekben, amikor már a termelőerők a nemzetgazdasági kereteket kinövik, a fejlődés gátjává válnak. A tőke ennek ellenére nem mondhat le a nemzetállamról, a következők miatt.

Egyrészt, a tőke maga is hierarchikus. A kisebb tőkék a nemzeti piacra szorulnak, a legfejlettebb termelőerőket kezükben tartó legnagyobb tőkék kinövik azokat. A kisebb és nagyobb tőkék között is konkurenciaharc dúl, miközben egymástól függenek. A kisebb tőkének is növekednie kell, ha nem teszi, elbukik (ezért olyan nagy a fluktuáció a kis- és középvállalati szférában). A nagytőke értékesülésének feltételei tehát végső soron a kistőke értékesülésének is feltételei, miközben a közvetlen piaci viszonyokban ez éppen ellenkezőleg jelenik meg: a nagytőke konkurenciájával és értékelszívó képességével szemben a kistőke az állam külön politikájára, támogatására szorul.

Másrészt, a nemzeti piacok a globalizációban a *termelőerők* fejlődésének gátjává válnak, de a termelőerők a *tőke formájába* rögzültek. Ez azt jelenti, hogy a termelőerők működtetése, fejlődése csak akkor biztosított, ha a tőke értékesülése biztosított. A termelőerők működésének formaváltását éppen az kényszeríti ki, ha a korábbi forma ellentmondásba kerül a termelőerők igényeivel – amikor a kettő közötti történelmileg kiszabott harmónia felborul. E harmónia felbomlását korunkban a tőke létehez *egyaránt tartozó* nemzetállam és globális szabadpiac ellentmondása jelzi.

Aglietta javaslata szétválasztja a szétválaszthatatlant, amikor ennek az *immanens* ellentmondásnak olyan feloldását kínálja, amely a profittermelés elsődlegességének megkérdőjelezése nélkül megszünteti a nemzetállami szuverenitást. A történelem tanulsága szerint azonban ez soha sehol nem ment végbe békésen és tartósan. A tőke alapzata ugyanis a különböző helyeken a különböző adottságokhoz igazodó, de egyaránt a tőke megtérülésének feltételeit biztosító szabályokat alkotó-fenntartó nemzetállam. A nemzetállamok a minden oldalú elkülönültségre épülő rendszer alkotóelemeiként, a tőkék között folyó konkurenciaharc eszközeiként, egymással is versenyben állnak.

A nemzetállamok feladata tehát ennek a *hierarchizált* tőkestruktúrának a fenntartása, amely a fejlettség különböző fokain különböző szabályokat és intézményeket követel, illetve hoz létre. Ezért e szabályoknak és intézményeknek az egységesítése valamiféle szupranacionális állam által a globális tőkeértékesülés feltételeit rontaná.

Am tegyük fel, hogy mégis létrejön Európában egy nemzetállamok feletti egyesülés. Megoldaná-e ez Európa fejlettségi különbségeinek problémáját? Beszéljenek erről a konkrét tapasztalatok!

Az Eurostat adatai alapján az 1990-es évek közepe óta az eurózóna legrégebbi 12 tagországa reál-GDP/fő értékeinek szórása nőtt, és ugyanez mondható el az EU27-re is.¹¹ De nőtték a különbségek az országokon belül is. Az Eurostat megadja a NUTS2 és NUTS3¹² régiók egyes országokon belüli szórását.¹³ Ez a mutató 1995/96 és 2009 között 18 országban nőtt, és csak Németországban, Spanyolországban és Belgiumban figyelhető meg kis mértékű csökkenés, de az első két ország esetében ez is csak 2001, Belgium esetében pedig csak 2005 után (addig a német és spanyol esetben növekedés, a belga esetben stagnálás volt tapasztaltató).¹⁴

Ha a tagadhatatlanul egységes és újraelosztó-felzárkóztató költségvetéssel rendelkező, egymáshoz az átlagos nemzeti fejlettség miatt mégiscsak közelebb álló régiókkal rendelkező országok túlnyomó többségében is nőnek az abszolút különbségek, akkor mitől csökkennének a különböző fejlettségű országok között azok költségvetési uniója következtében?

Van itt továbbá még egy fontos, megvilágítandó összefüggés: még relatív felzárkózás esetén is nőhet, és általában nő is, a két ország (régió) közti abszolút különbség. Ez a helyzet például az EU27 országa esetén. Az elmúlt bő másfél évtizedben a legszegényebb és leggazdagabb ország (Bulgária és Luxemburg) reál-GDP/fő értéke aránylagosan közeledett egymáshoz: 1995-ben a bolgár GDP/fő a luxemburginak 4,6 százalékát tette ki, 2011-ben pedig már 5,7 százalékát. A két GDP/fő közötti különbség azonban ugyanezen idő alatt 44 ezer euróról 61,2 ezer euróra nőtt!¹⁵ Vagyis a relatív felzárkózás (tehát az, hogy a kevésbé fejlett terület egy idő után aránylagosan kevésbé maradt el a fejlettebbtől) egyben az abszolút lemaradás növekedésével járt. Ennek magyarázata az a matematikai összefüggés, hogy ha két mennyiség azonos ütemben nő, akkor a köztük lévő különbség is ugyanilyen ütemben nő. A különbség szinten maradásához az kell, hogy a kisebb mennyiség növekedési üteme annyszorosa legyen a nagyobb mennyiség növekedési ütemének, ahányszorosa a kiinduláskor a nagyobb mennyiség a kisebbnek. Témánkra vonatkoztatva tehát: minél fejletlenebb egy ország (régió) annál inkább meg kell haladnia növekedési ütemének a fejlett ország (régió) növekedési ütemét a felzárkózáshoz. Ez azt is jelenti, hogy minél fejletlenebb egy régió, annál nagyobb összegről kell lemondani a fejlettebbnek ahhoz, hogy segítse a tényleges (abszolút) felzárkózásban (még azonos növekedési ütem mellett is). Ezért az egymáshoz fejlettségben közelebb álló országok (régiók) között a közeledés jóval könnyebb, a felzárkóztatást szolgáló jövedelemtranszfer-igény kisebb, mint az egymástól fejlettségben nagyon távol állók között.¹⁶

Eddig az adatok és a matematikai összefüggések beszéltek. De vajon miért van ez így, és nem lehetne-e az erősebbek önzetlensége alapján ezentúl mégiscsak felzárkóztatni a lemaradókat? E két kérdésre a válasz egy: a kapitalizmus versenygazdaságának törvényei kizárják a jövedelmek kiegyenlítő hatású visszaosztását általában, és így az EU-ban is.

A közös költségvetésen alapuló felzárkóztatás abban állna, hogy a fejlettebb területek (országok, régiók, vállalkozások) által megtermelt jövedelem, profit egy részét a kisebb jövedelemtermelő-képességgel bíró országok (régiók, vállalatok) számára csoportosítják át. De mivé lenne így a kapitalista termelési mód alapja, hajtóereje, lényege: a verseny? Hogy törekedjék egy vállalat (régió, ország) az alacsonyabb egységköltségre, jobb infrastruktúrára, fejlettebb technológiára stb., ha az ezzel elért pozíciójának jutalmáról (a nyereségről) kisebb-nagyobb részben le kell mondania azoknak a versenytársainak a javára, akiken felülkerekedett? Van-e értelme, és lenne-e indulója annak a futóversenynek, ahol a helyezéseket a végén átlagolják, és minél jobb helyezést ér el valaki, annál többet kell megosztania dicsőségéből (jutalmából) a lemaradókkal?

Ezért a globális tőke számára kedvező európai egyesülés a szabad tényezőallokációt jelenti, a verseny immanens szabályai szerint „jogosan” megérdemelt nagyobb profitból a gyengébb tőkék, országok, társadalmi csoportok számára való „visszaosztást” nem. Lemondana, lemondhatna-e például Németország a maga versenyelőnye által szerzett bevételeinek egy részéről azért, hogy gyengébb versenytársait felfejlessze? Mivé olvadna így versenyelőnye, és egyáltalában mivé lenne a profitérdek alá rendelt növekedés és fejlődés?

Fontos megérteni, hogy itt nem holmi „önzésről” van itt szó. A profitból történnek a fejlesztések – mi másból történhetnének, ha a termelőeszközök magántulajdonban vannak? A jelentős tudományos-technológiai ugrásokhoz jelentős erőforrások kellene, hiszen ilyenek csak a felhalmozott (anyagi, szellemi) termelőerők bázisán lehetségesek. A kapitalizmusban ez azt jelenti, hogy jelentős összegek kellene a fejlődéshez (kutatás-fejlesztés, új termék bevezetése, technológia átstrukturálása stb.), amelyeket csak a nagy profitok képesek fedezni. A profitok „újraosztása” esetén ráadásul érdemes lenne a tőkét a kevésbé fejlett régiókban kevésbé fejlett technológiákba fektetni, hiszen úgy is meg lehetne érte kapni a kellő profitot a máshonnan származó profit újraosztásából. A profit (GDP) újraosztásával a fejlettebb régiók adóbevételei is csökkennének, az infrastrukturális, oktatási, egészségügyi stb. fejlesztésekre kevesebb pénz jutna. Vagyis a fejlett régióban megindulna egy „katabolikus” folyamat, így aztán csökkenne az újraosztható profit (GDP) mennyisége is, ami visszahatna a kevésbé fejlett régió felzárkóztatására. A profitok komolyabb kiegyenlítő hatású „újraosztása” tehát a tőkés keretekben folyó fejlődés ellen hatna.

2. Széthullhat-e az Európai Unió?

A fent elmondottak miatt az EU-ban egyszerre van jelen az egységesülés és a széthúzás ereje (ahogy a tőkében a koncentráció és a konkurencia törvénye), de úgy, hogy az egységesülésben is a különérdekek (a nagytőke különérdeke) játszanak szerepet. Az EU tehát sem nem

fejlődhet szupranacionális állammá (amelynek egy lépcsője a közös költségvetés), sem nem hullhat teljesen szét.

Az EU belső perifériája – vagyis gyengébb tagországai – elmaradottságának, költségvetési egyensúlytalanságának, a rájuk jellemző felelőtlen és korrupt politizálásnak stb. a felszámolása nem önmagáért fontos, hanem azért, hogy egyben lehessen tartani az európai egységes piacot, megőrizni az eurót, a tőke szabad mozgásának és értékesülésének terepét. Ez a méreteiben és mértékeiben globálissá vált tőke elemi szükséglete. A fent elmondottak értelmében azonban a tőke szabad mozgása nem eredményezi, nem eredményezheti ezeknek az egyenlőtlenségeknek a felszámolását, sőt még erősíti is azokat. Ezek felszámolása a kisebb, a nemzetállami keretekben működő tőkék állami segítsége nélkül nem lehetséges (még úgy is csak bajosan, például eladósodás és/vagy a bérek lenyomása árán).

Az eurózónát – és vele az EU-t – belső erők feszítik szét, olyan erők, amelyek – mint arra részben Aglietta is utal – az aranystandard- majd a brette woods-i rendszert és az európai árfolyam-mechanizmust is szétfeszítették. Aminnak igaza van, amikor rávilágít, hogy Európa országai nem egyesülhetnek úgy, mint az USA – egymáshoz történelmileg, kulturálisan, nyelviileg stb. jóval közelebb álló – államai egykoron. Ráadásul, tegyük hozzá, a belső fejlettségi különbségek miatt még az amerikai államok egyesülését is polgárháborúval kellett szentesíteni. Ez az opció természetesen Európa esetében is fennáll, történt is rá több történelmi kísérlet (pl. Napóleon, Hitler), de ezek mind kudarcba fulladtak.

Mind a történelmi tapasztalatok, mind a számszerűsíthető gazdasági folyamatok, mind a verseny logikája arra mutatnak, hogy Európában a nemzeti tőke és a globális tőke sajátos, egymásrautaltsággal terhelt ellentéte, és ennek intézményi megfelelője, a nemzeti és nemzetközi szabályozás ellentéte elérte azt a pontot, amely gúzsba köti a termelőerők fejlődését. A nemzeti létet a termelőerők oldaláról már nem indokolja semmi, el kellene tűnniük, de ezt a verseny logikája, a tőke saját belső hierarchiája nem engedi. A termelés nemzetközi, vagy „szupranacionális” szabályozása pedig tőkés keretek között, tehát ismét a verseny törvényszerűségei miatt, lehetetlen.

Amin csak az egyik felét mondja ki a fent leírt ellentmondásos helyzetnek, amikor azt írja, hogy *„így vagy úgy, hirtelen vagy fokozatosan, de az Európa-projektum, kezdve az eruóövezettel, darabokra fog hullani”* (Amin 2013a, 60). A helyzet ennél rosszabb, mert sem széthullani nem tud az Unió – a termelőerők fejlettsége, a transznacionális vállalatok érdekei és termelési súlya miatt –, sem pedig továbbfejlődni a teljes integráció felé. Ezt csak egy egészen új termelési mód képes megtenni, amely átvágja a termelőerők globális fejlettsége – mint objektív tényező – és a termelők (az egymással versengő tőkék és kormányaik) elkülönültsége – mint történelmileg szubjektív tényező – közti ellentmondást, az elkülönültség megszüntetésével.

3. Létezhet-e a XXI. században progresszív nacionalizmus?

Korunk fő ellentmondása nem a nemzetközivé vált termelőerők és a nemzetközi intézmények között van, hanem a termelőerők és az azokat gúzsba kötő termelési viszonyok között. A XXI. század termelőerőit, mint azt látjuk a transznacionális vállalatok globális hálózatainak globális termelést uraló szerepén, már nem lehet nemzeti szinten működtetni. A nemzet – a nemzeti piac, a nemzetállam – a tőke attribútuma. Vele együtt él vagy hal.

Ez az összefüggés világítja meg, hogyan juthat Aglietta és Amin ugyanannak a helyzetnek az elemzéséből homlokegyenest ellenkező véleményre, mennyiben van igaza mindkettőnek, és ugyanakkor miben tévednek mindketten.

Aglietta és Amin forгатókönyvei ugyanis sajátosan keverik a tartalmi és formai, a szükségszerű és lehetséges elemeket. Aglietta Európa egységesülését óhajtja, de anélkül, hogy ehhez az osztálytársadalom kiküszöbölésének feltételét állítaná: érzékeli a szükségszerű formát, de nem érti annak összefüggését a tartalommal. Forгатókönyve, ha megvalósulna, a globális tőke Európáját hozná el, nemhogy kiegyenlítve, de éppen kiterjesztve és felerősítve a kapitalizmus lényegéhez tartozó egyenlőtlenségeket: a regionális különbségeket, a kisebb és nagyobb tőkék közti különbségeket, az egyes nemzeti munkásosztályok közti különbségeket és legfőképpen a munka fokozott alávetését a tőkének. Így ez az alternatíva már kimunkálása közben – mint azt magunk is láthatjuk – felerősíti Európában a centrifugális erőket, amelyek az Unió szétesése irányába hatnak.

Amin éppen ellenkezőleg jár el, érti a tartalmat, de azonosítja a formával, amelyet ez alapján elvet: az osztályharcszemlélet alapján a tőke korlátozását követeli, de Európa – sőt az egész világ – nemzetállami kereteinek megerősítésével. *„Le kell kapcsolódni”* az imperialista monopóliumok rendszeréről, alulról újraépíteni a globalizációt.¹⁷ A feltörekvő országoknak az önerőre támaszkodás és a Dél–Dél együttműködés felé kell fordulniuk. A monopóliumok kisajátítása megköveteli *„a nemzeti gazdasági szuverenitás kinyilvánítását ... az európai szabályokkal való szembefordulást”* (Amin 2013a, 68), *„nincs alternatívája az európai intézmények és az euróóvezet visszabontásának”* (Amin 2013b, 51–53). Csakhogy a termelőerők jelenlegi – globális – méreteinek ez szögesen ellentmond. A nemzeti szuverenitás visszaállítása e roppant termelőerőknek az elkülönültségi viszonyok alapján történő működtetését jelentené, ami objektív képtelenség. Ki „sajátítaná ki”, vagy „ellenőrizné” a transznacionális vállalatokat? Melyik nemzet, melyik munkásosztály? Itt tehát Samir Amin is elkövet egy logikai hibát. Egyfelől ugyanis leszögezi, hogy a globális monopóliumok népi ellenőrzés alá vétele az unió jogrendjének keretein belül nem lehetséges, mert *„olyan politikai föltételek, amelyek megengednék az ilyen lépéseket, sohasem fognak egyidejűleg létezni*

mindenütt az Európai Unióban”.¹⁸ Másfelől azonban, amikor e kisajátítást a nemzeti keretek között képzelel el, latensen feltételezi, hogy szerte Európában egyszerre jönnek létre olyan politikai viszonyok minden országban, amelyek e kisajátítást lehetővé teszik. Ugyanis, ha ez az egyidejűség nincs, akkor a nemzeti szuverenitás csupán a nemzeti tőkék uralmát biztosítja ott, ahol a fordulat nem következik be, és a globális kapitalizmus összeomlásának egy fázisaként újjáéleszti a nemzeti tőkék közötti imperialista harcot. Ha nem az országok minősített többségében¹⁹ állna elő a társadalmi fordulat, akkor a többi ország tőkéjének összefogásával az alternatív utat választó nemzetek kísérletét gyorsan megbuktatnák. Ma már ehhez talán elegendőek lennének gazdasági eszközök is, de ki lehet-e zárni a fegyveres konfliktus lehetőségét? Ezzel ugyanoda jutnánk, ahol most állunk, csak még nehezebb vagy szörnyűbb körülmények között. A lépéskényszer – a társadalmi létforma megváltoztatásának szükségszerűsége – továbbra is fennállna, és megvalósítása csakis a termelőerőknek megfelelő szinten, globálisan (regionálisan, európai szinten) lenne lehetséges.

De Samir Amin logikai bukfence az ellenkező irányból kiindulva is tetten érhető. Tegyük fel, hogy minden európai országban egyszerre jönnek létre a globális tőke kisajátításának feltételei, és ezt a nemzeti szuverenitás alapján a népi vezetés alatt álló országok elkülönülten hajtják végre. Milyen módon fognak akkor ezek az országok egymáshoz kapcsolódni (maga Amin is elutasítja az autarkiahoz való visszalépést [Amin 2013b, 51])? Piaci alapon? Hiszen ezzel „visszaállna a régi szemét”. Az új társadalmi létforma és a termelőerők mai szintje egyaránt regionálisan (globálisan) tervezett, szolidáris, kooperatív gazdálkodást feltételez. Vagyis nemzetközi összefogást, nemzetközi szabályozást, intézményeket és jogrendet. Önállóságuk alapján tehát semeddig nem jutnának Amin szuverén, a monopóliumokat társadalmi ellenőrzés alá vevő nemzetei. Abban a pillanatban el kellene kezdeniük kiépíteni a saját gazdasági-társadalmi viszonyaikat alapvetően meghatározó, a „szuverenitásukat” csorbító nemzetközi intézményeket, amikor éppen sikerült lebontaniuk azokat.²⁰ E csiki-csuki nemcsak hogy még elméletileg is nehezen elképzelhető, de könnyen belátható, hogy ha gyakorlati formát öltene, roppant időigényes lenne, és rengeteg kárral járna. Ez súlyosan veszélyeztetné az átépítés sikerét, amelyhez pedig napról napra meg kell nyerni a nép többségét, elnyerni aktív támogatását. Egy elhúzódo rendetlenségben – amely valamilyen mértékben minden átépítésnek része – ez a támogatottság gyorsan elolvadna. De ha valaki (mint végső soron maga Amin is) belátja a nemzetközi együttműködés szükségességét, akkor nem kezdheti projektjét annak szöges ellenkezőjével.

Aglietta és Amin forгатókönyvének építőelemeit tehát máshogy kell összerakni: Agliettától átvenni a nemzetközi (itt és most: európai) intézmények megtartásának, erősítésének, a nemzeti szuverenitás lebontásának építőkockáját, Amintől pedig a globális monopóliumok kisajátí-

tásának elemét. A hegeli „megszüntette megőrzés” logikai, történelmi és gyakorlati elve az európai intézmények megragadásának, majd tartalmi és – ehhez igazodva – szerkezeti-formai átépítésének feladatát tűzi Európa népei elé. Minden ettől eltérő kísérlet szükségszerűen olyan kudarchoz vezet, amely ismételten csak ezzel a megoldással orvosolható.

Ez természetesen nemhogy nem jelenti a „nemzeti” politikai téren történő egyidejű, vagy legalább az országok minősített többségében bekövetkező fordulat szükségességének elvetését, sőt egyenesen feltételezi azt, csakhogy nem önmagában, elkülönülten, hanem a nemzetközi porondon való együttes fellépéssel, a nemzetközi intézmények megragadásával együtt.

Az Európa népei előtt álló feladat tehát óriási, és a végrehajtásához szükséges összeszerveződésnek – ahogy azt Amin is hangsúlyozza – nem látszanak jelei még eszmei síkon sem. Ezt majd az a helyzet fogja kikényszeríteni, amely a tőke működésének feltételeként az egységnyi munka árának drasztikus leszorítását eredményezi a fejlettebb országokban is.

Jegyzetek

- ¹ Rozsnyai Ervin szerint a csomópontválságok a rendszer olyan, formációváltást követelő válságai, amelyek megoldásához gyökeresen át kell alakítani nemcsak a gazdasági szerkezetet, hanem a tulajdonviszonyokat és a felépítményi elemeket (az intézményeket, a politikai formákat, az üzemszervezetet stb.) is megküzdve az elavult társadalmi berendezkedéshez ragaszkodó társadalmi erővel (Rozsnyai 2002, 28).
- ² Lévai Imre például a világrendszer evolúciójáról szóló elméleti összefoglaló művében több szerző által adott forgatókönyvek csoportosításából az „*evolútív kontinuitás*” és a „*revolútív diszkontinuitás*” alternatívájához jut (Lévai 2006, 107).
- ³ Rosa Luxemburg egy évszázaddal ezelőtti figyelmeztetését („szocializmus vagy barbárság”) Mészáros István már jóval a globális válság kirobbanása előtt (1999-ben), az imperializmus újabb szakaszáról írva „pontosítja” („*barbárság, amennyiben szerencsénk van*”), utalván a tőke emberellenes működési logikájából következő nukleáris háború lehetőségére, amit már csak a csótányok élnek túl (Mészáros 2005, 91).
- ⁴ Az IMF, az Európai Központi Bank és az Európai Bizottság.
- ⁵ Megjegyezzük, hogy az EU – mint fejlődéskiegyenlítő közös költségvetéssel bíró entitás – mellett az USA-ra történő hivatkozással érvelni amúgy is teljes zavar, hiszen az USA-ban az államok önálló költségvetéssel bírnak, eladósodásuk következményeit maguk viselik a XIX. század közepe óta. A szövetségi kormány kiadásai pedig a legkevesbé sem fejlődéskiegyenlítő jellegűek: az egészségbiztosítást (Medicare és Medicaid), a társadalombiztosítást, a fegyverkezést, valamint, kisebb részben, a minisztériumok és ügynökségek (pl. az Oktatási Minisztérium, Környezetvédelmi Ügynökség) finanszírozását szolgálják. (Lásd bővebben Bájluk-Bráz 2013.)
- ⁶ Az USA, Európa és Japán.

- ⁷ Pontosítva a kifejezést, Amin a „népek és dolgozók internacionalizmusát” javasolja, megkülönböztetésül a szélsőjobb irányába mutató, kirekesztő jobboldali nacionalizmustól (Amin 2013a, 67).
- ⁸ Amin állítását illusztrálja például a következő eset. Amikor 2011 novemberében Jeórijosz Papandreu, Görögország miniszterelnöke népszavazást akart kiírni a megszorításokról, hatalmas felháborodás fogadta ötletét az EU vezetői között. Papandreunak vissza kellett vonulnia, helyébe ideiglenes koalíciós kormány került az USA-ban tanult, egykori EKB-elnökhelyettes Lukasz Papademosz személyében, aki – 1994-től a görög jegybank élén – kulcsszerepet játszott Görögország eurózónába vezetésében.
- ⁹ Lásd Bővebben Artner–Róna 2012.
- ¹⁰ Lásd bővebben Artner 2013.
- ¹¹ Saját számítás a *Eurostat Online*, Statistics by theme, Real Gross Domestic Product per capita alapján.
- ¹² A NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) az Unió regionális felosztásának kódrendszere, a rövidítés után következő szám a szintekre (régiónagyságra) utal. A NUTS3 régiók 150 000 és 800 000 közti, a NUTS2 régiók 800 000 és 3 millió közti, a NUTS1 régiók pedig 3–7 milliós népességszámmal rendelkeznek.
- ¹³ A regionális GDP/fő értékeknek a nemzeti átlagtól való abszolút eltérései súlyozva a régió lakosságának arányával, és ezek összege a nemzeti GDP/fő százalékában kifejezve. E mutató növekedése tehát azt mutatja, hogy az országban regionális különbségek általában nőnek.
- ¹⁴ Olaszországra, Magyarországra és Ausztriára nem állnak rendelkezésre hosszú idősorok, 3 kis országban (Luxemburg, Málta és Ciprus) nincsenek NUTS-regiók. Lengyelország esetében a kezdő év 1999, Spanyolországnál az utolsó év 2007. Forrás: *Eurostat Online*, Statistics by theme, Real Gross Domestic Product per capita, Gross domestic product (GDP) at current market prices by NUTS 2 regions és Dispersion of regional GDP by NUTS 3 regions (%).
- ¹⁵ *Eurostat Online*, Statistics by theme, Real Gross Domestic Product per capita.
- ¹⁶ PI. ha két, az egyszerűség kedvéért azonos lakosságszámú ország vagy régió közti fejlettségbeli arány ötszörös (5:1), vagyis a kettejük különbsége a fejletlenebb régió GDP/fő-jének négyszeresét (a fejletteknek 80 százalékát) teszi ki, növekedési ütemük pedig azonos, akkor – egyéb feltételek változatlansága esetén – ahhoz, hogy a köztük lévő különbség abszolút értéke változatlan maradjon, az kell, hogy a fejlettebb régió a saját növekedésének abszolút mértékéből 40 százaléknyit (a kevésbé fejlett régió GDP-jének 20 százalékával felérő összeget) odaadjon a kevésbé fejlett régióknak. Ha az induló különbség csak kétszeres, akkor ugyanez az arány a növekményből 25 százalék, de ha tízszeres, akkor 45 százalék. Könnyen belátható, hogy a visszaosztás arányának e határértéke az abszolút különbség megtartásának feltételével 50 százalék. Ha a lakosságszám eltérő, az értékek a természetesen a lakosságszám arányaival korrigálódnak, és adott esetben még ennél is nagyobb áldozatot követelnek a fejlettebb régiótól.
- ¹⁷ Ennek egyik gyakorlati kísérlete folyik a mexikói Chiapasban a Zapatista Nemzeti Felszabadító Hadsereg vezetésével már lassan 20 éve. (Lásd erről Aguirre Rojas, 2012.)
- ¹⁸ Amin 2013a, 68.
- ¹⁹ A minősített többség itt azt jelenti, hogy az adott nagyrégióban (jelen esetben Európában, de igaz ez a globális szintre is) a meglévő, de legalább mozgósít-

ható gazdasági erőben, technológiában (beleértve a haditechnikát is) és népességben *együtt* erőfölényben kell lenniük az új társadalmi létforma kialakításában elkötelezett erőeknek.

- ²⁰ Amin maga is kimondja saját végkövetkeztetése ellenérvét: „*Nem lehet visszalépni a tőkés fejlődés korábbi szakaszába, a tőkés ellenőrzés központosítása előtti szakaszba*” (Amin 2013a, 67). Itt figyelmen kívül hagyja, hogy a „központosítás” nem egyszerűen a tőke koncentrációját és centralizálását jelenti, hanem egyben a roppant termelőerők működtetésének szükségszerű formáját is.

Hivatkozott irodalom

- Aglietta, Michael 2013: Az európai örvény. *Eszmélet*, 97. (2013. tavasz), 72–92.
- Aguirre Rojas, Carlos Antonio 2012: *Engedelmeskedve parancsolni. A mexikói neozapatizmus politikai tanulságai*. Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány
- Amin, Samir 2013a: Az európai rendszer programozott összeomlása. *Eszmélet*, 97. (2013. tavasz), 56–71.
- Amin, Samir 2013b: A jelenkori kapitalizmus összeomlása. *Eszmélet*, 97. (2013. tavasz), 41–56.
- Artnér Annamária 2013: A perifériás fejlődés anatómiájához – Brazília. *Eszmélet*, 98. (2013. nyár), 69–90.
- Artnér Annamária – Róna Péter 2012: Eurosz(k)epszis: az optimális valutaövezet elmélete és az euró gyakorlata. *Köz-Gazdaság*, VII. évf. 1. (2012. február) 83–102.
- Bájluk-Bráz Lehel 2013: Az Amerikai Egyesült Államok szövetségi költségvetésének története. *Kutatási Fórum*, Debrecen, 2013. január 11. <http://www.doktori.econ.unideb.hu/download/pdf/kutatasiforum/2013jan/Bajluk.Braz.Lehel.pdf> (Letöltés: 2013. április 30.)
- Csáki György: 2013: Globalizáció és gazdasági szuverenitás. *Magyar Tudomány*, 4. <http://www.matud.iif.hu/2013/04/04.htm> (Letöltés: 2013. 04. 30.)
- Eurostat, Online database, Statistics by theme <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes> (Letöltés: 2013. április 30.)
- Lévai Imre 2006: *A komplex világrendszer evolúciója*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Mészáros István 2005: *Szocializmus vagy barbárság, mint történelmi alternatíva*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, Rozsnyai Ervin
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány

Az európai integráció politikai gazdaságtana

A politikai gazdaságtan egyik leghasznosabb gondolati eleme Antonio Gramsci „hegemón diskurzus” fogalma, amelynek lényege, hogy a társadalom tetején lévők társadalmi közérdekként képesek reprezentálni saját osztályérdekeiket. Bár a parlamentáris demokráciákban jogi értelemben sajtószabadság van, *preventive*¹ a közvitákat mégis sikerül úgy szűkíteni, hogy a társadalom kevésbé képzett és kevésbé érdeklődő többségét már csak a hegemón diskurzus érje el. Formailag támadhatatlan, tartalmilag lehatároltan konszenzusteremtő mindez.

A 2008-ban kirobbant globális gazdasági válság megnyitotta a teret számos ilyen módon mediatizált konszenzus újraindítására. Az egyik ezek közül az európai integráció fél évszázados múltjának, de még inkább *teleológiájának* értelmezése. E témakörben két igen hasznos tanulmányt közöl az *Eszmélet* 97. (2013. tavaszi) száma Samir Amin és Michel Aglietta tollából. Mindketten ugyanazt a kérdést teszik fel: lehetséges-e másfajta integráció? Ez a kérdés pedig a legfontosabb, hiszen bár az Európai Bizottság érzékeli az integráció társadalmi támogatottságának csökkenését, a demokratikus deficitet, érdemi, feltáró, mély vitát mégsem kezdeményez. Ehelyett mesterséges dichotómiát képez, ahol a létező integráció támogatói állnak szemben az „euroszeptikusokkal”. Le Penek és Nigel Farage-ok mindig készen állnak az ellenséggép szerepének betöltésére, hasonlatosan ahhoz, ahogy a radikális mozgalmak a nemzeti politikai rendszerekben is hasznára válnak a főáramú pártoknak, amelyek a középosztályok ontológiai félelmét kihasználva „megmentik” szavazóikat a „szélsőségek tényyerésétől”. Mindeközben az integráció értelme és jelentősége ködbe vész, s ismert módon ma már az uniós polgárok fele sem támogatja az Uniót.² Az Unió vezetői egyre inkább a Václav Havel által a brezsnyevi időszakra megfogalmazott *tudatos hamis valóság* állapotában élnek.

Közvetlenül a II. világháború után, illetve a berlini fal leomlása előtt és után akkora volt az európaiak megkönnyebbülése és egymás iránti lelkesedése, hogy szinte magától értetődőnek tűnt az „európai projekt”. Ezen sorsfordító eseményektől távolodva, azaz a hetvenes években, illetve napjainkban azonban válságba került a folyamat. Az euroszklerózis mindig élesebben teszi fel a kérdést: mi az európai

egyesülés folyamatának értelme? Amin nyomán: a globalizáció korában van-e még értelme pont egy kontinentális, azaz földrajzi véletlenre alapuló integrációnak, amikor egy „portugál jobban megérti magát egy brazillal, mint egy litvánal”, egy holland középosztálybeli számára pedig, aki mexikói vagy japán kollégáival van napi szakmai vagy üzleti kapcsolatban, egyértelmű-e még, hogy miért is kell neki szolidaritást vállalnia pont egy bolgárral? A globalizált turbókapitalizmus sivár mindennapjaiban a „judeo-keresztény értékrend” retorikai horgonya értelmezhetetlen az átlagember számára.

A hivatalos brüsszeli hagiográfia szerint a II. világháború megrázó élménye nyomán az európaiak a Szén- és Acélközösséggel megteremtették a politikai uniót, amely aztán lépésről lépésre kiteljesedett. Ezzel a narratívával az a baj, hogy nem igaz. Politikai unió mind a mai napig nem létezik, az EU alapvetően kormányközi intézmény. A közösségi érdeket képviselő egyik fő intézménynek, a Bizottságnak alapvetően csak kezdeményező és végrehajtó szerepe van. A másik közösségi intézmény, a Parlament egyre erősebb kompetenciákat kapott, és a világ egyetlen választott szupranacionális testülete. Mindezzel együtt is a legerősebb jogosítványai is csak az úgynevezett együtdöntési eljárásban teljesednek ki, ahol azonban a tagállamokat képviselő Tanács vétőt emelhet. (A Parlament is a Tanács ellen, de ez nem segít a helyzeten.) A közösségi joganyag jelentős bővítéséhez vagy mélyítéséhez mind a mai napig a Tanács egyetértésére van szükség, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a Tanács a markában tartja az uniós polgárok számára átláthatatlan, bizánci komplexitásúra hízalt uniós döntéshozatali rendszert. (Arról, hogy a Bizottságnak és a Parlamentnek mennyire csekély beleszólási lehetősége van tagállami ügyekben, a magyar polgárok az utóbbi években saját tapasztalatokat szerezhettek.) Az euroskeptikusok kritikája, mely szerint az Unió túl széles és mély kompetenciákkal rendelkezik, talán csak a mezőgazdaság, a versenypolitika, a külső kereskedelem és a monetáris politika területén értelmezhető. Minden más területen a közösségi szint kompetenciái a tagállamok de facto ellenőrzése alatt állnak. Főképp így van ez a politikai területeken (alkotmányos berendezkedés, választójogi rendszer, kultúra, média), illetve a gazdasági fejlődést leginkább meghatározó szakpolitikákban (oktatás, foglalkoztatás, korrupcióellenes küzdelem, adópolitika, újraelosztás). Az 1951-es Szén és Acélközösség nem teremtett politikai uniót, valójában a gaulle-ista, szektoralista etatizmus kiterjesztése volt a hatokra, ezenkívül pedig a Ruhr-vidék I. világháború utáni francia lerohanásának megismétlése, ez alkalommal békés eszközökkel. Az időközben megszűnt 1957-es Euratom szerződés nyilvánvalóan szintén nem teremtett politikai uniót, mint ahogy az 1957-es Gazdasági Közösség sem. Más lényegi intézmény pedig a negyvenes, ötvenes, sőt a hatvanas és hetvenes években sem jött létre. A politikai Európa mint a II. világháborúra adott reakció tehát Patyomkin-fal, amelyet az 1992-es Maastrichti Szerződés az „Unió”-ról intézményesít. Az

európai baloldal azonban hat évtizede hajlandó támogatni ezt a fantáziát, abban a reményben, hogy ha sokáig vetítjük magunk elé, előbb-utóbb létrejön. Ennek a mindennapi valóság a cáfolata. Ha a II. világháború megrázkódtatása nem volt elégséges az európaiak számára, hogy politikai uniót teremtsenek, a globalizáció körülményei semmiképpen nem fogják azt elősegíteni. Az unió valódi kiindulópontja a Paul Henri Spaak által kezdeményezett Gazdasági Közösség, amely nem politikai uniót, hanem szabad kereskedelmi övezetet teremtett, amely mind a mai napig az integráció lényege, bármennyire is elfedi ezt az eurózána hányattatásainak intenzív, ám felszínes és torz médiareprezentációja. A szabad kereskedelmi övezet nyolcvanas évekbeli kiteljesedésével pedig Margaret Thatcher neoliberális Európa-képe³ megnyerte a történelmi ütközetet a Jacques Delors nevével fémjelzett „szociális Európa”, „fenntarthatóság”, „kohézió”, „régiónk Európája” vízióval, amely ugyan átmeneti eredményeket ért el a kontinens újraegyesítését követő lelkesedés időszakában, mára azonban visszaszorult.

Bár hivatalosan a három fő uniós intézmény egyenlő, a tagállami kormányok testülete, a Tanács a fentiek miatt mégis elsőséget élvez. Itt pedig (a Lisszaboni Szerződés ellenére) de facto vétőjoga van a tagállamoknak, amennyiben a mindenkori többség soha nem kíván szembemenni egyes tagállamokkal vagy kisebbségi tagállamcsoportokkal, egyrészt mert ez a végtelenségig növelné az amúgy is többségbe került Európa-ellenességet, másrészt pedig azért, mert így a következő fontos ügynél számíthatnak ezen tagállamok jóindulatára. A Tanácsban ismert módon csomagkapcsolás, „lókereskedelem” folyik.

A brüsszeli „komitológia” ilyen részletes, az egykori kremlinológiához hasonló megértése azért szükséges, mert így nem esünk abba a hibába, mint Samir Amin, aki az egyes országokat homogén egészeknek, sőt olykor aktoroknak látja. Marxianus gondolkodóként tudnia kellene, hogy a kormányzati akarat a nemzeti szintű homogenizált diskurzus eredője, azaz többségében az egyes országok elitjének érdekeit képviseli. Ezek az elíttek, illetve az általuk dominált nagyvállalati szektor pedig a neoliberalizmus három domináns évtizedében (1979–2008) nemzeti hovatartozástól függetlenül élvezték annak a gazdasági rendnek az előnyeit, melynek lényege a fogyasztó társadalom mediatizált csúcsra járatása, az állami erőforrások magánkézbe adása, az eljövendő generációk erőforrásainak elköltése eladósodáson keresztül, illetve a természetes környezet kizsákmányolása. Egy magyar vagy orosz oligarcha számára ugyanúgy előnyös a létező Európa, annak integrációs receptjével, mint egy görög hajózási nagyvállalkozónak vagy egy olasz médiamágnásnak. Ahogy azt Perry Anderson kiválóan bemutatja (Anderson 1976), az Amin és Aglietta által is képviselt marxianus irányzat a XX. században az esztétika, az erkölcs és más témák irányába fordult, nem adott Marx szellemi vizionárius magasságához méltó elemzést a kapitalista parlamentáris demokráciák politikai gazdaságtanáról, Marx tévedéseiről, a tőkés rendszer túlélési

képességeiről, illetve arról, hogy miért nem következett be az általa elkerülhetetlennek jószolt antikapitalista forradalom. Ezen témákban mind a mai napig Paul Baran és Paul Sweezy 1966-ban megjelent, monopolkapitalizmusról szóló könyve (Baran–Sweezy 1966) a legkoherensebb és a legelmélyültebb.⁴

Márpedig az európai integráció történetét sokkal szemléletesebb a kapitalista parlamenti demokráciák XX. századi történetébe ágyazva értelmezni, mint önmagában, inherens teleológiát feltételezve, ahogyan ezt Brüsszel sugallja propagandisztikus autonarratíváiban. A neoliberalizmus által eluralt kartellpártok váltógazdasága Thatcher, Reagan, Mitterrand, Giddens, Blair és Schröder után kiüresítette a parlamentáris demokráciákat. A liberális pártok helyét átvevő, azokat kiszorító harmadik utas szocdemek csupán kulturális vonzerejükben különböznek a Goldwater, Thatcher és Reagan utáni, azaz a közösségi szolidaritást felmondó konzervatívoktól. Gazdaság- és társadalompolitikájuk ugyanúgy a tőkepiacok azonnali visszacsatolásától függ, a (periferiálisabb országokban külföldi) befektetők megítélésétől, mindenekelőtt azonban saját kampánytámogatóiktól, akiknek adományai és ezen keresztül elnyert befolyása rejtve marad az átláthatatlan kampányfinanszírozás homályában. Azaz elvileg létezik más európai integráció is, ehhez azonban a rabul ejtett tagállamok reprezentatív demokráciáit kellene helyreállítani. Ez már önmagában gigantikus feladat, de ne fulladjunk azonnal defetizmusba, a kampányfinanszírozások és a közbeszerzések átláthatóságának megteremtése érdemi változásokat hozna. Csak ezek után lennének képesek a Tanácsban képviselt wallersteini centrumországok⁵ kormányai érdemi döntést hozni arról, hogy látják-e még értelmét, hogy szolidaritást vállaljanak a dél- és kelet-európai tagállamok társadalmaival. Ez a szolidaritás ma már egyáltalán nem egyértelmű.

Amin földrajzi logikájú elemzése helyett célszerűbb tehát egy társadalomszerkezeti elemzés. Kelet, nyugat és dél helyett fent és lent. Sőt, Daron Acemoglu szóhasználatát kölcsönvéve (Acemoglu–Robinson 2013), a társadalom széles rétegeinek erőforrásait szűk elitek felé áramoltató extraktív gazdaságok olyannyira elterjedtek, szemben a széles középosztályt létrehozó, erőforrásokat terítő inkluzívakkal (ezek a kivételek alapvetően Skandinávia országai és a kontinentális jóléti államok), hogy komplett országok, köztük uniós tagállamok sora állt rá más országok erőforrásainak offshore jellegű kiszivattyúzására. Mindezekelőtt a londoni City, de Dublin, Luxemburg, Ciprus, Málta, Ausztria és Lettország is ilyen típusú működést mutat, nem is szólva az Unióhoz ezer szálon kötődő Svájcra. Ezen forráselszívás mértéke oly jelentős, hogy Amin és Aglietta részéről komoly vakfolt ezek figyelmen kívül hagyása. Agliettának természetesen igaza van abban, hogy a megszorításokra épülő stabilizáció sikertelen volt az eurózóna válságának kezelésében. A stabilizációs homeopátia értelmetlenségét azonban az elfolyt offshore források mutatnák be igazán élesen. Ahogy Andreas Papandreu volt

görög miniszterelnök fogalmazott: Görögországban például semmilyen költségvetési probléma nem lenne, ha nem lenne az offshore veszteség.

Az eurózóna Aglietta által bemutatott születéskori hibája mellett (ti. hogy nem optimális valutaövezet, azaz Frankfurt nem adhatja ugyanazt a kamatlábat magas és alacsony növekedésű országoknak) komoly gazdaságszerkezeti eltéréseket fed el. Nem véletlen, hogy a déli államokban az inflációhoz képest tévesen alacsony nominál kamatláb által generált buborékok óriási kereskedelmi deficithez vezettek. Ezek az országok a nyolcvanas évek hirtelen szabad kereskedelmi nyitásában dezindusztrializálódtak, gazdaságuk beszorult egy turizmus – tengeri szállítmányozás – mediterrán agroexport – ingatlanspekuláció profilba. Szinte minden más területen importra szorulnak a centrumországokból. Görögország problémáin tehát az Aglietta által vázolt argentin szcenárió sem segítene, azaz a drachma visszavezetése és a brutális mértékű leértékelés. Görögország ugyanis az Unió legkevesebbet (körülbelül a GDP 20%-át) exportáló országa, azaz az iparpolitika és humántőkébe történő befektetés a leértékelés nélkül hatástalan lenne, miközben drámai életszínvonal-zuhanást hozna.

Természetesen a szabad kereskedelmi dezindusztrializáció Kelet-Európát is érintette. A különbség az, hogy a multinacionális cégek tömeges megjelenése elfedte ezt a folyamatot. A mediterrán térségben hatalmas a munkanélküliség (ezen belül is drámai az ifjúsági munkanélküliség), ám a munkával mégis rendelkezők bérei felzárkóztak az uniós átlaghoz, azaz biztos megélhetést nyújtanak. Ezzel szemben Kelet-Európában a multiknak köszönhetően nincs foglalkoztatási krízishelyzet, csak fiskális egyensúlytalanságot teremtő elmaradás a centrumországokhoz képest. Akiknek viszont van munkájuk, azok nagy részének rendszeres keresete is csak a prekariátushoz elég (Standing 2011).

Az Európai Unió jelenlegi krízise megoldatlan marad mindaddig, amíg vissza nem bontjuk a szálakat az integráció tulajdonképpeni értelméig. Aglietta és Amin tanulmányai ebben fontos lépések. Az európai baloldal beleszeretett a nacionalista háborúskodáson túllépő politikai Európa ígéretébe, amely azonban soha meg nem valósult. Ezért cserébe elfogadta a létező Európát, a szabad kereskedelemre, illetve az azt elősegítő valutaövezetre építő egységes piacot mint az integrációs szerződések gyakorlati lényegét. Az esetek nagy részében, közgazdasági érdeklődés hiányában nem is tud minderről, Európa-képe és a szerződések valósága között szakadék tátong. Politikai unió hiányában pedig a Tanács kulcsfontosságú intézményében a kiüresedett és a nagyvállalati szektor (Aminnál a monopóliumok) által rabul ejtett kelet-európai, mediterrán és angolszász parlamentáris demokráciák, illetve az adóparadicsomok sikeresen blokkolják a skandináv és a kontinentális jóléti államok (Németország, Belgium, Hollandia, Franciaország) próbálkozásait, hogy megteremtsék a fenntartható, szociális, szubszidiaritásra épülő politikai Európát, amely a globalizációra is pozitív hatással lenne.

- ¹ Lásd erről bővebben Herman–Chomsky 2002.
- ² Lásd az erről szóló folyamatos Eurobarometer-felméréseket.
- ³ Az egységes piac (a szabad kereskedelem) az az alap, amelyre mindent építhetünk – fogalmazott Thatcher Európával kapcsolatban.
- ⁴ Ez a könyv oly kritikus Marx jövődőléseivel kapcsolatban, hogy Anderson kételkedik abban, hogy egyáltalán marxianusnak nevezhető-e még.
- ⁵ Lásd Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletét: Wallerstein 2011.

Hivatkozott irodalom

- Acemoglu, Daron – Robinson, James A. 2013: *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Profile books
- Anderson, Perry 1976: *Considerations on Western Marxism*. London, Verso
- Baran, Paul A. – Sweezy, Paul M. 1966: *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*. London, Monthly Review Press
- Herman, Edward S. – Chomsky, Noam 2002: *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York, Pantheon Books
- Standing, Guy 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic
- Wallerstein, Immanuel 2011: *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. University of California Press

A Globális Társadalmi Fórum (GTF)* Társadalmi Mozgalmak Közgyűlésének nyilatkozata

Tunisz, 2013. március 29.

Azért gyűltünk össze itt, hogy elismerjük a Magreb és a Masrek (Észak-Afrika és a Közel-Kelet térsége) népeinek alapvető hozzájárulását az emberi civilizáció kialakításához. Megerősítjük, hogy a dekolonizáció továbbra is a legfontosabb kihívás marad az elnyomott népek, a világ társadalmi mozgalmai számára.

Az GTF-folyamatban a Társadalmi Mozgalmak Közgyűlése a színtere annak, hogy alkalmat teremtsünk sokszínű társadalmi mozgalmaink találkozásának, hogy egyeztetett terv alapján közös harcot folytassunk a kapitalizmus, a férfiuralom, a rasszizmus, a diszkrimináció és az elnyomás minden formája ellen. Eddigi közös történetünk és tevékenységünk eredményeként sikerült előrelépünk, főként Latin-Amerikában, ahol fékezni tudtuk egyes neoliberais szövetségek létrejöttét, s konkrét alternatívákat dolgoztunk ki a szociálisan igazságos és a természetet tiszteltben tartó fejlődés érdekében.

Valamennyi földrész népeivel közösen harcolunk a tőke uralma ellen, amely a gazdasági növekedés és a politikai stabilitás csalóka ígéretei mögé rejtőzik.

Keresztúthoz érkeztünk: a retrográd és konzervatív erők meg akarják állítani a két éve a Magreb- és a Masrek-térségben kitört felkelésekkel útjára indított folyamatokat, amelyek lehetővé tették a diktatúrák megdöntését, és szembeszálltak a népekre erőltetett neoliberais rendszerrel. E felkelések a világ minden kontinensére áterjedtek, „felháborodást” váltottak ki, s ösztönözték a közösségi terek elfoglalását.

A népek világszerte szenvednek a kapitalizmus súlyosbodó válságának hatásaitól. A kapitalizmus ügynökei (a bankok, transznacionális korporációk, médiakonglomerátumok, nemzetközi intézmények és kormányok

* A World Social Forum elterjedt magyar megnevezései – Szociális Világforum, Társadalmi Világforum – helyett a mozgalom immár egyetemes jellegét jobban kifejező Globális Társadalmi Fórum formát használjuk – és javasoljuk meghonosítani. (A szerk.)

– a neoliberalizmus cinkosai) intervencionista és neokolonialista politikát folytatnak, hogy növeljék profitjukat.

Háborúk, katonai megszállások, neoliberális szabadkereskedelmi egyezmények s különböző „megszorító intézkedések” gazdasági csomagokká állnak össze, magánkézbe adva a közjavakat és a közszolgáltatásokat, megnyirbálva a béreket és a megszerzett jogokat, növelve a munkanélküliséget és a nőkre nehezedő terheket, s elpusztítva a természeti értékeket.

Ez a fajta politika az Észak gazdag országait is sújtja, fokozza a migrációt, a kényszerű áttelepülést, a kilakoltatásokat, az eladósodást és a társadalmi egyenlőtlenségeket, miként Görögországban, Cipruson, Portugáliában, Olaszországban, Írországban és Spanyolországban történt. E politika erősíti a konzervativizmust s a nők teste és élete feletti ellenőrzést. Megkísérli ránk erőltetni a „zöld gazdaságot” mint a környezeti és élelmiszerválság megoldását, amely valójában nemcsak súlyosbítja a problémát, hanem az élet és a természet áruvá tételéhez, privatizálásához és pénzügyi érdekek alá vetéséhez vezet.

Elítéljük a fellázadt népekkel szembeni fokozódó erőszakot, a társadalmi mozgalmak vezetőinek meggyilkolását, küzdelmünk és javaslataink kriminalizálását!

Kijelentjük, hogy a népeknek nem szabad tovább fizetniük a válságot, s hogy nincs kiút a válságból a tőkés rendszer keretein belül! Itt, Tuniszban megszilárdítjuk elkötelezettségünket, hogy közös stratégiát dolgozzunk ki a kapitalizmus elleni harcban. Társadalmi mozgalmaink szószólóiként a következő célokért küzdünk:

Harcolunk a transznacionális társaságok és a pénzügyi intézmények (az IMF, a Világbank és a WTO) ellen, amelyek a kapitalista rendszer első számú ügynökei, privatizálják az életet, a közszolgáltatásokat és az olyan közjavakat, mint a víz, a föld, a vetőmagok és az ásványi kincsek. Háborúkat szítanak, és megsértik az emberi jogokat. A transznacionális társaságok a környezetet kizsákmányoló tevékenységeket folytatnak, s ezzel veszélyeztetik az életet és a természetet, kiszipolyozzák földjeinket, genetikailag módosított vetőmagokat és élelmiszereket állítanak elő, megfosztják az embereket az élelemhez való joguktól és megsemmisítik a biológiai sokféleséget.

Küzdünk a törvénytelen és szégyenletes adósságok eltörléséért, amelyek ma a népek feletti uralom, az elnyomás, a gazdasági és pénzügyi kényszer globális eszközei. Elutasítjuk a szabadkereskedelmi megállapodásokat, amelyeket az Egyesült Államok és a transznacionális vállalatok kényszerítenek ki. Azt állítjuk, hogy lehetséges másfajta, a népből sarjadó s a nép érdekeit szolgáló globalizáció, amely minden emberi lény szolidaritásán és szabad mozgásán alapul.

Harcolunk a klimatikus igazságosságért és az élelmiszer-önrendelkezésért, mert tisztában vagyunk azzal, hogy a globális éghajlatváltozás a kapitalista termelési, elosztási és fogyasztási rendszer terméke.

A transznacionális vállalatok, a nemzetközi pénzügyi intézmények és az őket kiszolgáló kormányok nem hajlandók csökkenteni a melegegházhatású gázok mennyiségét. Elvetjük az ún. „zöld gazdaságot” és a klímaválság olyan hamis megoldásait, mint a bioüzemanyag-gyártás, a genetikailag módosított szervezetek előállítás, a geo-engineering, vagy a karbongázok piacán az afféle eljárásokat, mint pl. a REDD (Reducing Emissions from Deforestation and Forest Degradation = az erdőirtásból és az erdőrombolásból adódó kibocsátás csökkentése). Ezek a módszerek a haladás hamis ígéreteivel hálózzák be az elnyomított népeket, miközben privatizálják és áruba bocsátják az erdőket és a földeket, amelyeken e népek évezredek óta élnek.

Védelmünkbe vesszük az élelmiszer-önrendelkezést, és támogatjuk a fenntartható paraszti mezőgazdaságot, amely valódi megoldás az élelmiszer- és klímaválságra, s ezen túlmenően magában foglalja a hozzáférést a földhöz mindenki számára, aki dolgozik rajta. Ezért felhívást teszünk közzé a tömegek mozgósítására a földrablás leállítás és a parasztok helyi harcainak támogatása érdekében!

Harcolunk a nőkkel szembeni erőszak ellen, amely rendszeressé vált a katonai megszállás alatt álló területeken, de az olyan nőket érő erőszak ellen is, akiket a társadalmi harcokban való részvételük miatt kriminalizálnak. Küzdünk a nőkkel szemben elkövetett családon belüli és szexuális erőszak ellen, ami akkor sújtja őket, ha nem ismerik el önrendelkezéshez való jogukat testükkel és szellemükkel kapcsolatban, tárgyaknak vagy áruknak tekintik őket. Szembeszállunk a nőkkel, lányokkal és fiúkkal foltyatott kereskedelemmel.

Védelmezzük a szexuális sokféleséget, a nemi önmeghatározás jogát, és ellenezzük a homofóbia és a szexuális erőszak minden válfaját.

Harcolunk a békéért, a háború, a gyarmatosítás, a megszállás és földjeink militarizálása ellen. Elítéljük az emberi jogok védelméről és a fundamentalizmus elleni harcról szóló hamis beszédet, amellyel gyakran olyan katonai megszállásokat indokolnak, mint ami Haitin, Líbiában, Maliban és Szíriában tapasztalható. Védjük a népek szuverenitáshoz és önrendelkezéshez való jogát Palesztinában, Nyugat-Szaharában és Kurdisztánban.

Elítéljük idegen katonai támaszpontok létesítését, amelyek konfliktusok szítását, a természeti erőforrások feletti uralmat s azok kirablását, valamint diktatúrák támogatását szolgálják a különböző országokban.

Küzdünk a szakszervezetek, a társadalmi mozgalmak, a civil egyesületek és a békés ellenállás más formáinak szervezkedési szabadságáért.

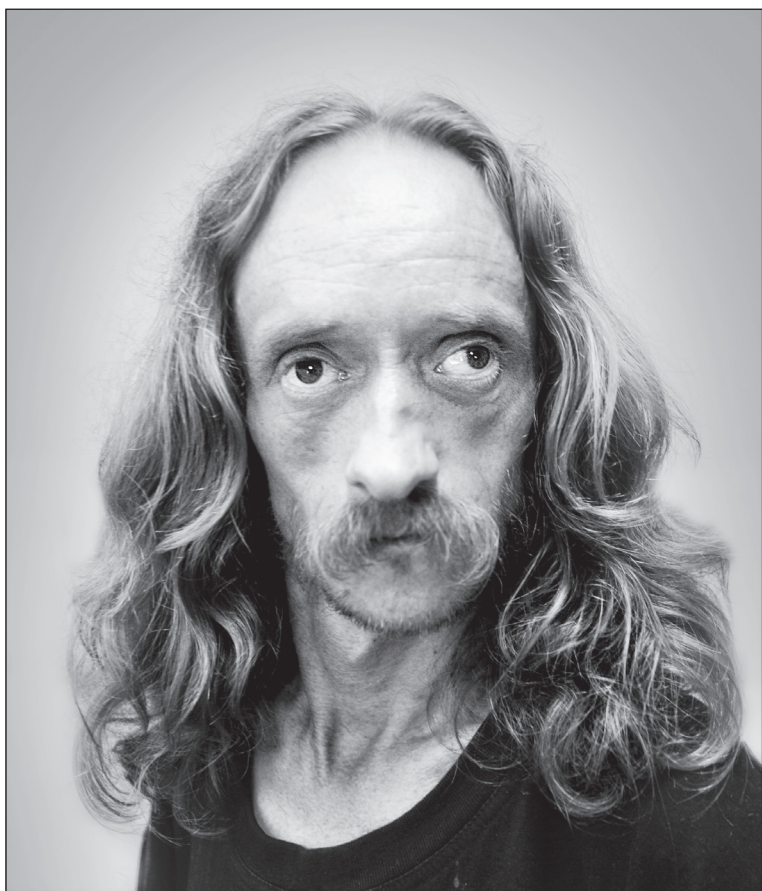
Erősítjük a népek közötti szolidaritás olyan eszközeit, mint a bojkott, a tökekivonás és a szankciók bevezetése Izrael ellen; fokozzuk a harcot a NATO ellen és valamennyi nukleáris fegyver betiltásáért.

Harcolunk a tömegtájékoztatás demokratizálásáért és az alternatív média megteremtéséért, ami alapvető jelentőségű a kapitalista gondolkodásmód felszámolásához.

A Társadalmi Mozgalmak Közgyűlése a közös harc történetéből és az utcákra kivonult nép energiájából merít erőt, midőn mozgósításra és globális méretekben egyeztetett akciókra szólít fel minden férfit és nőt egy világméretű akciónapon (később kitűzésre kerülő időpontban).

Világ társadalmi mozgalmi! Haladjunk a globális egység felé, hogy vereséget mérjünk a kapitalista rendszerre!

Elegünk van a kizsákmányolásból, a férfiuralomból, a rasszizmusból és a gyarmatosításból! Éljen a forradalom! Éljen a népek harca!

K ö n y v a j á n l ó

Hervé Kempf: Új világ küszöbén

Ne áltassuk tovább magunkat. Ideje szembenézni a válsággal: a gazdag nyugati országok életmódját nem veheti át a világon ma élő hétmilliárd, hamarosan kilencmilliárd ember. Ha igazságosan akarunk élni, akkor igazságosan kell elosztani a javakat, és akkor elkerülhetetlen, hogy a nyugati világban csökkenjen az anyagi javak fogyasztása. A világ egyetlen nagy néppé válik, közös gondokkal és felelősséggel. Egyszerre kell változtatnunk az energiafelhasználási szokásainkon és a társadalmi egyenlőtlenségen, csökkentenünk a szennyezést és újfajta spiritualitást megélnünk. A mezőgazdaságból élők helyét és szerepét is újra kell értékelnünk. Új kultúra van születőben. Hogyan fogjuk megélni ezt az átalakulást? Ellenállunk vagyunk készek vagyunk az új társadalom elfogadására?

Hervé Kempf könyve 2013-ban jelent meg Párizsban. A szerző a *Le Monde* ökológiai újságírója, a téma alapos ismerője.

Amennyiben a könyvet szeretné megvásárolni, utaljon át 1000 Ft-ot (a kötet ára + postaköltség) a Közép-Európai Fejlesztési Egyesület számlájára (10918001-00000071-90490006), s a közleménybe írja be: „Támogatás”, valamint a nevét és címét. A könyvet postaformátummal ide fogjuk elküldeni. A biztonság kedvéért küldjön egyúttal egy e-mailt az info@magyardiplo.hu címre, amelyben szintén adja meg nevét és címét.

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; **4:** Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; **5:** Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; **6:** Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; **7:** Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; **21-22:** Szociálpolitika. Gyermekvédelem, Jugoszlávia; **23:** Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; **24:** Privátizáció, gazdaságmélet, futball és piac; **25:** Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; **27:** Információs társadalom, média, alapítványok; **28:** A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; **29:** NATO. A demokrácia mint uralom; **30:** Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; **31:** Ökológia, Kína, alkotmányozás; **32:** Osztályok, nemek, etnikumok; **35:** Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; **36:** Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. A baloldal Erdélyben; **37:** A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; **38:** Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; **39:** Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; **40:** Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; **42:** Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; **44:** A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; **45:** Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; **46:** Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; **47:** Monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; **49:** Gye mekek nyomora, NATO-bűnök Európában; **50:** Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezés; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekk számlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Analysis

- István Mészáros: **The Work of Sartre. Introduction (1979); Introduction (2012)**
 According to Sartre, the freedom of thought means emancipatory thinking, looking for alternatives and opposing the established structures of life and the institutionalised mainstream reasoning. His search for intellectual and political alternatives always inspired progressive movements to act on personal responsibility. "What is the literature of an epoch but the epoch appropriated by its literature? ...You have to aspire to everything to have hopes of doing something." 5

Faces

- Emir Sader: **Chávez a Reader of Mészáros**..... 36

Richard Seymour: **Margaret Thatcher, an Obituary from Below**

For the young British author, Thatcher was a "Modern Prince" of the neoliberal Right, who detected the weak points of the unions and the Left in Britain and thus utilised the crisis of the late 1970s for cancelling the social-democratic consensus established after WW2. She had smashed the unions, and undermined the basis of the social welfare state by her privatisations and promotion of financialization and has established a new neoliberal status quo. The Left needs a clear analysis, devotedness similar to Thatcher and a well developed strategy to have a chance to overthrow the "new consensus" of the Iron Lady..... 38

Variations on a theme

Valerio Arcary: **Reform Spirit without Actual Reforms. Lula's Government from a Historical Viewpoint (2003-2010)**

The critical analysis of the Lula epoch is a complex task. The former workers' movement leader, who became a charismatic president, announced intense reforms and part of them were actually realised. Nevertheless, he could not break away from the past, or the history of Brazil, in many respects. The fact that Brazil now is probably the most influential country of the periphery does not mean at all that its internal conflicts were eased..... 52

Annamária Artner: **To the Anatomy of Peripheral Development – the case of Brazil**

The specific pragmatics of the economy and social policy of the Lula government, early from its start, has reached significant results in easing social inequalities, and diversifying commercial relations – while maintaining high growth. Nevertheless, the present decrease in growth outlook, completed with the growing debt of domestic economic actors, warns that the fundamental problem, namely the dependence on the innovation cycles of centre countries, has not been solved. Breaking out from the peripheral development path still is a task 69

François Houtart: **Notes on Brazilian Amazonia and Latin-American Peasants' Movements**

The deforestation of Amazonian rainforests and the hunt for mineral resources result in a global ecological catastrophe. One form of the resistance against it the self-organising movements of indigenous people, the movements of landless people/land occupiers, but which is lacking the help of devoted helpers – the hard work of NGOs, international movements and churches 91

Fabio Luis Barbosa dos Santos: **Dilemmas of the Government of Rafael Correa in Ecuador. Ecology vs. Capitalism**

Ecuador as it holds for several other countries in Central and South America is not hit by the crisis but the source of the crisis. The failure of neoliberal economic policies and the global shift in the world economy requires complex answers in action, which is a difficult task and often leads to dead-ends. Nevertheless, there is always a need for re-starts and opportunities should be utilized 104

Associations

Zsuzsa Vajda: **Knowledge and Power at the Outset of the 21st Century. School, Economy and Globalization**

The crisis of the education system in fact is not what it seems to be based on the established clichés, warns the author. The true critical approach is presented by the article in the frame of international relations, especially drawing attention on the adverse role of the educational "gospel" of OECD and the consequences of the advance of private capital in education 115

Culture

Klára Szarka: **Disadvantages Multiplied. Photo Essays of Norbert Hartyányi** 132

Bookmark

Péter Szigeti: **On the Alternative of the Intellectual Mode of Production** 135

László Tütő: **Thinking and Production. Remarks to an Important Book**

Both are on the book of Ágnes Kapitány – Gábor Kapitány: *A „szellemi termelési mód”* [The Intellectual Mode of Production], Budapest, Kossuth Kiadó, 2012..... 144

Peter Bózsó: **IMF Credit**

On the book of Attila Mong: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. [Kádár's Credit – The History of the Hungarian State Debt 1956-1990] Budapest, Libri Kiadó, 2012 156

Flipside – a different view

László Tütő: **Resignation, 'Better not to Know', Being Busy Bees. Variations on Withdrawal**

No. 4 'The Freedom of "Better to Know" and "Better not to Know"'

It occurs often that we do not want to know about things and contexts that can be known, doing it by negligence or on purpose. We do not take into account their existence in making our decisions that is we consider them nonexistent but after all they very exist in their consequences and hinder us in achieving our goals 163

Trump

Annamária Atrner: **On Nature of the Contradictions Ripping Apart Europe**

In the "debate" between Samir Amin and Michael Aglietta (see in the previous issue) the first is more realistic in detecting the dynamics of the interests and power structure of the EU. Amin sees well that the "Project Europe" can only be saved if capitalism could be forced to work in a way opposite to its own logic, and this task is hopeless. Nevertheless, at the present development stage of the production forces, leading transnational companies have an elementary interest in maintaining the common market, thus the scenario of the disintegration of the Union, the exit of the individual countries is an impossible scenario. The solution could be the expropriation of the international capital by the people, which is also suggested by Amin, by taking over the control of European institutions and changing them radically 178

Zoltán Pogácsa: **The Political Economy of the European Integration**

The author is expressing his concern that the true essence of the EU is seldom examined. Contrary to its self-definition, which is often accepted by the political left, the EU is not a political union following social principles but a free trade zone. Instead of creating fantasies about the union of national states acting as independent actors, we have to confront the reality of the instability and destruction caused by the expansion of this free trade zone and the neoliberal regulation environment 191

Document

Declaration of the Social Movements Assembly WSF Tunisia 29 March 2013..... 197

Cover image: Amazonas

<http://www.diariodoscampes.com.br/geral/internacional/rio-amazonas-uma-das-maravilhas-naturais-do-mundo-58894/>

Pictures: Acepte me! Photo series of Norbert Hartyányi (in the mid-2000s)

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kálai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós, Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,

tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,— Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekk számszám: K&H 10200830-32319448-00000000